

Encyel. 0.

52.

124.

STAMPFEL-FÉLE
LÁNYOS ZSEB-KÖNYVTÁR.

156-157.

Dr. Serédi Kajos

A FILOZÓFIA TÖRTÉNETE

Ára 1 kov. 20 fill. - 60 kr.

POZSONY - BUDAPEST
KIADJA
STAMPFEL K.

1871

STAMPFEL-FÉLE
TUDOMÁNYOS ZSEB-KÖNYVTÁR.

— 156—157. —

A
FILOZÓFIA TÖRTÉNETE.

MAGY. AKADEMLÉ
KÖNYVTÁRA

IRTA:

D^r. SERÉDI LAJOS,
FÖGIMN. TANÁR.

POZSONY — BUDAPEST.

STAMPFEL KÁROLY KIADÁSA.

1904

STAMPED
UNIVERSITY LIBRARY
100-100-100
PHILOSOPHIA TÖRTÉNETE

MADY ARADIAI
KÖNYVTÁRA

OSZK

Bevezető.

Ez a kisméretű összefoglalás egészen gyakorlati célt akar szolgálni.

A mindennapi tudományos élet szükséges tudni-valóit ezért mondja el részletesebben, mint a történeti fejlődés folyamán önállóvá lett, de immár a múlt emlékeivé vált egyes rendszereket. Ezek közül azokat ismerteti bővebben, melyekből vagy a következők sarjadtak; vagy a melyek nem pusztán a filozófiának továbbfejlesztésében jelölnek kisebb-nagyobb korszakokat, de az összes vagy legalább a rokontudományokban is maradandó nyomot vertek.

E célhoz képest a laikus olvasó mindent megtalál benne, mit egyéb tanulmányai folyamán idézetekből s néha rejtelmes vonatkozásokból a filozófia tartalmát illetőleg névszerint emlegetni kénytelen. A vérbeli filozófus pedig — mélyebben szántogatván — a gondolatrendszerek továbbfejlődésében a vezetőeszmék egymásrahatását minden bizonyal megleli.

Célja egyuttal módszerét is megmagyarázza. Az egyes rendszerek rövid, de hű jellemzése; a történeti fejlődés tárgyilagos ismertetése; a nehézkes elméletek velejének világos magyarázása egyaránt szükséges föltételei a tudományos jellemű összefoglalásnak. Ez a föltétel méhében hordozza a másikat: hogy a legmodernebb és legkitünőbb forrásműveket használja. A dolog természete szerint mindakét föltétel szigorú teljesítésére törekedtem.

Budapesten 1903. októberben.

I. Általános tudnivalók.

A filozofálás forrása, célja, jelentése.

A bölcselkedésnek szülőanyja a szabad kutatás. Ha ennek emberi értelemben vett legvégső forrását emlegetjük, rendesen szervezetünkre s ebben lelkünk tudásösztönére gondolunk. Valami határozott lelki állapotról beszélünk tehát, mely érzésből és cselekvő mozzanatokból szinte elválaszthatatlanul egybeszótt h a j l a n d ó s á g a z i s m e r e t s z e r z é s r e. Másrészt meg képesség, a megismerés összes munkájának — hozzánk mérten tökéletes — elvégzésére. Platon a csodálkozást, Herbart a kételkedést, a mi irodalmunkban Böhm Károly egy kielégítésre törekvő lelki folyamatot jelölik meg ilyen állapotúl. Ez a lelki folyamat a fölismert okhoz tartozható okozatnak; és megfordítva, a tapasztalt okozatokban rejlő oknak kapcsolására kényszerít bennünket.

Annyi bizonyos, szinte külön képesség, valami eleven fegyelmezettség szükséges ahhoz, hogy valaki a bölcselkedés nagy kérdései iránt érdeklődjék; ezeket necsak megértse, de tovább is fejlessze. Szervezetünk épsége, gondolkodó képességünk tisztasága okvetetlen feltételei az egyes emberben; magasfokú műveltség, nyugodt fejlődés a nemzeti életben.

*

A szabad kutatás valójában a vallásból indult meg, hogy a mindenség jelenségeit, a természet tüneményeit vizsgálja, beállásuk és lefolyásuk egyformaságából állandó okaikat és törvényeiket megállapítsa. E munkájában a tapasztalás révén szerzett ismereteket kapcsolja rendszeres egésszé; továbbá ezekből az ismeretekből — okoskodással — kifejtt eredményeket összesíti. Az ilyen összeség: a tudomány. Eszköze a minden tekintélytől független gondolkodás, mely igaznak csak akkor tart valamit, ha annak valóságáról meggyőződött.

A gondolatok határozott cél szerint való kapcsolását, e kapcsolatoknak rendszeres egésszé fűzését — általában — filozofálásnak, bölcselkedésnek szoktuk mondani. Tulajdonképen pedig: értelmünk fegyelmezett munkássága, mely az ok és okozat fölismeréséből sarjadt igazságokat foglalja szerves egészbe. Mivel így az összes tudományok eredményeit felhasználja, ma is megilleti a klasszikus név, mellyel a régi görögök illették: „episztémé episztémón“ a tudományok tudománya.

Magában véve azonban külön célja is van. Az, hogy a mindenséget, — és ebben az embernek rendeltetését magyarázza. Ha e munkájában az érzékelhető — fizikai — világ tünevényeiből tapasztalt eredményeket meghaladó, tisztán csak okoskodással bizonyítható következtetéseket fűzi szerves egészé: — metafizikává lesz.

Célja mindegyik eljárásnak egy és ugyanaz, t. i. az igazság. Ha képzeleteink rendje megfelel a tünevények rendjének (korrespondencia), azaz gondolatunk hű képe az illető létezőnek — tárgynak, kapcsolatnak egyaránt: úgy az igazság tényleges (pozitív). Ha ezt a korrespondenciát ami gondolkodásunk természete követeli ugyan, amennyiben a dolgok rendjét, tehát az ok és okozatbeli kapcsolatot másként elképzelni nem tudjuk, de záró gondolatunk kézzelfogható tényekkel nem igazolható, úgy az igazság elméleti (theoretikus, metafizikai.)

Legnagyobbrészt ilyen igazságokat sző egybe a vallás, illetve e szövedék rendszeres összesége, a theologia. Szervezete tehát ugyanolyan, mint bármely más tudományé, mely az emberi gondolkodás folyamán alakult. Tartalmát vagy a magunk eszéből (ráció) mi magunk készítjük meg, hogy vele és általa az embernek célját, létének végső okát s ezzel a mindenség alapokait is megmagyarázzuk. Ez a racionális (eszünk szötte) vallás. E magyarázat közben a végső okok kutatása egyrészt szükségszerű következtetésekre (korollárium), másrészt föltevésekre (hipotézis) kényszerít bennünket, a mikkel azt bizonyítjuk (spekuláció), hogy a mindenség okvetetlenül egy — a nekünk ismerős természet fölött való hatalomnak alkotása. Ez a hatalom: az Isten. Vagy megfordítva: az a kiindulónk, hogy kell egy abszolút tökéletességű, végtelen Alkotónak lennie, de akit a

véges, gyarló ember magához mérten csak úgy fog föl, csak úgy és annyira ismer meg, a hogy az magát részint közvetlenül, tehát alakot öltve (inkarnáció), részint közvetve — csodák, próféták által (reveláció) kinyilatkoztatta. Ez a pozitív (alapjaiban készen kapott) vallás. Elve és fejlesztő eszköze a hit. Azaz igaznak tartjuk az állítást, mert szavahihető az, ki nekünk kijelenti (auktoritás elve). Mig a racionális vallásé a belátás, mely az egybeható körülményekkel valósággal kényszerít bennünket (ráció elve), hogy az illető zárógondolat igaz voltában ne kételkedjünk.

A pozitív vallás megváltozhatatlan tételekbe (dogma) szövi tartalmát; a racionális vallás szabad röpdülést enged a kutató szellemnek, tudván, hogy „akármilyen messze régiókba szárnyal is el, az a sorsa, hogy visszatérjen az igazságnak, üdvösségnek egyedül való forrásához.“

Az emberi nem természetes fejlődése, hogy legelőbb a vallást alkotó gondolatai szerveződtek rendszeres egészbe. Az emberi szellemnek tehát legrégibb alkotása a theologia, egyuttal forrása minden más gondolatszövének. Annak is, mely az ember mivoltát iparkodott a korhoz mért eszközökkel magyarázni (élet és lélektan); meg annak is, mely az embert környező világ tüneményeit (fizika), e tünemények törvényeit igyekszik megfejteni. Voltaképen e kettős, lényegében azonban egy célra törekvő gondolkodás a szoros értelemben vett bölcselkedés.

A filozófia szó ugyanis a klasszikus görög irodalomban a tisztán emberi megismerésre, a természetes uton szövődő tudásra való okos törekvést jelenti. A szofisták fennen hirdették, hogy mindent tudnak, mert az emberi bölcsességnek (*σοφία*) teljes birtokában vannak. Sokrates velük szemben csak philosophosnak (bölcsesség kedvelő) hívatta magát, „aki csak azt tudja, hogy semmit se tud, de lelkét a tudásnak őszinte vágya tölti be.“ Nagy tanítványa, Platon, tudásbeli vagyonnak (ktésis epistémés) nevezi a filozófiát; a filozófusok pedig azok, akik arra törekszenek, hogy „az örök, változhatatlan lényegeket megismerjék.“ Aristoteles a mindenség mivoltának, a végső okoknak kutatását az alapvető, főbölcselkedésnek (proté philosophia); ehhez képest az érzékelhető világról szóló bölcselkedést (a fizikát),

a filozófia második részének (deutera philosophia) nevezte. Ez rangban utána áll, tartalomban folytatása amannak az elsőnek, mely tárgyánál és tartalmánál fogva fölötte áll. Ez az első rész, a mai értelemben vett metafizika. A nevet Aristoteles alkotta, de nála csak a két résznek sorrendjét jelölte meg. Az érzékelhető világról szóló bölcselkedés után írta ugyanis a végső okok elméletét. *Tὰ μετὰ τὰ φυσικά* tehát, eredetileg a fizikai okoskodások után következő munkát jelentette.

A görög gondolkodás azonban az életet gyakorlati tekintetben is vizsgálta; így hát a tudásbeli ismereteknek célszerűségét és hasznosítását is kutatta. Ez a törekvés a filozófia szó értelmét tágasabbá és tartalmasabbá tette. Így kapta az „elméleti tudásra és gyakorlati tevékenységre törekvésnek“ (stoikusok); „az életet boldoggá és gyönyörűvé tevő szellemi tevékenység képességének“ (epikureusok) nevét. Ilyennek nevezi Cicero is.

A középkor elején a filozófia s a theologia elváltak egymástól. Az egyházatyák emennek tartalmát a revelációból és természetfölötti módon, istennek közvetlen segedelmével történő (misztikusok) megismerésből szótték egészbe. Amannak azokat az ismereteket hagyták meg, melyek emberi értelmünk természetes munkájával szerezhetők. A klasszikus kor filozófiája így lett a középkorban profán tudománnyá . . . „scientia saecularis“-sá. Az angol művelődéstörténetben Bacon óta a „philosophical“ szó mind e mai napig ezt a tisztán emberi tudományt jelöli, mely a tapasztalás eszközeivel az érzékelhető világot kutatja, hogy törvényeit végleges érvényességgel megállapítsa. Ennélfogva arra törekszik feleletet adni, hogy: mi, hogyan, miért lehetséges. E szerint a filozófia; „az összes tudományok alapelveinek tudománya“.

Az új és legújabb kor felfogása tehát az, hogy a filozófia egyrészt a gondolkodás általános, ennél fogva az összes tudományok alapvető ismereteit és elveit szolgáltatja, másrészt meg viszont: összefoglalója, rendszerezője, általánosítója mindazon ismereteknek, melyeket az összes tudományok szolgáltatnak. Elmélet és gyakorlat együttesen. Ezt a ketős munkát Herbart meghatározása szerint úgy végzi, hogy „az általános alap gondolatokat készíti (logika);

igazolja (metafizika) és az értékük szerint kiegészíti (esztétika).“ Ez az utóbbi tehát a legújabb felfogás u. n. gyakorlati filozófiája.

A filozófia tartalma és beosztása.

Platon a filozófiát három, tartalom szerint külön részre osztotta: a dialektikára, fizikára és etikára. A dialektika szóval a létezők lényegéről (az ideákról) szóló tudnivalókat jelölte meg. Aristoteles óta ezt a bizonygató, vitatkozó tartalmat, mely az érzékelhető világnak belső, tehát közvetlenül nem tapasztalható mivoltát magyarázza: — metafizikának nevezték el. A fizika szó a tapasztalható természetere vonatkozó tudnivalókat — a mai értelemben vett természettudományokat — foglalta magában. Az ethika — a ma is közkeletű felfogás szerint — az erkölcsi, azaz az egyetemes, általános jónak törvényeivel szabályozott cselekvést jelöli. Ez a hármas felosztás úgyszólván a modern bölcelet kezdő koráig megmaradt. Azóta legfeljebb nevük változott; tartalmukat szinte érintetlenül hagyta a legújabb kor bölcselkedése is.

Tudásunk tartalmát kétféle tekintetben vizsgálhatjuk. Vagy a benne foglalt ismeretek keletkezését és összeszövődését kutatjuk; vagy maguknak az ismereteknek jelentését s a bennük megnyilatkozó általános, összetartó és jellemző gondolatokat mértékeljük. Így legtermészetesebb, ha egyetemes gondolkodásról beszélünk, — aztán különös rendszerekről, melyek ismereteink egy-egy okilag, vagy eredményeikben összefüggő egészéről szólnak. Az egyetemes gondolkodás egészét metafizika, ismeret elmélet (noetika) és logika nevekké szoktuk — tartalmilag összefüggő — három részre osztani. A különös rendszerek pedig: a természetbölcelet, a lélektan, az erkölccstan, a jogbölcelet, az esztétika, végre a vallás és történelem bölcselete. Ebben az utóbbiban foglal helyet a napjainkban annyira messzeható társadalombölcelet (sociologia).

Mindez együttvéve, egy szerves egésznek tekintve: a filozófia.

A metafizika egyrészt az ismeretek, tudásnak alapjait és végső elveit kutatja, aztán rendszeres egészbe foglalja; — másrészt a valóság,

létezés, a világ és létfolyamat állandó alakjainak végső — már elemezhetetlen — elveit igyekeznek megállapítani. Így hát tartalma szerint két részre osztható: ontológiára, (őv = létező), mely a létezésről, a létezők hatóokainak természetéről szól, amennyiben ezeket az okokat valósággal létezőknek (realitások) tekintjük; — és phänomenológiára (látható világ), mely a tüneményekkel s a tüneményeket létrehozó belső okokkal (erő, anyag) foglalkozik, hogy azok igazi mivoltát, ugyszólván magukban valóságát („Ding an sich“, Kant) magyarázza. Még pedig úgy, ahogy ez — a mi megismerésünk nélkül is — függetlenül, önmagában létezik. Ilyen független, önmagában valóság pl. Schopenhauer szerint az akarát, Hartmannnál a tudatunkon még kívüllevő ismeretalkotó elemek szövedéke (das Unbewusste). Emberi gondolkodásunkra nézve a lehető legtávolabb eső célt tűzte hát ki magának; a letűnt korok ezért méltán nevezték a „tudományok koronájának“. Két évezredes virágzása legvilágosabb bizonyítéka annak, hogy az emberi értelmet kiolt-hatatlan vágyakodás, leküzdhetetlen kényszerűség hajtja olyan igazságok, illetve ismeretek után, melyek a pusztá érzékelésből, tapasztalásból be nem bizonyíthatók. Az újkor bölcselkedésében Hume volt az első, aki e hosszú virágzást megakasztani törekedett. Az volt a meggyőződése, hogy igazi ismeret csak az lehet, mely a tapasztalásból sarjad és vele bizonyítható; a metafizika ennél fogva a gondolkodásnak ragyogó, de igazság nélkül való költészete. A pozitív filozófia ugyanezt hirdeti felőle. Valamint a Huxley-től induló, Spencer-ben ormólló angol agnoszticizmus (= meg nem ismerhetés) is, mely kijelenti, hogy az emberi ismeret véges, korlátolt, pusztán az érzékileg igazolható kapcsolatokra vonatkozik; s ha ezenkívül egyáltalában lehet valami abszolút igazság, az általunk meg nem ismerhető. Kant az ismerő képesség túltengésének nevezte, mely az igaz ismeret határait önként elhagyja, csak azért, hogy „maga alkotson magának egy örökké ködben úszó, jéggel, viharral tele tájékat“. Epigonjai hasonlóképp megtagadták tőle a „tudomány“ nevet. Hartmann azonban és Wundt olyan valami modern metafizikának jogosultságát hirdették, mely „ott folytassa a gondolkodás munkáját, hol a többi tudo-

mányok bevégzik, de csak addig hatoljon, ameddig eredményei gyakorlatilag érvényesíthetők“.

Az ismeretelmélet (noetika) mindazon alapfogalmaknak és ezekből szőtt alaptételeknek foglalátja, melyek az összes tudományok tapasztalás révén tudható minden tartalmi föllételét magukba foglalják. Röviden: az ismeret anyagi és alaki eleveinek tudománya. Az ó-kor bölcselkedésében a legfőbb kérdések voltak: az ismeretnek, illetve tudásnak igazsága és érvényessége. A megismerő egyén szervezetét (szubjektív) s a létezők reánkható tulajdonságait (objektív tényezők) a mi egyéni gondolkodó munkánk (reflekszió) nélkül történő tisztán érzéki tapasztalást nem figyelték meg kellőképpen. Platon a Dialektikában, Aristoteles a próté philosophia-ban elmondják ugyan röviden, hogyan keletkeznek ismereteink. A tapasztalás révén s a lélekben eleve benne levő ideák útján. Ezek az ideák maguk a létezőknek lényegei. Külön rendszerbe azonban nem foglalták az ismeretek eredetére vonatkozó fejtegetéseiket. Az első rendszeres mű, mely a megismerés eszközeiről, tartalmáról, alakjairól, helyességéről és igaz érvényességéről értekezik: a Locke „Vizsgálódás az emberi értelemről“ c. nagy munkája (1690). Ő is két forrást emleget: az érzéki (külső) észrevételt és a ráeszmélést (reflexio) tehát belsőt. Magában véve: a megismerés, ami képzeleteink, ami általunk alkotott jelentések és a megismerés tárgya közt beálló megegyezés vagy ellenkezés felfogása. E szerint csak azok az igaz ismeretek, melyek tökéletesen egyeznek a valósággal.

Epigonjai Berkeley („Az emberi ismeret alapelveiről“ 1710) és Hume („Az emberi természetről“ 1739 — és „Vizsgálódás az emberi értelemről“ 1740) e nyomokon haladva bizonyították, hogy: 1-ör az emberi ismeretnek — miként már Empedokles hirdette — egyetlen egy forrása van s ez az érzéklés (sensus); 2-or az emberi ismeretnek igazsága sohasem kétségtelen. A történet ezért emlegeti őket „angol szenzualisták“-nak. — Leibniz az „alsóbb rangu“ (egyszerű) ismeretek forrásául szintén az érzéklést jelöli meg, de a „magasabb rangu“ ismereteknek — ugymond — valami velünk született értelmi képességből kell sarjadniok (virtualitás),

mely az ismeretek elemeit önmagából is képes összerakni, mielőtt a megfelelő érzéki tapasztalás a maga adatait összeszövítené. Ezek az u. n. „a priori“ ismeretelemek, minők a logika és matematika törvényei, vagy az ezek szerint kapcsolódó ismereteink. Ezek a tapasztalás folyamata előtt már benne vannak értelmünkben. Másként szinte megmagyarázhatatlan a keletkezésük és gondolkodásunkat kényszerítő érvényességük.

Leibniz nyomán indult a „königsbergi bölc“, Kant is. Az általános érvényességű, tehát matematikai törvényeket vizsgálva jutott arra a meggyőződésre, hogy tudásunk nem pusztán érzéki, tapasztalásbeli ismeretekből szövődik, hanem ezt a szövődést olyan ismeretelemek kapcsolódása vezeti és korlátozza, melyek már eleve megvannak bennünk. Ezeket nevezi ő „a priori“ ismeretelemeknek, kategóriáknak, melyek nélkül nem birunk gondolkodni vagy megismerni. A térnek, időnek, mennyiségnek, minőségnek, a létezés módjának és viszonylatoknak gondolatképei ezek, melyeknek magukban se tartalmuk, se értékük nincsen; összeható erejük azonban szükséges föltétele az ismeret megkészülésének, s a tudományos eredmények érvényesülésének. Helmholtz, Humboldt az ismeret keletkezését a természettudomány alapkérdései közé sorozták; ettől kezdődik a tudományos pszichologia (lélektan) mely az ismeretszerzést mint az élet egyik megnyilvánulását kutatja, s a tudományos noetika, mely minden emberi ismeretnek igaz alapját föltalálni törekszik.

Más szóval az ismeretelmélet a tényleges tudás tartalmát fűzi rendszeres egészbe; — a metafizika a lehetséges, de tényekkel már nem igazolható gondolatkapcsolatokat állítja össze.

Az ismeretelmélet tartalmához kapcsolódik — a dolog természete szerint — a logika, mely az ismeretek előállításának és egybeszövődésének alakjait foglalja egybe. Tulajdonképen egymást kiegészítő rendszerek tehát; amaz az emberi gondolkodó munkásság általános tartalmát, a logika pedig e tartalom általános alakjait magyarázza.

A logikát, mint „az ismeretalakok tudományát“ Aristoteles szervezte. A fogalom, ítéletképzés, a meghatározó ítélet-kapcsolatok (syllogismus) már ő előtte is főrészei voltak az akkor dialektiká-

nak (vitakozó okoskodás, igazolás) nevezett tisztán kifejtő, levezető (deduktív) bölcselkedésnek. Aristoteles a következtetést, bizonyítást analitikának nevezte, amazt „protera“, emezt „hystera“ névvel választván el egymástól. Együttal ebbe a „hystera analitiká“-ba (elemzés második része) foglalta a meghatározást, a felosztást és a tapasztalásbeli egymásután (Aristotelesféle indukció) szabályait. Ettől külön topika-nak nevezte a valószínűsre vezetőt, tehát föltételes következtetéseket, melyek közé a „sophistkoi elenchoi“-t, a szofisták cáfolgató tételeit (sophisma) is sorolta. A „peri hermeneias“ a mondatot és ítéletet tárgyalja, a „peri kategoriôn“ az alapfogalmakat fejtegeti. Iratainak első összefoglalói és magyarázói ezeket a fejtegetéseket egy néven Organon-nak hívták, illetve tartalmáról (logos = tiszta fogalom) Logikának; maga Aristoteles egyszóval Analytika-nak (gondolatelyemzés) jelölte. Zenon és Chrysippos ismeretelméleti részekkel s a szétválasztó következtetés szabályaival toldották meg. Így került Dialektika néven a középkori oktatásba.

A XII. század óta nemcsak forrásművé, de valósággal a gondolkodás szabályozó rendszerévé lett. Belőle szötte-fonta sokat emlegetett s méltatlanul ócsárolt formalizmusát (alaki szabályok rendszere) a skolasztika. Ebben az összes lehetséges állító és tagadó következtetés alakokat megállapították, valamennyit az alaptörvényre vonatkoztatván. (Barbara, Celarent stb.). Ebből a meddőnek gúnyolt, valójában hatalmas szellemi munkából sarjadzott a középkori bölcselkedés híres tollharca a nominálizmus és réalizmus között. Amaz úgy vélte, hogy az általános fogalmak (ember, világ, természet, szeretet stb.) csak nevek (universalia sunt nomina); emez pedig azt hirdette, hogy ezek maguk az igazi valóságok, illetve meghatározásai az általuk elgondolhatóknak (universalia sunt realia). Az arab filozófusok révén (Averroes, Avicenna, Alferabi) még szilárdabbá vált Aristoteles logikájának tekintélye. Még a protestáns theologia is hozzáfordul eleinte.

De Petrus Ramus (a Bertalanéj egyik nagy-
emlékű vértanúja) már megkezdte a harcot ellene. Ő teszi először a felosztást: fogalom, ítélet, következtetés, módszer között. A legujabb bölcselkedés

mindehhez már csak a rendszerezés szabályait csatolta. Az ő érdeme tehát a logikai alapfogalmak és szabályok megállapítása úgy, a hogy mind máig megvannak. Bacon folytatta a harcot kimondván a nagyjelentőségű elvet, hogy a merő kiokoskodó (deduktív) gondolatalkotás nem bővítheti az ismeretkört, ellenkezőleg: egyedül a tapasztalás nyomán haladó egymáshoz kapcsolás (indukció) lehet utja a tudományos fejlődésnek. Descartes és iskolája az u. n. Port Royal logikát (la logique ou l'art de penser) iparkodtak Aristotelesének helyébe juttatni. A régi logikának megújrodása volt ez, de a haladó kor szellemével; a tapasztalásból sarjadó következtetések foglalták el helyét a régi u. n. tiszta észbeli okfejtésnek. A geometriai, tehát mindent ábrázoló, láttatni törekvő módszer, mely a matematikából került a filozófiába, ez időtől fogva vált a logikai okfejtés vezető elvévé. (Nálunk Apácai Csere J.)

Wolff Krisztián óta a logikát — mint a középiskolai oktatás is teszi — a filozófia bevezető részéül szoktuk tekinteni. Ő osztotta két részre: elméletire és gyakorlatira. Amaz a fogalom, ítélet, következtetés tárgyalása, lehetőleg Aristoteles szellemében; — az utóbbi a módszernek és rendszerezésnek szabályait szövi egybe az ismeretek szerzéséről, tartalmáról és közléséről. Kant a logikát az értelem, a tiszta ész működése tudományának nevezte, mely az „a priori“ gondolat-elemeket magyarázza. Tehát azokat, melyek szerint az emberi gondolkodásnak végbe kell mennie. Ennélfogva célja szerint: szerkesztésbeli és szabályozó rendszerre osztható, — — másrészt pusztá alaki folyamatokra. Mindez elemi és módszerbeli tudnivalók összesége. Kant nyomán Herbart is „a gondolkodás munkáját szabályozó törvények foglalatajának“ nevezi. Velük ellentétben Hegel metafizikus logikát szerkesztett, melyben a „lét és gondolkodás egy és ugyanaz“ a fogalom pedig tisztán „dialektikus (vitakozva fejlesztő) öntevékenysége, tehát ellenképe a tevésfolyamatnak.“ Az Aristotelesféle logikának alkonya J. Stuart Mill (System of logic ratiotitative and inductive 1872. 2. kiadás ford. Szász Béla) nagy művének megjelenésével állott be. Ez az angol bölcselet hagyományai révén (szenzualisták) a logikát is lélek-tani alápra fektette s benne a szaktudományok

összes eredményeire kiterjedő módszert alkotott, mely tisztán a tapasztalati tudományok végső elveit kapcsolja szerves egésszé.

Míg a tisztán alakí logika — minden jelentéstől és állandó tartalomtól eltekintve — pusztán a megismerés alakjait fejtegeti; addig a lélektani alapon épült logika a gondolkodást egy, szervezetünk összehatásával meghatározott lelkifolyamatnak tekinti. Ez a lelkifolyamat váltja ki azokat az ismerésalakokat, melyek nélkül valódi ismeret nem keletkezhet, és nem szövődhet az előzőkkel szerves egésszé. Ezek hát: a fogalom készítése, az ítélet alkotás, a következtetés, melyek együttesen az összehasonlítás és elválasztás szervezetbeli munkájából sarjadnak.

Mivel azt a munkásságot, mely az ismeretet készíti, általában gondolkodásnak mondjuk, azért a logikát a gondolkodás törvényeiről szóló tudománynak szoktuk nevezni. Tehát szerkesztő és szabályozó tudomány egyszerre. Valójában „a gondolkodás művészete.“

*

A különös rendszerek a tudományok egyes ágainak eredményeit dolgozzák fel, hogy lehetőleg egy egységes elvre tereljék vissza a szerteágazó részleteket. És megfordítva, tulajdonképen ugyanazon egy filozófiai elvnek alkalmazásai az emberi tudás egy-egy csoportjára, melyet a tudnivalók rokonsága vagy céljuk és hasznavehetőségük közössége fűznek együvé.

Köztük a történeti fejlődés, valamint a dolog természete szerint legrégebb a természetbölcselet (Naturphilosophie). A philosophia naturalis nevet először Seneca (Kr. u. I. sz.) használja, még pedig a Platon- és Aristoteles-féle fizika megjelölésére. Ez akkoriban a természetről s főképen az életről szereshető összes tudnivalókat magában foglalta; természetesen a lelki élet magyarázatával egyetemben. A középkor ezen az összefoglaláson semmit sem változtatott. A XVII. század kezdi az élő természetet „physiologia“ névvel jelölni; a XVIII-dik ezt „physica empirica“-nak nevezi, hogy a „ph. speculativa“-val a tünetmények törvényeiről szóló tudnivalókat jelölje meg. A névvel jelölt tartalom

így szűkebbre szorult s ma voltakép a „természet-tudomány“ a tapasztalhatók, a tüneményekkel igazolhatók összeségére vonatkozó kutatások rendszeres egészét, a természetbölcselete pedig a természettudomány végső eredményeiből okoskodás útján kifejlthető s elemeikben igazolható következtetések rendszerét jelöli.

A természetbölcselet története a görög bölcselettel kezdődik. Mindenesetre más népek is keresték az őket környező mindenségnek, a rájuk ható tüneményeknek okait, több vagy kevesebb képzelődéssel ők is megszemélyesítették a láthatatlan erőket — de csak a görögöknél vált a kezdetleges naiv képzelődés szinte kiapadhatatlan forrásává egyrészt a vallásos történetek (mythos) szakadatlan szövődéseknek, másrészt a tudományos kutatásnak. Hosszú századoknak kellett letűnniök, míg a gondolkodás rábukkant az okozatokban ható okokra s felismerte, hogy a magukban tárgyi valóságoknak látszó mozzanatok igazában nagyon is összetett, bonyolódott alkotásai egyrészt a kívülöttünk ható belső és külső tényezőknek, másrészt ezeket a tényezőket hatásuk szerint egymással kapcsoló képességünk munkájának. A megismerésre törekvés itt nyilvánvaló: az életfentartás kényszerűsége, mely a sokat emlegetett létért való küzdelemben az egyént környezetén való győzödelmeskedésre utalta. Ehhez pedig tudnia kellett a tünemény hatását, beállását; ható és kísérő körülményeit egyaránt. Ez a tudnitörekvés a tünemény folyamatok pontos megfigyelésére kényszerítette a kutatót. E folyamatokból a korhoz képest a belső okot is iparkodtak kimagyarázni. Így keletkeznek az ókori görög bölcselet természetmagyarázatai: Demokritos atomjai, Platon ideái. Az Aristoteles tekintélyével vértezett középkori bölcselet — természetesen ez utóbbival magyarázott világalakulással teljesen beírta. Az atomizmus tett először különbséget a tisztán mennyiség (nagyság) szerint meghatározható külső mindenség, s a pusztán minőség szerint felfogható belső fejlődésfolyamatok között. Azt a külső mindenséget szerkezetökbeli törvényszerűséggel a térben mozgó atomok alkotják. Az atom a valóság, a benne rejlő törvényszerűség a hatóok. Ma anyag és erő. Ez volt a materializmus kezdete. Platon ideái — a magukban valóságok, a lényegeg,

amik a létezőt azzá teszik, a minek megjelenkezik — azonban elfojtották ennek a világmagyarázatnak tudományos rendszerré fejlődését. Ez ideák nélkül, tehát az alak nélkül (= forma dat esse rei) nincs érzéklés, mert nincs valóság, amely érzékelhetővé válhatnék. Ha nincs, akkor ezek az ideák maguk a való létezők, amit érzékelhetővé tesznek az csak látszat (phaenomen) és lehetőség. Körülbelül Roger Baconig (XIII. sz.) elég is volt ez a világfelfogás; hiányait az élő hit bőven pótolta.

A modern bölcselkedés, kezdete egyuttal a modern természettudománynak is. Cusa Miklós (XV. sz.), Telesius (XVI. sz.), Kopernikus, Galilei, Kepler mindenekelőtt filozófusoknak vallják magukat; tudományos kutatásaik eredményeiből általános törvényszerűségeket akarnak szerkeszteni. Megfordítva: a természet folyton táguló ismerete nagyot változtatott a filozófiai felfogáson is. A világ mérhetetlenségének gondolata megszüntette az állócsillagokkal határolt véges világról szóló hitet, ez pedig képzeleti világgá tette az eddig érzékelhetőképpen megjelölt túlvilágot. Viszont ebből: az érzékelhető test s a nem érzékelhető lélek különbségének gondolata sarjadott.

Lassan fölismerték, hogy az összes létezők fölött valami láthatatlan törvényszerűség uralkodik; keresni kezdik tehát a törvényalkotót. Ezt a hatalmat bennünk a lélekben jelölik meg. Ezzel az élettan és lélektan (biologia, psychologia) alapjait vetik meg. A testek mindig meglévő — lényeges — és változható (esetleges) tulajdonságait magyarázván, megállapítják a létezés mozzanatait; másrészt a mi érzékeink fölvevő munkáját határozzák meg. Mindehhez igazolás, illetve megfigyelés, kísérletezés szükséges. Ettől a kortól kezdve ez a módszer válik az igazság szószólójává. Mentől több adatot nyújtott a tapasztalás, annál kisebb munkája maradt a tiszta okoskodásnak. A XVIII. század vége már el is választja őket egymástól. A Holbach (*Système de la nature* 1770) műve a pusztá megfigyelésen épült természettudomány jogosultságát hirdeti, melyből száműzve van a szoros értelemben vett filozófálás. Kant azonban (*Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft* 1786) bölcselkedés útján kívánja a végelvet megállapítani, melyből a világ megmagyaráz-

ható. Az addigi eredményeket hát a „dynamikus“ végelvben összesíti, mely szerint a mindenség a térben elosztott, de egymásra ható erőgyetemesség alkotása. Kant nyomán Schelling iparkodott ez elvet visszafelé is igazolni . . . bizonyítván, hogy a legdurvább kezdettől a legtökéletesebb alkotásig; a legalsóbbrendű élőttől, a legmagasabb fokú szellemi lényig minden egy és ugyanazon hatóerőnek a nyilatkozása. Ezzel a mai „evolucionisták“ (Darvin, Comte, Spencer) modern értelemben vett úttörője lett.

A természettudományok alapfogalmai: anyag és megmaradása, energia és átalakulása; élet, alkalmazkodás, öröklés, tehetetlenség, kiválasztás és kapcsolódás egyuttal az ismeret elméletnek is tárgyai. A hipotézis, a valószínűség szerint való bizonyítás, az analízis, szintézis, mind a bölcselkedés eszköze. Ennélfogva ki nem szorítható a természettudományból. Viszont azonban egyéb tennivalója nincs, mint az eredményeket egy közös alapelve visszavezetni s a hatóokok törvényszerűségét általánosítani.

Ma ez a természetbölcsélete.

Az a tudomány, mely egyéniségünket, s benne különösen a szelleminek nevezett tevékenységeket magyarázza: a lélektan. Latinosított görög nevét először Melanchton használta; a francia és angol bölcséletben csak a XIX. század folyamán lett közkeletűvé. Addig — némi vonatkozással Aristoteles „peri psyches“ címzésére — a „de anima“ volt közforgalomban. Descartes kezdi az anima helyett a mens szót használni. Utána „de mente humana“ irnak és vitatkoznak. A magyar „lélektan“ egyszerű fordítása a „psychologia“-nak. A XVIII. század végeig ebbe foglalták az anthropológiát (embertan) melynek épen főrésze a lélekről szól, míg a somatologia az emberi szervezetnek tudományos vizsgálata. Általában véve mindakettőt úgyszólván Platon és Aristoteles óta a fizika egyik főrészének tekintette a rendszeres tudomány. Épen az ő nyomdokaikon haladva az egyházatyák s a skolasztika még egy különös részt alkottak hozzá: az emberi lélekről, a tiszta szellemről szóló tudományt, a pneumatológiát. Bacon ezt a természettudományok közé sorolta; Wolff a fizika és metafizika közé ékelte.

Az ó- és középkorban minden, ami eleven, ami él — a lélek megnyilatkozása vagy maga a lélek.

Aristoteles a psyche-t a test entelecheia-jának (életető erejének, bentható elvének) nevezte, mely az életnek képességét meg is valósítja. Gondolkodó lelke, szelleme csak az embernek van (nous), mely bár a szervezettel s a szervezetben működik, annak mulandóságában nem osztozik. Ez a „nous“ az „isten szikra“, ahogy először Herakleitos mondotta, az „isten lehellete“, ahogy a biblia nevezi; mely tehát „a legfőbb és közvetlenül önmagukból világos igazságok székhelye.“ Az Aristoteles nyomán alakult magyarázatok eredménye az, hogy az embert két egyenlő értékű alkotó elv kapcsolatának tekintette a további kutatás. Ez a két alkotó elv: az állati (szervező) és az eszes (gondolkodó) lélek. Ezt a kettősséget (dualizmus) csak Descartes szüntette meg. Ő is, tanítványai is (Port Royal) azt hirdetik, hogy az emberben csakis egy, egységes lélek lakozik. Ez az eszes lélek (l'âme raisonnable), melynek valódi munkássága a gondolkodás; a többi állattal közös életfolyamataink mind szervezetbeliek.

A lelki működés közelebbi meghatározása Locke érdeme. Ő hirdeti, hogy a külsőségeket, magukat a létezőket érzékeinkkel fogjuk föl (sensation); a saját lelkünk tevékenységét pedig egy belső érzék, a ráeszmélés (reflexion) végezi. Locke szerint tehát a tulajdonképi „psychologia“ tárgya az, ami e belső észrevevés révén megismerhető. Amit ezzel felfogunk azt tudjuk; a tudat tehát e reflexióban egyesített jelentő adatok teljessége. Ez a teljesség a külső érzékieteket, minők a szín, a hőadatok, az időbeli tartósság, a térbeli folytonosság szintén magába foglalja. Mindezek a minőségek nem külön fizikai tünetmények, hanem ami szervezetünk visszahatásai a rájuk ható ingerekre. Leibniz már olyan észrevételről is beszél, mely „ami hozzájárulásunk nélkül megy végbe, melynek adatai tehát a tudatba nem is kerülnek. Csakis kapcsolódásuk után válnak tudásunk kiegészítő; réha épen „vezető részeivé.“ Ezzel igazolni törekedett, amit a theologia kezdettől fogva hirdetett.

Utána két ágra szakad a pszichologia: a XIX. század nagy jelentőségű élettani lélektanára (fiziológiai pszichologia, vagy pszichofizika) és a tiszta szellem lélektanára (spiritualizmus). Amaz az összes elgondolható lelki jelenségeket szervezetbeli életfolyamatoknak tekinti s így az organizmus tör-

vényeit egyuttal a lelki jelenségek törvényeivel összegezi.

A lélek és test kapcsolatát felderítő rendszeres kutatást Galenus (Kr. u. II. sz.) kezdi meg. Éltető szellemekről ő beszél először. Ezek a „spiritus animales“ ahogy Descartes iskolája hirdeti még a XVIII. század végén is — „a vérfolyadék legmozgékonyabb, legfinomabb és leghevültebb részecskéi, melyek a véredényekből csak maguk jutnak az idegszálakba.“ Ezek és így válnak hatóokaivá „a lelkivé finomuló“ szervezetbeli folyamatoknak. Hartley, Bonnet az idegszálak rezgő képességében, rugalmasságában vélik ezt a végső okot; a gondolkodás folyamatot ennél fogva az idegsejtek mozgásának tova áramlásából iparkodtak magyarázni. Az érzéki észrevevés, másrészt az u. n. lelki betegségek gyógyításának (pszichopatologia) rengeteg adatai bizonyítják, hogy „minden lelki mozzanatnak egy-egy szervezetbeli mozzanat a megelőzője.“ Lotze és Fechner vizsgálódásainak ez eredményét Wundt foglalta végleges törvénybe. „A lelki folyamatot mindig egy organikus folyamat kíséri s így a szervezetbeli (külső) és a lélekbéli (belső) állapotok között mindig változatlan törvény szerint működő és ható kapcsolat van.“ Ezt a törvényt nevezi a mai élettan: pszichofizikai parallelizmusnak.

Ezt a pszichológiát, mely csak a tapasztalás eredményeit összegezi s minden lelki jelenséget a szervezet működéséből iparkodik magyarázni pozitív pszichológiának, vagy forrása és módszere miatt egy szóval pszichofizikának szoktuk nevezni. Ha a tapasztalás eredményeit csak alapul veszi, amelyen matematikai, illetve metafizikai okoskodásokkal építi meg rendszerét, úgy a neve racionális lélektan. A pszichologia egy egészen különös rendszere fűződik Herbart nevéhez. Ez „a szellem statikája és mechanikája“, mely a képzetek előállítását, elmulását, változásait a természet törvényeivel iparkodik magyarázni, a tudatot pusztán olyan képzeletbeli térnek tekintvén, melynek határain belül a maguk erejét, tartalmát és tartósságát nyerik. Vele ellentétben Beneke a lélek ösképeiségeiről, a vele született — megfelelő ingerek által működésre indítható — tevékenységről beszél s azt bizonyítja, hogy a tudatos lelki munka után megmaradó nyomok és

hasonló munka megindítására való alkalmak (virtus) egy más és még a tudaton kívül lefolyó lelki életnek a kétségtelen megnyilatkozásai. Ez az elmélet adott alkalmat Hartmannak a már említett „Philosophie des Unbewussten“ c. művében korszakossá vált elmélete megalkotására, melyben azt vitatja, hogy „vannak bizonyos alap gondolataink, melyek se az érzéklésből, se a tulajdonképpeni gondolkodás-folyamatból nem származhatnak, melyek tehát magának a léleknek birtokai és minden u. n. szellemi munkának a vezető elemei.“ Ilyenek a Kant által emlegetett kategoriák: a térnek, időnek képei, a viszonylatok fölismerésének elemei.

A tiszta ráció így más uton, de ugyanoda érkezett el, a hova a vallásos, főképpen a keresztény bölcsélet metafizikája a reveláció segítségül kérésével már századokkal előbb eljutott. Ez volt a legtisztább spiritualizmus. A két irány egymással kibékíthetetlen különbsége azonban az, hogy ez a spiritualizmus a lelket az ember földöntúli rendeltetése főokának és legfőbb bizonyítékának tartja; a racionális lélektan csak a szervezetben működő lélekről szövögeti törvényeit. A theologia szerint ugyanis a „Psyche“ a szervezetben rejtőző „reális én“, „anyagtalan substantia“, „láthatatlan munkás“ aki a tudaton kívül lefolyó szervezetbeli állapotokat a tudatba emeli s át, megátalakitja. Aki az anyag, a szervezet romlása után is él, még pedig örökké. A racionális lélektan, még inkább a pozitív pszichofizika „lelke“ csak olyan szervezetbeli összehatások eredménye, mint akár a gépben fejlődő erő, a tűz körül ható hő és fény, a megütött test rezgéséből induló hang . . . A gépezet megáll, oda a munkát végző erő; a tűz kialszik, vége az éltető fénynek is, hőnek is . . .

A pozitív kutatások eredményei tiszteletreméltó joggal követelik ugyan a természettudományi módszer további elfogulatlan alkalmazását, — a tiszta belátással vértezett hitet azonban soha se fogják megdönteni. Épen ezért a pszichológia manapság azokkal a tisztán tapasztalásbeli tényekkel foglalkozik, melyek a természettudományok tárgyaival rokonjelenségek. Módszere is teljesen induktív. A kimagyarázatlanul maradt tünemények (titkok) eszünknek megfelelő fejtegetésére a filozófiai pszichológia vállalkozik, mely az ismeretelmélet eredményeivel

iparkodik „a dolgok lényegébe hatolni.“ Ilyenre törekszenek: Wundt (Logikája II. részében), Rehmke, Stout, Volkmann.

Az „ethika“ szó szintén Aristotelesé. Eredeti jelentése szerint magasabb foka az erényeknek nevezett „érzés, gondolkodás, cselekvésbeli egyformaságoknak“, melyeket az „abszolút jó“ korlátoz és vezet. Általában az emberi cselekvés szabályainak összességét is jelentette, a mit Aristoteles iskolája praktikus filozófia névvel különböztetett meg a tisztán elméleti résztől. Cicero kezdi az „ethikus“ szót „moralis“ szóval fordítani; Seneca már „moralis philosophia“-ról beszél. Így aztán a praktikus filozófia jelentése is megtágult, úgy hogy az állam rendezés-kormányzás (politika) tudományát; a közgazdaság tudományát, sőt a természetes jogok tudományát is magába foglalta.

Az ethika szó manapság az erkölcsről szóló tudományt, illetve szabályok összességét jelenti. Beszélünk pedig erkölcsös felfogásról, erkölcsös érületről és erkölcsös cselekvésről. Az erkölcs szó maga azt a — szabad választásunk előtt járó — reánk ható gondolkodásbeli okot jelenti, mely a cselekvést a vallásból, életből megismert általános jónak megfelelően intézi.

Ezt a meghatározót már a Sokrates előtti bölcselkedés iparkodott megjelölni. Pythagoras és iskolája szerint ez csak a „mérték és ennek a dologgal való összhangja“ lehet; azért kívánja Herakleitos, hogy az „egyes“ az „egésznek“ szolgáljon. Az ilyen megegyezés a legfőbb jó, a boldogság (eudaimonia) véli Demokritos, melyre azért az embernek önkénytelen is törekednie kell. Sokrates szerint a jó: a reánk nézve célszerű, tehát egyénileg hasznos. Ennélfogva az erkölcs, ennek a jónak egyrészt tudása, másrészt tudatos gyakorlása. Tudnunk kell mik vagyunk (gnothi se auton); tudnunk lehet és tudnunk kell, milyeneknek kell lennünk. Platon szerint a legfőbb idea a jó ideája; egyedül ez kerül ki közvetlenül a minden tökéletesség foglalatjából, az istenségből. Ezért megváltozhatatlan a hatása, hogy t. i. az istenséghez vezet a halandót. Aristoteles a Nikomachoshoz intézett művében iparkodott meghatározni, mi az „ethos“ lényege. „A lélek állandó ereje (energeia), mely a tökéletes éré-

nyesség megvalósítására törekszik, mivel a lélek maga tudja, hogy e megvalósítás a tiszta és igaz boldogság.“ Ez a tudásbeli (esoterikus) erkölcs lényege; a mindennapi értelemben (exoterikus) vett erkölcs szó a népies felfogás alkotása, mely a cselekvést a vallás hirdette elvek szerint mértékeli.

A stoikusok és epikureusok szerint az ész, az értelem mondja meg, hogyan kell élnünk, hogy a természet törvényeit teljesítsük. Az észnek ez az utmutató munkája a legtisztább bölcsesség; eredménye tehát a legtökéletesebb jó, az igazi boldogság. Ez az alapelv, amelynek értelmében a kötelességeket (kathékon) egymás mellé és egymás alá sorozzák. Erkölcs tehát e szabályok felfogása és egyuttal teljesítése. Eredménye a stoikusoknál az „apathia“, az epikureusoknál az „ataraxia“ . . . a kedélynek, a léleknek rendithetetlen nyugalma.

A kereszténység világfelfogásában az erkölcs: az isten parancsainak megismerése és pontos, hűséges teljesítése. A bűnben fogant ember az isteni parancsoknak sem tiszta felfogására, sem tökéletes teljesítésére egymaga nem képes. A megváltás kegyelme segítheti — ha e kegyelmet fel is használja. E parancsok teljesítése a tökéletesség; eredménye a nem pusztán földi, hanem örök boldogság . . . Az, hogy az ember istenkegyelmét magától elutasíthatja: az „akarat szabadságának“ vált legfőbb bizonyosságává, (Indeterminizmus). — Ezzel szemben a determinizmus azt vitatja, hogy a cselekvés indító okát vagy valami szervezetbeli ok, vagy tisztán észbeli meggondolás (racionális ok) már eleve meghatározza. A melyikre nagyobb az egyéni hajlandóság, az fogja a cselekvést megindítani. Mind a humanizmus, mind a reformáció a „szabad elhatározás“ szükségességét hirdetik; amaz a lélek ös-képességeiből. emez a régi egyház hagyományait ebben szentnek tartván, a megigazulásból magyarázza a tiszta erkölcsöt.

A filozófia ujkorá az etikát is elválasztani törekszik a theológiától, az erkölcsöt a vallástól; így tulajdonkép vissza-visszatér az ókori ethika alaptételeihez, melyek szerint „a nem vallásos ember is lehet erkölcsös,“ mert „a közjóra törekvés a belátásból fakad, nem az érzésből.“ Ennek az iránynak első hirdetője Charron (XVII. század).

Hogy ennek a belátásnak mi a forrása, azt ma sem határozza meg végleg az ethika története. Egyik tábor azt vitatja, hogy valami velünk született képesség ez, mely minden különösebb tapasztalás nélkül rávezet bennünket az egyéni és közjó felfogására (apriorizmus); — a másik tábornak az a meggyőződése, hogy az erkölcs is a tapasztalás összerakó munkájának eredménye (empirizmus). Mindakettő megint két felfogásmódra különül el. A materiális apriorizmus szerint az erkölcsös cselekvés indító okai tőlünk függetlenül megvannak bennünk; a formális apriorizmus azt hirdeti, hogy csak ez indító okokat kiválasztó és összesítő képességet kapja szervezetünk. A materiális empirizmus szerint az erkölcsösnek nevezett cselekvés szabályait, alapelveit lassú tapasztalással úgyszólván úgy kell megtanulnunk; a formális empirizmus meg azt bizonyítgatja, hogy élettani, lélektani és szociológiai fejlődésünk egyforma természeti törvény szerint történik s így az életfentartás kötelessége a legvégső még elemezhető ok, mely az összes erkölcsinek vélt cselekvésfolyamatokra kényszerít bennünket.

A materiális apriorizmusnak egyik mellék-hajtása az angol intuicionisták iskolája (Cudworth, Butler, főképp Reid Tamás a skót iskola feje). E nevet azért kapták, mivel azt hirdetik, hogy az erkölcsi törvény minden okoskodás nélkül, magában-bizonyos szabályszerűség, melynek igazsága közvetlenül ép úgy felfogható, mint akármelyik geometriai aksiomáé. Kant szintén ez irányt fejlesztette tovább a híressé vált „kategorikus imperativussal,” a mi nem más, mint a tiszta ész szava; mely tekintet nélkül a cselekvés céljára vagy eredményére, a magunkban — eszünkben — levő abszolút jónak önkénytelen felismerésével „hajt a helyes útra.” Tehát: „helyesen cselekszünk, mert a tiszta ész vezeti tetteinket.” Ide tartozó főműveinek: a *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten* 1785, és a *Kritik der praktischen Vernunft* 1788. visszhangja a Schopenhauer ethikája is. Csakhogy ezt a „kategorikus imperativust” (Die beiden Grundprobleme der Ethik 2. Aufl. 1860.) ő már egy határozott lelki állapotban: „a csodás és titkos” együttérzésben, szánsalomban (Mitleid) jelöli meg. Herbart is hozzájuk számítható, amennyiben ő is azt hirdeti, hogy erkölcsi

ítélkezésünk legvégső mozzanata „az egyéni szabadság természetes tudatának, az emberi tökéletesség gondolatával való természetes és szervezetünkben levő kapcsolata.“ Hobbes, Spinoza, Locke az emberi természetből s az erre ható isteni vezető s meghatározó (isten ujja!) erőből iparkodnak e végső, illetve alapmozzanatot magyarázni. E szerint a formális apriorizmus apostolai. Helvetius és Holbach az uttörői annak az irányynak, melyet napjainkban az etikában evolucionizmusnak szoktunk emlegetni. E szerint — Spencer Herbert a legfőbb hirdetője — a morális ítélkezés nem egyes ember cselekvésének eredményeiből levont szabályok gyűjteménye; se valami velünk született képesség a jó és rossz különbségének mérlegelésére; hanem évmilliók egymásután következett embernemzedékeinek cselekvéséből — átöröklődés útján — szervezetünkben állandóvá lett cselekvésmódok összesége.

Ennek a felfogásnak tovább fejlesztése a Lombroso és Krafft-Ebing, napjaink igazságszolgáltatásában korszakos elmélete, mely az egyént a maga cselekvéseért csak annyiban vonja felelősségre, amennyiben a fizikai tényezők — tehát a szervezete — ezt megengedik. Az akarat szabadsága tisztán lélektani mozzanat ugyan, de csak „normális organizmusban lehetséges“; beteg szervezetben erről a mozzanatról, más szóval „cselekvést megindító helyes ítélkezésről“, nem lehet beszélnünk.

A vita ma is folyik. Azok, kik azt hirdetik, hogy a cselekvést pusztán egyéni (szubjektív) okok indítják meg — s a többiek közt, kik azt bizonyítgatják, hogy a legegényibbnek látszó cselekvésnek is szervezeti, tehát a külső okok és a szervezet összehatásából szinte nálunk nélkül beálló objektív kapcsolat a megindítója: e harc nem is érhet véget. Ezt a két irányt akarja összebékíttetni a legújabb etikai iskola (nálunk Böhm Károly), mely az egyén és faj föntartásának szervezeti ösztönéből sarjadó mértékelő (ponderatio) képességnek — úgy kellene mondanunk, — szükségszerűségéből magyarázza a cselekvés indító mozzanatát.

A jogból cselet tulajdonképpen abból a gondolatból keletkezett, hogy az embereket összetartó, bizonyos cselekvésüket egy meghatározott cél felé vezető szabályszerűségeken (pozitív törvények)

kivül az embert más, már természetével együtt járó törvényszerűségek környezik. Ez a természetes jogok és köteleességek összessége. Már Aristoteles megteszi a különbséget a természetből sarjadó törvénytisztelet, s az igaznak és jónak vizsgálásából induló helyes cselekvés (physei — nomó dikaion) között. Cicero egész világosan jus naturae-t és jus civile-t emleget. Amabba aztán a római törvénykezés azokat a cselekvés-okokat és módokat foglalta, melyeket „az ember magától a természettől tanult.“ Forrása a méltányosság, a másokat velünk magunkkal mértékelő egyformaság (aequitas) — míg a jus civile, (a jus gentium) ezen kívül az egészre, a közre vonatkozatható célszerűséget, hasznosságot (utilitas) is mérlegeli.

A természeti, vagy más szóval természetes jogok rendszerét a XVI. század építi meg, tisztán metafizikai uton, az észet jelölve meg forrásául. Ezt az „apriorizmust“ Hugo Grotius árkolja körül fényes tehetségének sáncaival. Így is marad két századon át. A XIX. század jogtudománya választja aztán szét s tesz éles különbséget a természetes jog és a bölcséleti jog között. Amaz cselekvés szabályozó törvényszerűségek, megszokásból állandóvá lett módozatok összessége; emez az összes cselekvések jogi tekintetben vizsgálható kapcsolatait, okait, eredményeit magyarázza.

Ha forrásul az észet jelöli meg — úgy tiszta ész-jogbölcselet; ha az emberi szervezetet, illetve a szervezetben ható és munkáló lelket: úgy természeti-jogbölcselet; végre, ha a minden jogok és köteleességek végső forrásául az istent jelenti ki: dogmatikus vagy theologiai jogbölcseletté válik. (I. Pulszky Ág. A jog- és állambölcselet alaptanai. 2. kiad.)

Kant a jogbölcseletet élesen elválasztja az etikától. A legális és morális cselekvések ugyanis alakilag teljesen megegyezhetnek, bár tartalmilag egészen különbözzenek is. A törvény szerint való cselekvés például a természetes erkölcsessel mérve erkölcstelenné válhatik. És megfordítva. Herbart óta azonban ismét függellen, de fejlődése szerint kapcsolatos része az etikának. Tulajdonképeni feladata pedig az, hogy a különböző nemzetek jogi felfogását meggyeztesse, jogi szabályainak látszólag egymástól elütő voltát egy közös elvre visszaterelje, a jognak

forrásait lehetőleg tapasztalati uton a „néplélek“-ből magyarázza meg. Így aztán a legujabb felfogás szerint nem egyéb, mint a pozitív (tételes) jognak filozófiája. (K. Bergbohm: Jurisprudenz und Rechtsphilosophie. 1894.)

A z e s z t é t i k a (aesthetika) nevét Baumgarten A. G. tette divatossá a XVIII. század derekán. Addig a „szép“-ről (peri tou kalou; Plotinos) és a fenségesről (peri hypsous; Longinus) irnak és beszélnek. Vagy általában a „szép tudományokat“ a „művészeteket“ s azokban a költészetet s a szónoklatot, emezekben pedig az ábrázoló művészeteket (festészet, szobrászat, építészet), továbbá a zenét és táncot emlegetik. Csak a XIX. század elején válik külön bölcselkedő rendszerre, mely a tetszés meg a nem tetszés alapokait, a szépnek és rútnak belső mivoltát kutatja úgy a természetben, mint az ember műveiben.

Platon tesz először különbséget az ember külső (alaki) és belső (lelki) szépsége között s ennek az utóbbinak tartalmát az „erényességben“ jelöli meg. A Phaidros, a Symposium, a Philébos és a Politeia című munkái korához képest nagy részletesen mondják el, mi az, ami az emberi cselekvésben tetszik, s mi az, ami a nem tetszés érzetét kelti fel. Amaz a harmonia, emez a disharmonia. Mindakettő csak úgy hat reánk, ha magunk már eleve tudjuk — természetesen a tiszta bölcsesség révén — mi való, mi illik az emberhez. Ennek a tudásnak szabályozója: az erénynek, bennünk levő tiszta ideája. Aristoteles a Rhetorikében s még inkább a tragédiát tárgyaló Poiétikében már a külső szépet is igyekszik meghatározni. „Összehangzón rendezett részeknek olyan egysége, mely egész: s ez közép mértéke ami fogalmaink szerint való nagyságnak . . .“ Általános okoskodások és meghatározások helyett a gyakorlati szükséglet szolgálatára áll az Aristoxenos Musica-ja, Quintilian Rethorikája, Vitruvius Architecturája. Ami azt jelenti, hogy Aristoteles nyomán esztétikai iskola nem keletkezett. Csak Plotinos (Kr. u. II. sz.) és Longinus (Kr. u. III. sz.) kezdik újra az általános szép és általános rút fogalmait magyarázni, egyuttal a testi-lelki működésnek azokat a különös mozzanatait kutatják, melyeknek eredménye bennünk: a gyönyörködés vagy az undorodás.

A középkor megelégszik az Aristoteles és Plo-

tinós általános meghatározásaival. A harmoniát az isteni bölcsesség hozza létre; a disharmoniát az ősrössz. Ez a vallásos alapelv, melyre a tisztán metafizikai okoskodások megépülnek. A bűntől megtisztult lélek felismeri a harmoniát, — gyönyörködik. A bűn elhomályosítja bennünk az isteni természetet, ennélfogva igazi gyönyörűség nem lehet osztályrészünk. Ami ebben az állapotban ezt a nevet kapja tőlünk: csak a megrontott érzékek bűnös ingerlődése.

Az esztétikának, mint tudománynak története valójában Boileau „Art poetique“ (1674) c. munkájával kezdődik. De ő is, meg közvetlen epigonjai: Dubos (Réflexions critiques sur la poésie, la peinture et la musique 1719) és Batteux is gyakorlati célokra törekszenek. A „szép“-nek, illetve a szépet készítő és felfogó képességnek beható elemzése az angolok érdeme. Hutcheson (Inquiry into the Original of our Ideas of Beauty and Virtue 1725) és Home vizsgálják az érzéklés munkáját, melynek eredménye egyrészt a tetszés, másrészt a nem tetszés. Ezen az uton jutnak aztán el az abszolút és a relatív szépnek forrásához. Amaz a létezőben (tárgy vagy esemény) megjelenkező részleteknek összehangzása úgy, hogy a legtökéletesebbé válik vele s általa az érzékelhető egész. A relatív szépség: az érzékelhető egésznek megegyezése a mi egyéni gondolat vagy érzésvilágunkkal. Ez a különbség csakhamar a szubjektív szép és objektív szép neveket tette divatossá. Az objektív szép a létezőkbeli tökéletesség, melynek mindnyájunkra egyformán kell hatnia, mivel a létezők tárgyi tulajdonságainak (szín, alak stb.) felfogására mindnyájan egyforma eszközökkel (érzékek) rendelkezünk. Ez a tökéletesség minden további érdek (haszon, célszerűség, birtoklás gondolata) nélkül azt a kellemes állapotot gerjeszti bennünk, melyet mi közönségesen s általában tetszésnek nevezünk. Ha egyéni érzés, valamint gondolatvilágunk ezen a tökéletességen kívül valami olyan tárgyi tulajdonságot, vagy még inkább jelentésbeli vonatkozást fődöz fel, a mi ezt az állapotot előidézheti: úgy a „szubjektív szép“ hatott reánk. Ennek az iskolának hive Lessing is. (Laookon).

A rendszeres esztétikát Baumgarten alapítja meg; ő teszi tulajdonképp a bölcselkedés kiegészítőjévé, mely így az „érzéki megismerésnek tudománya“

lesz; holott a logika, az észbeli megismerés alaki szabályainak összesége. Ezzel aztán a szépnek „forrását“ is megjelölte abban a különös érzéklő képességben, mely „az együttesen ható külső tulajdonságok egybetartozását fogja fel s e felfogást jól eső érzéssel kíséri“; ha ellenben az egybetartozást nem bírja fölhaladni: „kellemetlen érzéssel adja tudtúl a hibát és hiányokat.“ Baumgarten nyomdokain haladtak Sulzer, Tetens, Mendelssohn. Végre Kant. A „Kritik der Urtheilskraft“ (1790) egyrészt azt bizonyítja meg, hogy a szépnek megítélése jobban mondva felfogása mindig szubjektív, mivel az illető tárgyban vagy cselekvésben együtt jelentkező tulajdonságok már megelőző ismeretszerzésünknek okvetlenül meglévő részelemei; másrészt az ilyen elemek önkénytelen szövődéséből — tehát szervezetünk képessége folytán — keletkező érzéki és észbeli hatások fokozatait (szép-rút, fönséges-undorító stb.) állapítja meg. Ezen az úton jut el a művészetek — ma is divatos — osztályozásához.

Kant vizsgálódása adott alkalmat a „tartalmi azaz ideális“ és az „alaki, formális“ szép meghatározásokra is. Amazt Schelling, Hegel, Schopenhauer foglalják rendszerbe. Alapgondolatuk, — hogy az érzékelhető tárgy vagy cselekvés nem alaki tulajdonságaival kelti bennünk a kellemes állapotot . . . a tetszést, hanem jelentésével, e jelentést világosan megnyilatkoztató összeségével. Ha tehát a jelentést (ideát) nem fogjuk föl . . . ez állapot be nem következhetik. Ennek a vezető elvnek tovább alkalmazása a Vischer és Fischer Kuno esztétikája. (Nálunk Greguss Ágost). Herbart, Zimmermann ellenkezőleg azt vitatják, hogy az anyag maga teljesen közömbös ennek az állapotnak előidézésére. Fődolog az alak, amelyben előtűnik megjelenek. Ennek az alaknak felfogására a szervezetnek megvan a maga külön képessége. A mi e képesség munkáját elősegíti, illetve természetes kívánságát kielégíti: az szép.

Az ideális és formális esztétika alapelveit iparkodik egymással összebékéltetni: Koestlin. Ő hirdeti a maig érvényes alapelvet, hogy „alak és tartalom harmóniája“ a szép; „egyik a másik nélkül nem keltheti bennünk a tetszés érzését.“

Napjainkban az esztétikát is tapasztalati (empirikus) tudománnyá teszi a vizsgálódás. Évmilliók

nemzedékeinek — a természettől ellesett hatóokok és hatások megszokásából sarjadó közös érzéséből és közös gondolkodásából magyarázza a szépnek szabályszerűségeit.

Taine „milieu“ elmélete, mely egy-egy korszak gondolkodás és érzésmódját a reáható környezetből s a reávaró feladatok teljesítésére szükséges föltételekből iparkodik megmagyarázni s ezekben a fajt, az éghajlatot, a nemzeti aspirációkat tekinti a leg-hatalmasabb belső tényezőknek: — az esztétikában is nagyjelentőségű. Fechner és legújabban Wundt pszichofizikai megfigyelései elég világosan bebizonyították, hogy a szépnek „egy direkt és egy asszociatív tényezője van“ . . . Amaz a (régente objektív) tárgy vagy cselekvés tárgyi és alaki ismeretelemeinek reánk hatása, mely érzéki szervezetünk átlagos egyformasága miatt átlag egyenlő s így ebben az értelemben egyetemes érvényességű; — emez (régente szubjektív tényező) a mi érzéki felfogásunknak szervezetbeli visszahatása (reactio), mely a jelentést is megadja, az érzést is kiváltja. Éppen ennél fogva „egyéni“ állapot. Ez az „egyéni állapot“ magyarázza aztán azt a sokszor tapasztalható jelenséget, hogy reá szabályokat alkotni, azaz parancsszóra érezni a tetszést vagy nem tetszést . . . lehetetlenség. A hogy a régiek másra mondták: quot capita, tot sensus.

A vallásból cseleletnek hármas célja s egyuttal feladata van. Mindenek előtt a vallások keletkezését és történelmi fejlődését vizsgálja. (Vallástörténet; összehasonlító vallástudomány.) E munkájában az egyénnek és a nemzeteknek lelki világát (individualis és popularis psychologia) kell elemeznie, hogy a vallás végső mozzanait föltalálja. A függés érzetéből, a természet erőinek megszemélyesítését; ebből pedig a — lassú abstrahálással alakult — személyes isten-képzetet keresi meg. Másrészt a reveláció gondolatának szükségességét bizonyítja, hogy a ma tökéletesnek ismert vallásrendszerek történelmi kialakulását megmagyarázza.

Másodsorban a vallásalakulásnak észbeli és erkölcsi jogosultságát iparkodik bebizonyítani. Végül az egyes vallásrendszerek „gyakorlati értékét“ mértékeli, annak adván az elsőséget, mely a maga erkölcsi szabályaival a szociális életet legrendezettebbé teheti.

Aristoteles „theológiája“ pusztán metafizika; mint egészen elméleti tudomány fejlődött tovább a keresztény egyház megalakulásáig. Ez a maga vallásrendszerét „theologia christiana“ névvel jelöli, hogy amattól megkülönböztesse. Tartalma és forrása egészen elkülöníti amattól, tételeinek igazolása azonban a klasszikus bölcselkedés módszerét követi. Ez a metafizikus igazolásmód lassan két részre oszta t. i. theologia naturalisra, (vagy th. revelatara) és theologia rationalisra (metaphysika, dogmatika s az újabb korban divatos: theol. transcendentalis). Ez az elkülönülés Raymundus Sabunde (XV. sz.) műveiben kezdődik s tart mind e mai napig. A „religio civilis“ és a „religio naturalis“-féle megkülönböztetés tehát, mely Varro nevéhez fűződik (Kr. e. I. sz.) így néminemű változtatással ugyan, de alapjában véve megmaradt. Ebből az utóbbiból fejlődik ki a XVII. és XVIII. század híres és zvallása, mely a revelációt megtagadva, magából az észből, az okoskodások szövevényeiből szervezte a „filozófia religiót“, a hogy irodalmunkban Bessenyei György nevezte.

A keleti népek között Izrael népének „egy igaz istene“ a legtisztább kép, mit a revelációban való rendíthetetlen meggyőződés a legmélyrehatóbb metafizikával együttesen alkotott. A klasszikus filozófiába — Konfucse és Buddha vallásalapításával körülbelül egy időben — Anaxagoras (Kr. e. V. sz.) ülteti be a „teremtő és rendező világlélek“ ideáját. Ez a tiszta „nous“; az örök értelem. Platónnál ez: a minden jót és minden erőt magában foglaló örök idea; Aristotelesnél a „proton kinoun“ a világ mozgató ereje, mely anyagtalan, önmagában való rendező erő, kitől a létezők mindenekelőtt a létezéshez szükséges alakot kapják. Cicero a látható mindenség láthatatlan végső okának nevezi; Seneca a tökéletesség összeségének.

Az egyházatyák között legfőképen Augustinus (V. század) törekedett filozófiai uton is bizonyítani a „revelata religio“ tételeit. A skolasztika virágkorában Anselmus (XI. sz.) igazolta a ráció eszközeivel, hogy isten van, s hogy léte megismerhető. Aquinoi Tamás és Suarezius állapították meg véglegesen a hatalmas rendszert, melynek „egyetlen szögét se mozdíthatja meg többé emberkéz.“ Az ő

iskolájuk tanítványa — ami irodalmunkban örök nevű — Pázmány Péter is.

Descartes, Leibniz és Wolff egészen metafizikai uton hatolnak el a vallás végső forrásához; a priori okfejtésük „fényes igazolása az emberi gondolkodásból kiirthatatlan vég-ok tudatának“, a mulandó létben „elmulthatatlan élet után vágyakozásunknak.“ Theológiájuk tehát a legtisztább racionális theologia.

Az angol bölcselkedés történetében jelentősebb korszak a Herbert Cherburyval (XVIII. sz.) kezdődő „természetes vallás“ rendszerének kifejlesztése. Ma is híres alapelve, hogy „az összes vallásokban az az igazság, amiben valamennyien megegyeznek.“ Toland és Tindall, még inkább Hume törekedtek nyomdokain a vallás minden mozzanatát lélektani kényszerűség hatásának bizonyítani, ami „a megsemmisülés félelmét enyhítő remény“ s „a saját képünkre és hasonlatosságunkra teremtő képzelődés“ eredménye.

Kant (a Kritik der reinen Vernunft-ban), hosszasan bizonyítja, hogy a természet, a mindenség nem nyújt közvetlen bizonyítékot, amivel istenlétét igazolni lehetne. Amit találunk, az a logikus következtetések tovább nem bizonyítható eredménye. Másik művében (Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft) annál meggyőzőbben iparkodik bebizonyítani, hogy a keresztény vallás alapja az a tudat, hogy „létünk és ebben kötelességeink egyenest isten akaratából sarjadnak.“ Ez a morális bizonyíték „nemcsak helyettesíti a racionális bizonyítékot, de meg is nemesíti az emberiséget.“ Schleiermacher (Reden über Religion 1799) a vallást elválasztja mind az etikától, mind a metafizikától és lényegét a mindenségről alkotott egyetemes világfelfogásban jelöli meg, melynek „legvégső mozzanata az abszolút függésnek érzete.“

Hegel szerint a vallás se más, mint „a magát vitatkozva fejlesztő egyetemes Én-nek megjelenése“; a vallásfelekezetek tehát mind ugyanazon egy lényegnek különböző tökéletességű megnyilatkozásai. Más szóval a vallás a fejlődés egy alacsonyabb fokán elmaradt bölcselkedés, mely az igazságot, az abszolútot egy, véges gondolkodásunknak megfelelő érzéki létezőbe összpontosítja. Feuerbach L. (Das Wesen der Religion 1845) pedig az

antropológia egyik alacsonyabb rangú részének tekinti, melynek végső mozzanata csak az, hogy „a természettel való közösségünk tudata, a természettől való abszolút függésünk tudatát fejleszti ki bennünk, s e tudat munkájának eredménye, a tisztán gondolatbeli abszolút: az isten.“

A Comte Ágost u. n. pozitív iskolája is hasonlóképp magyarázza a vallás keletkezését; azt az emberi értelem megnyilatkozása első fokának, még pedig szükséges fejlődés-fokának igazolja. A hitet azonban nem tudja pótolni.

A bölcselkedésnek legifjabb hajtása a történet bölcsellete.

A név maga Voltaire-t vallja szerzőjének. Az ó-korban egyedül Thukydidest és Tacitust ihleti történetírásukban a bölcselkedés, de művészetük nem megy túl a való események való, vagy legalább valószerű okainak felkutatásán. A mai felfogás szerint a történet bölcselete: a népek történetének általában egyenlő mozzanatait elemzi, hogy azokból általános, minden népre érvényes törvényszerűségek munkálását magyarázza meg. Az egyes korokat mozgó eszméket, az emberek cselekvéséből nemcsak megállapítani iparkodik, hanem azoknak szükségyszerű megvalósulását előre meghatározni törekszik. Ebben a munkában az ember szervezetét, a faji jellemet, az éghajlatot és történeti környezetet egyformán megfigyeli, hogy magyarázatainak való alapot adhasson.

Ez a törekvés — homályosan — már benne van sz. Ágoston „de civitate Dei“ művében, mely a kereszténység alapeszméjét fejtegetve, azt a történeti alakulás egyedül üdvözítő vezérelvének hirdeti. Körülbelül ugyanezt igazolja Bossuet is (Discours sur l'histoire universelle 1681) s a legújabb időkben Rocholl (Die Philos. der Gesch. 1893). Lessing a történeti fejlődésben az emberiség szellemének fokozatos kialakulását látja; Herder az emberi érzések lassú fejlődését; — Hegel a szabadság kifelé megnyilatkozását.

Mindezeket a történetbölcsélet idealistáinak nevezhetjük. Ellentétben azokkal, akik a történetet pusztán a már említett természetes okokból: éghajlat, földrajzi és nemzeti környezet, népesedés, jólét emelkedése vagy csökkenése, faji jellem stb.

néven megjelölt hatóerőkből magyarázzák. Soruk Jean Bodin-nal kezdődik (XVI. sz.); Giamb, Vico, Montesquieu, Voltaire, Rousseau, Weber, Taine, Humboldt V. a legfőbb szószólói. Módszerük miatt empiristáknak, vagy a tört. bölcelet materialistáinak lehet őket neveznünk.

Ujabban egyrészt a kutatás módszerében, másrészt a források adatainak meghittetésében s elrendezésében; valamint a meglevő adatokból a hiányzó adatok rekonstruálásában megnyilatkozó „teremtő szellemet“ nevezgetik a történet bölceletének.

Ebben Gibbon, Mommsen, Maculay a legkiválóbbak. (Irodalmunkban Szalay László.)

Az empirikus iránynak szülötte a napjaink messzeható társadalomtudománya, a szociologia. Comte mondja ki a nagy elvet, hogy csak az együttes emberiségnek, a társadalomnak van szerves fejlődéstörténete: az egyednek, a kis egésznek az a sorsa, hogy beleolvadjon az egyetemesbe. Ettől kezdve a pozitív bölcselkedés ennek a fejlődésnek alakjait és föltételeit iparkodott megállapítani. Lassan egész rendszerré nőtte ki magát, annyira magán hordván a tapasztalati tudomány jellemét, hogy — akár a fizikának — igazi statikát és dinamikát különített el tartalmában. E szerint a társadalom valóságos szervezet, élő organizmus, melynek minden része, — mint a testnek tagjai — részt vesz az egész együttes munkájában.

Az egybefüggés (a statika) az összetartozás szükséges formáit váltja ki; e formákat a már említett külső hatóerőkhöz képest változtatva, alkalmazva és pótolva, hogy az egyetemes életet tovább fejleszthesse. A dinamika pedig ez élet mozgató erejét: az „emberi szellemet“ magyarázza. Ez a szellem azonban — akárminő ideálisnak látszó célokra tör is, magában véve nem egyéb, mint „a fejlődésre szükséges vagy alkalmas természeti erők hosszú gyakorlás útján megismert sajátosságainak felhasználásából sarjadó közmegegyezés.“ Történeti fejlődésének három fokozata van — e három fokon az egyes ember is kénytelen áthaladni —: a theologiai, a metafizikai s végre a pozitív. Ezt az együttes fejlődést a társadalmi organizmust alkotó s kezdetben egymástól szétváltan fejlődő részek szerves egészszé

tömörülése előzi meg. A szanaszét élő nomád családok hordákká, ezek törzsekké, s ezek ismét nemzeté tömörülnek. Az ily módon keletkező organizmusnak ektodermjája (külső szervek) a katonaság, (entoderm) legbelső szerve a békésen dolgozó polgárság; kettőjük közt (mesoderm) van a polgárság munkáját értékesítő kereskedőosztály. Ennek az általános fejlődésformának tudományos tartalmat Spencer Herbert adott (The Principles of Sociology 1877—1896); sokat emlegetett neve: a „társadalmi evolúció elmélete.“

A bölcselkedésnek legelső anyagát a matematika és a nyelv buvárlat adta. Viszont ezek szakadtak el legelőbb a tudományos értelemben vett filozófiától. Amaz Pythagorással, emez Platonnal (Kratylos) kezd tudományos rendszerré tömörülni. A filozófálás alapfogalmai közül egyedül a „minőség“ az, melylyel a matematika nem foglalkozhatik. A többi mind olyan „tulajdonsága és megnyilatkozása“ a létezésnek, hogy absztrahálható, azaz a hordozója (substratum) nélkül is elgondolható. Ez az absztrahálás az egység és részeinek kapcsolatát iparkodik állandó törvényekbe foglalni. Kétféle kapcsolat lévén, t. i. szakadozott (diszkrét) és folytonos (kontinuált), maga a matematika is két részre oszlik: amazokkal a mennyiségekkel a számtan, emezekkel a mértan foglalkozik. Mivel a kapcsolatok állandók, a matematika törvényei is változhatatlanok. Pontosságuk és bizonyosságuk „magában való“, azaz föltétlen. Éppen ez a tulajdonságuk adott alakot a logikai törvényeknek is, melyek közül főképp a következtetés haladása teljesen matematikai ($a = b$, $b = c$; $a = c$).

Történetében korszakos nevek Pythagoras és Platon; Euklides, Apollonius Archimedes, Diophantos; Sessa Ebn Dacher; Descartes, Newton, Brigg, Gauss, nálunk Bólyai János. A nyelv buvárlatnak is megvan a maga bölcselése. A szó és mondatképzés lélektanából a néplélektan (Völkerpsychologie) iparkodik megállapítani; másrészt a különböző nyelvek „kifejezésbeli“ egyenlőségét egy és ugyanazon fizikai, illetve lélektani mozzanatra visszavezetni. Legfőbb problémája a beszéd és ezzel a nyelvnek keletkezése; az ősnyelv rekonstrukciójának lehetősége azonban csak ábrándja

marad. Korszakos művelői: Schleiermacher, Müller Miksa, Withney William — irodalmunkban: Gyarmathy Sámuel, Révai M. Hunfalvy Pál, Budenz József, Szinyei J., Vámbéry Á., Simonyi Zs.

E két tudományt — a matematikát és nyelv-buvárlatot — azonban, mivel a gondolkodásnak csak egy-egy tárgyával foglalkoznak; aztán mivel rendszerük szövésében egészen külön alapelveket követnek, a szoros értelemben vett bölcselkedés határai közül kiveszi a mai filozófia.

A filozófálás irányai.

Mind eme különös, (jobban mondva egyes ágakban) tulajdonképpen a gondolkodásnak és kutatásnak ugyanazon egy munkája érvényesül. Mivel azonban e munkát célja, föladata és eszközei határozzák meg: a bölcselkedésnek — éppen e tényezőkkel szorosabban kijelölt — irányairól is beszélnünk kell. A fejlődés folyamán három főirányt jelölhetünk meg: 1. a metafizikait, 2. az ismeretelméletit, 3. az erkölcsit. A vezető, másként úgynevezett végelvek szerint mindegyik irány megint több, részben párhuzamos, részben el-eltérő, de azért — miként a folyó mellékágai — ugyanazon cél felé törekvő felfogásra osztható.

Igy a metafizikában öt ilyen felfogást különböztet meg rendszeres fejlődésfolyamata. Egyik a végsőoknak száma, illetve mennyisége (quantitas); másik e végső-okok minősége (qualitas); harmadik e végsőök személylyé (isten-substantia) alkotása; negyedik a szabadság, szabadakarat ideája; s végre az ötödik a világlélek és az emberilélek mivoltának felfogása szerint szövődik teljes rendszerré. Az ugyanazon rendszerbe tartozó gondolattartalmat mind valamennyi feldolgozza, de mindegyik a maga vezető-évéhez alkalmazva. Ebben az alkalmazásban különbözik aztán egyik a másiktól, és ez választja el alakilag a tartalmilag egyébként többé-kevésbbé azonos gondolatszövedéket.

A végső okok számát (quantitas) illetőleg a metafizikában a vezető elv monizmus — ha ez a végső ok egyetlen egy; dualizmus, ha kettő együttesen; és pluralizmus, ha több végokra következtet, vagy több végok föltevéséből indul meg. A moniz-

must és dualizmust, összefoglaló néven: szingularizmusnak is nevezi a metafizika története.

A végső okok minőségét (qualitas) illetőleg a vezető elv lehet a „tényleges lét“ (ω — ontologia), vagy a „levés folyamat“ (possibilitas, virtualitas). Magát a tényleges létet megint pusztá anyagi létezés-kép foghatja fel a metafizika, ekkor materializmus. Ha tisztán szellemi létezésből rakja össze alapelvét, más szóval, ha az anyagot csak e szellem megnyilatkozásának hirdeti: úgy spiritualizmus.

Ha már most egyiket vagy másikat tartja egyedüli alapelvnek, úgy a rendszer is monisztikus, ha mindakettőt együttesen; úgy dualisztikus. — A „levésfolyamat“ végső mozzanatául pedig vagy az okok és hatásuk kapcsolódását (causalitas), más szóval az oktörvényt tekinti; — vagy a bizonyos eleve meghatározott cél szerint való fejlődést, illetve létezést (finalitas). Amazt metafizikai mehanizmusnak, emezt teleológiának ($\tau\acute{\epsilon}\lambda\omicron\varsigma$ = cél) is nevezi a rendszeres filozófiatörténet.

A vég-ok mennyiségén és minőségén alapult metafizikát klasszikusnak is nevezhetjük, alaki megkülönböztetésül a modern (XVIII. század) metafizikától, mely vég-okként a „legfőbb lény“, az „akaratszabadság“ s a „lélek“ eszméjét rakja rendszere alapjául.

A „legfőbb lény“, az isten fogalma vagy a vallásbeli személyes Teremtőnek, Örökkévalónak — emberi voltunkkal mért — egyediségét alkotja meg, ez a theizmus ($\theta\acute{\epsilon}\omicron\varsigma$ = isten); vagy a mindenséget véli az istennek és megfordítva az istent a mindenségnek (pantheizmus). Ezeket együttesen theologiai alapeszméknek s a rajtuk megépült rendszert theologiai metafizikának nevezi a filozófia. A theizmus személyes istene végtelen bölcsességével, jóságával, tökéletességével örökké hat a mindenségre, annak „kezdettől végezetig“ éltető és fejlesztő oka, a hogy a biblia mondja: „ α és ω “, a „kezdet és a vég.“ Ha a személyes istent úgy fogja fel a metafizika, hogy az a teremtés munkájának bevégeztével, tehát a létezők együtthatásuk és fejlődésük törvényeinek megállapításával a mindenséget magára hagyta, más szóval annak legvégső oka ugyan, de közvetlenül többé nem vesz részt a mindenség életében; úgy deizmus ($\delta\epsilon\acute{\iota}$. . . szükséges) a

neve. Ha egy értelmes végokig elhatol ugyan a metafizika, de tagadja, hogy az önmagában létező egyed, illetve személy, úgy atheizmus névvel jelöljük meg. A metafizika negyedik irányát az „akarat szabadságának“ vitatása határozza meg.

Ha ezt a képességünket a cselekvést megelőző legvégső mozzanatokban, tehát az indító ok megválasztásában is független, szabad ítélkezésnek hirdeti, úgy indeterminizmus a vezető elve; ha ellenben azt vallja, hogy egyetlen mozzanata sincsen, amely vagy magában a szervezetben rejlő okokkal, vagy a külső világnak reánk hatásával már eleve meg ne volna határozva, ennél fogva „a cselekvést megelőző elhatározás is a logikai lánc egyik szeme“ úgy vezető elve: determinizmus.

Végre az ötödik irányt a „lélek mivoltának“ magyarázása jelöli meg. Ha a lelket egy bennünk levő „realis én“-nek tartja, úgy „substantia“; ha csak ható és működő oknak fogja fel: úgy „actualitas“ elmélet a gerince, vagy középpontja. Ha aztán a lélek egyedüli tevékenységéül a gondolkodás munkáját állapítja meg, az elmélet neve: intellectualizmus. Ha ezzel ellentétben e tevékenységet az akarásban és akaratban látja: úgy voluntarizmus.

Aszerint, hogy az ismeretelmélet (noetika) hol keresi az ismeret keletkezését: racionalizmusról, (a forrás az emberi ész); empirizmusról (a forrás az emberi tapasztalás, érzéklés); végre a kettőt egybefoglaló s együttes forrásnak tekintő kriticizmusról (a tapasztalás a nyers ismeretanyagot adja, melyet a fegyelmezett gondolkodás dolgoz föl) szoktunk beszélni. Az ismeret érvényességét illetőleg a noetika vezető elve lehet dogmatizmus, mely azt hirdeti, hogy az ismeret, ha valóban az, úgy föltétlenül érvényes és igaz. Ezzel éppen ellentétes a skepticizmus (kételkedés), mely semmiféle ismeret magában való igazságáról nem akar tudni, érvényességüket pedig vagy az egyéni felfogásból (szubjektivizmus), vagy a már meglevő ismereteinkkel szövődő kapcsolódásból (relativizmus) magyarázza. Az empirizmus, más néven pozitívizmus, csak azokat az ismereteket tartja az igazság, a valóság tolmácsainak, melyek a normális érzéklés útján keletkeznek. A kriticizmus végre az ismeret tartalmát vizsgálva csak azoknak érvényességét

fogadja el, melyek nincsenek túl az emberileg elgondolhatók határán. Azoknak keletkezését, melyek e határon túl vannak (transcendens) nem tagadja ugyan, de érvényességüket is a transcendens gondolatvilágra korlátozza.

Az ismerettartalmát illetőleg maga a rendszer vagy azon az alavelven épül meg, hogy az pusztá képzet, mely az öntudatban már benne van: ez az idealizmus . . . Vagy azon, hogy az ismeret tartalma tárgyi valóság, mely ami megismerő munkánk nélkül, tehát rajtunk kívül már eleve megvan: ez a realizmus. Ha végre alapelve az, hogy az ismeret tartalma a létezők megjelentkezésének (phänomen) felfogása, tehát ha az ideális és realis alapelvek egyébe olvasztani törekszik: úgy a neve phänomenologia.

Az etikában is négy irányt különböztet meg a filozófia története . . . aszerint t. i. amint az erkölcsiség végső mozzanatának forrását, aztán mozgató és indító okát, továbbá tárgyát és végre célját vizsgálja.

A forrást vagy vég-okot illetőleg vannak autonomikus morálrendszerek, melyek azt vallják, hogy a cselekvést megelőző választásnak, illetve elhatározásnak, valamint magának az utána következő cselekvésnek is egyesegegyedül az egyén (organizmus és lélek együttesen) a forrása. A heteronom, más néven autoritativ rendszerek ezzel ellentétben azt hirdetik, hogy e forrás csak a kívülöttünk levő valási vagy állami törvény ismerete lehet. Ezek a törvények, parancsok; a magunk való vagy vélt kára nélkül ellenük nem cselekedhetünk. Az a rendszer, mely az egyénnel vele született s érzésvilágával kapcsolatos képességben látja a végső okot: intuicionizmus, vagy apriorizmus. Az pedig, mely a hosszú tapasztalásból, az évezredekben át fejlődő egész emberiség s ebben az egyes ember megszokásában, rátermettségében keresi, az az ethikai empirizmus, újabb nevén: ethikai evolucionizmus.

A mozgató ok lehet az érzés, és lehet a meg-gondolás. Amaz, mivel azt hirdeti, hogy az erkölcsi felfogásnak és cselekvésnek oka csak az érzés, az indulat: emocionális ethika. Emez, amely azt bizonyítja, hogy minden elhatározás maga is megfon-

tolás, tehát az erkölcsiségnek csak ez lehet a mozgatója: reflexzionális ethika.

Tárgya szerint, azaz jobban mondva aszerint, hogy az erkölcsi mozzanatok (elhatározás, cselekvés) kire vonatkoznak: egoizmus, altruizmus és univerzalizmus nevekkel szoktuk az ethikai rendszereket egymástól megkülönböztetni. Egoizmus, ha a tárgy maga a cselekvő egyén java; altruizmus, ha a tárgy a cselekvőn kívül levő egyesek java; univerzalizmus, ha az „egyetemes“ a tárgy; a nemzet vagy éppen az egész emberiség. A két elsőt együttes néven individualizmusnak is nevezi az ethika története.

Vége célja szerint lehet szubjektivizmus, ha egyéni állapotok létre szólítása a célja; tehát a testi kéj (hedonizmus), vagy lelki gyönyörűség (eudaimonizmus) más néven boldogság szerzése. Objektivizmus, ha az egyes embertől eltekintve a köznek, az egyetemesnek szintén közjava (szabadság, egyenlőség) a cél. Ha a cselekvés mértéke a belőle várható haszon: úgy utilitarizmus . . . Ebben megint benne van az evolucionizmus, illetve naturalizmus, ha t. i. a cselekvés mértéke a fajnak fejlődése és érvényesítése. Végre perfekcionizmus, ha minden elképzelhető (természet, vallás és állam) törvénynek s az egyetemes jónak megfelel.

Olyan rendszer, mely kizárólag csak egyik vagy másik névvel volna meghatározható — úgy szólván nincsen. Csak azért vannak a titulusok, hogy az alapkérdésekben való eltéréseket lehetőleg jellemzően megjelöljék. Ugyanilyen célt szolgálnak azok a meghatározó nevek is, melyek a bölcselekedés történetének egyes korszakos műveit, illetve „önálló, esetleg külön rendszertalkotó egyéniségeit“ a többtől megkülönböztetik.

A FILOZÓFIA TÖRTÉNETE.

1. A klasszikus filozófia.

Hogy a bölcselkedés termőföldje — minden népnél — eleinte a vallás volt, azt az Ó-szövetség illető könyvein (Jób, Prédikátor k.) kívül az egyiptomiak, a hinduk, kínaiak művelődéstörténete világosan bizonyítja.

Az egyiptomiak „perem-heru“-ja (halottaskönyv) melyet a megholt magával vitt koporsójában, hogy mire Ozirisz ítélőszéke elé kerül, a halhatatlanságról, örök boldogságról szükséges tudnivalókat megtanulhassa; azután a „Pta-hotep jótanácsai“, melyek a mindennapi tiszta és boldog élet szabályait köttették az olvasó lelkére, eddig a bölcselkedésnek legrégibb emlékei. (Kr. e. 4000 év).

A hindu Védák (legfőbb tudnivalók összessége) második része, a Bramána viszont az első rendszeres munka, mely a szellem (atman) s a látható világ különbségét magyarázza. A mindenség csak tünemények összessége, csak látszat (ahogy Reviczky Gyula énekelte: „csak hangulat“); igazában csak a szellem létezik. Ez a szellem tiszta, erkölcsös élettel, igaz bölcsességgel megmenekülhet egyrészt a tüneményvilág okozta keserű csalódásoktól, — másrészt a lélekvándorlás gyötrelmeitől. Minden földi salaktól megtisztulva járja így végig a szánszárát, a „mindenség gyűrűjét“, míg végre egyesül az egyetlen, önmagában való ős-létezővel, Brahmával. Ennek a vallásrendszernek sokat emlegetett Nirwana-ja valójában „az erények teljessége“, mely minden szenvedéstől, csalódástól megőrzi a magába merült szellemet s benne elaltat minden vágyat, minden földi célokra törő akaratot. (Stoikus: apathia; — — epikureus: ataraxia.)

A „Bramana“ és a kínai Tao-te-king“ („az erényútja“) mely a „legfőbb szellemnek“ a „legtökéletesebb lénynek“ az „öröktől valónak“, melyben „vagyunk, növekszünk és tökéletesedünk“ eszméjét szinte az ó-testamentombeli felfogással hirdeti — a legrégebb vallásbölcselet rendszerek könyvei. Tulaj-

donképpen a vallásos ethika első emlékei. A rövid emberi életnek — bennünk — célja is, forrása is az „örök lény“, akibe a „szellemnek előbb-utóbb vissza kell térnie“.

Nem világmagyarázatok tehát, hanem az élet „célja szerint való“ bölcs felhasználásának útmutatói.

*

Az óvilág népei közül egyedül a görög nemzet törekedett a kezdetleges világfelfogást és a belőle származott miszteriumokat az emberi ésszel összeegyeztetni. Ez a törekvés a Kr. e. VI-dik században rendszeres kutatássá válik s a mithoszokkal tele szőtt theologia legfőbb kérdéseit akarja legelőbb megoldani. Tehát azt magyarázza, hogy a természet, a világ hogyan és miből keletkezhetett. Ez a görög filozófia első korszaka. Tart Thalestól Anaxagorasig. Mivel okoskodásának kiinduló s egyuttal célpontja is a világegyetem, azért „k o z m o c e n t r i k u s“ korszaknak is szokás nevezni. (Kr. e. 600—450).

A görög városok között legműveltebb Athene a Kr. e. V-dik század derekán virázik leghatalmasabban. Legnagyobb művészei s legnagyobb gondolkodói ebben a korban gyűjtik maguk köré Attika nagy szellemeit. A gondolkodás az emberi tudás feladatait, céljait vizsgálja s az értelem munkáját teszi rendszeressé. Sokrates elveit Platon és Arisztoteles fejtik ki s teszik mind maig közkinccsé. Gondolkodásuk tárgya és célja az ember, azért ez a filozófia „a n t h r o p o c e n t r i k u s“ korszaka. (Kr. e. 450—300).

Nagy Sándor hódításai új világrészekkel s új eszmékkel ismertetik meg a mozgékony s mindenre fogékony görög szellemet. A keleti népek vallásos felfogása nagyban foglalkoztatja a gondolkodást. A természet s az elméleti ismeret kutatása ugyszólván megcsökken s helyébe az emberi cselekvés, okainak, céljainak, feladatainak vizsgálása lép. Ez a harmadik korszak az ethika, (erkölcsstan) korszaka, tart Plotinosig. Középpontja az emberi cselekvés végső okának (az istennek) kutatása, ezért „t h e o c e n t r i k u s n a k“ nevezhető. (Kr. e. 300—Kr. u. 200.)

A Plotinus iskolája a héber világfelfogásnak, tehát a kinyilatkoztatott vallásnak egyesítése a gö-

rög gondolkodással. Ez a neoplatonikus korszak; tart a görög rhetor és filozóf-iskolák hivatalos hatalommal történt feloszlatásáig. (Kr. u. II. század — VI. század.)

A görög filozófia Anaxagorasig.

a) Ión iskola.

A Homeros és Hesiodos költeményeiben már tisztultabb és rendszeresebb mithoszok magyarázataiból indul ki. A misztikus világfelfogásnak középpontját Zeus-ban találja meg. Ez az istenek atyja és uralkodója; a köztük levő egységes rendnek őre és fentartója. Az emberekben is meg kell lennie, mert az ember az ő alkotása. Meg is van. Az erkölcsi törvény természetes felfogásában. Ezt magyarázta „a hét görög bölcs“ Bias, Pittakos, Solon, Chilon, Myson, Periander és Anacharsis. Apróbb refleksiókból, gnómákból fejlődik maga az iskola. Ugy t. i., hogy a látható világnak is okát és éltető középpontját keresik.

Ezt a végső okot Thales (640. Kr. e.) a minden létezőt átható s minden élőnek szükséges „viz“-ben (hydor) képzelte el. Ez a „viz“ hozta létre az összes létezőket. Bölcelete csak azért nevezetes, mert egységes alapelvről és egyetlen végső okról ő beszél először. (Konkrét ok).

Anaximander (610—546 Kr. e.) szerint a létezők végső oka és létrehozója az anyag végtelen tömege (apeiron). Tehát abszolút ok. Ez a benne levő erővel lassan kialakult. Először a meleg, aztán a hideg vált ki belőle, mint rendező erő. E kettőből lett a nedvesség. A háromból — különböző arányban történt vegyülés folytán — a föld, a levegő és az ég.

Anaximenes (VI. sz. Kr. e.) a létezők végső okát az ether-ben, a mindent betöltő légben találta meg. Ez ritkulás és sűrűsödés által különíti ki a létezőket.

Ezt a hármat: Thalest — Anaximandert és Anaximeneszt szokás Miletosi triasz néven emlegetni.

Követőik közül legkiválóbbak: Hippo, aki szintén a nedvességet (hygron) tartja a létezők végső okának;

Apolloniai Diogenes, aki a világképző végső okot „eszes“-nek „élő“-nek véli s így a legelső, aki a vallásos felfogás „isten“ fogalmát a filozófiába is beülteti. Ennek az eszes, élő végső oknak megnyilatkozásai az ether útján történnek. Így hát ő is természetbölcsész.

b) Pythagoras.

Az ión iskola a létezők egyforma tulajdonságaiból egyetemes és egyforma okra következtet. Ezt a végső okot tehát „elvonás“ (abstractio) útján akarja megállapítani. De csak a minőséget boncolgatja, hogy a létezőket alkotó lényeket megkeresse.

A létezők térbeli rendjét, alakját és időbeli megnyilatkozását kutatni a matematikusok kezdik. Ennek a kutatásnak matematikai eredménye az, hogy a létezők mindig szám szerint, azaz valami mennyiségben jelentkeznek. Más szóval a dolgok lényege: a szám.

Pythagoras iskoláját krotóni vagy dór iskolának nevezi a történet, mert egy teljes századon át Kroton volt székhelye, s mert legfőbb célja az volt, hogy a dór nevelési és erkölcsi elveket a gyakorlati élet számára tudományos rendszerbe foglalja.

A dór ember élete kicsiny korától fogva szinte megmásíthatlan szabályok szerint folyt le. Ezek a szabályok tették úgyszólván minden mozzanatát a mindnyájukat kötelező törvénnyel összehangzóvá. A dór iskola alapelve ez az összehangzás. Azaz ez az összehangzás (harmonia) alkotja magát a mindenséget és rendezi (symmetria) az egyes létezőket. Ez az összehangzás csakis a szám szerint valóság eredménye. Tehát a létezők végső oka és lényege a szám. A számok elemei a párosság és a páratlanság. Amaz magában véve a határoltság, emez a határtalanság. Ennek az ősellentétnek tízféle megnyilatkozása lehet: határozottság, határozatlanság, egyenes-egyenetlen, egy-sok, jobb-bal, nyugvó-mozgó, sík-görbe, világos-sötét, jó-rossz, hím-nő, egyenlő-egyenlőtlen. Ezek szerint a megnyilatkozások szerint a világegyetem is tíz égitestből áll: a látható természetből, (kosmos), a csillagok világából (uranos) és láthatatlan természetből. (Sphärák, Olympos) A csillagok s a láthatatlan világok egy

örök tűz körül mozognak a bennük rejlő harmonia miatt. Mozgásukat bűvös hang: a sphärák zenéje kíséri. A három között levő dimenziót (távolságot, méretet) démonok töltik be. Ezek a démonok — a lelkek, melyek földi pályafutásukat már elvégezték s új test-öltés alkalmára várnak. Mindenféle élőben egyforma lélek (démon) lakik, de ugyanazon egy démon többféle testet ölt egymásután. Aszerint, amint (a hozzá legméltóbb) emberalakból tisztán vagy megfertőzve távozott, kell teljes megtisztulásáig a létezőkben vándorolnia. (Metempsychosis).

Pythagoras legnagyobb tanítványai: Archytas és Philolaos. Ők magyarázták mesterük tanítását s ők foglalták először rendszerbe a számok tudományát: a matematikát. Koruk bűbajosoknak tartotta őket a misztikus találkozásai és jeleik miatt. A logika ugynevezett matematikai formáit ők állapították meg és ők megkezdői a szoros értelemben vett levezető (deduktív) módszernek, mely t. i. egy eleve megállapított kiinduló tételből alakilag új tételt alkotni s így világossá teszi az ismeretek összefüggését.

c) az eleai iskola.

A pythagoreusok bölcselkedésének kiindulója a „mennyeség.“ Akár meddig folytassuk is a „sokaság“ gondolatbeli fejlesztését; az alkotott „szám“ mindig, „határozott“ tulajdonsága a létezőknek.

A létező dolgoknak legutolsó tulajdonságát is elvonva . . . nem marad más a mit elgondolhatunk, mint maga a „puszta létezés“. Ez örök és oszthatatlan, nincs meghatározva, mégis változatlan.

Ezt hirdette az eleai Xenophanes. (VI. sz. Kr. e.) ki dór jellemű ember lévén, azt akarta bizonyítani, hogy csak az érzéki tulajdonságok mellőzésével alakuló tiszta gondolat lehet igaz ismeret. A mindenség egyetlen egész; a jelenségek, miket mi érzékelünk, csak látszólag részek, mert mi vagyunk külön érzékelő egyedek. Azonban érzékelésünk egyformasága és érzékleteinknek ugyanegy tartalma bizonyítja, hogy bennünk is, általunk is a végtelen, a határtalan mindenség nyilatkozik meg.

Xenophanes ily módon a vallásos felfogást is megdönteni igyekezett, mert az ő rendszeré-

ben az isten és a világ egymástól elválaszthatatlan, egységes és örök alapelv. Más szóval: a mindenség maga az isten; és az isten a mindenség. Ez az első bölcséletbeli pantheismus.

Parmenides (VI. sz. Kr. e.) a létet (esse) tartotta öröknek és változhatatlannak. Ez a „lét“ mindig egységes és egyforma, csak a mi érzékeink fogják fel egyes részeit s azokat azután különböző nevekkel ruházzuk fel. Idő, mozgás, átalakulás, enyészet, születés, mind pusztán ilyen „érzéki“ meghatározások. Mivel a gondolat maga éppen olyan egyforma és változatlan, mint a „lét“, — azért lét és gondolat azonosak. Érzéki jelképük a legtökéletesebb test: — a golyó.

Kedvelt tanítványa, Zeno (500 Kr. e.) idején volt az eleai iskola virágzása tetőpontján. Ő maga tovább fejtegette mestere tanait. Éles elmével vitatta, (ő az első u. n. dialektikus), hogy a mindenség összetartozó egységes egész; — ennél fogva a létezők többségéről jogosan nem beszélhetünk. Mivel pedig egységes egész, azért a mi érzékeinkkel megjelölt megnyilatkozásmódok (mozgás, változás, tér, idő) nem a mindenség tulajdonságai, (mert annak egyetlen tulajdonsága van: az, hogy egységes egész), hanem a mi tapasztalásunk révén állandóvá lett megjelölések, melyektől elszokni nem bírunk.

Melissos mindezekben még azt tanította, hogy ez az egységes lét térbelileg határtalan. Az eleai iskola tanítása tehát „monizmus“, mert mindent egyetlen alapelvre (a létre) vezetett vissza.

Herakleitos.

Az érzéki világ a létezők többségéről győz meg bennünket, . . . azaz mi a mindenséget csak elgondoljuk az egyenként felfogott temérdek létező, lehető s elképzelhető sokasításával. Ez a gondolatbeli sokasítás megfelel a létezők keletkezésének, azaz a létesülésnek.

Herakleitos — a Sokrates előtti időszak leggenialisabb gondolkodója — ezt a létesülést vette alapelvül.

Kora „homályos“-nak (szkoteinosz) nevezte, mivel bölcséleti nézeteit rövidre szabott mondatokban közölte. Azt hirdette, hogy mivel semmi sincs,

ami állandó és változatlan volna, sőt ellenkezőleg azt tapasztaljuk, hogy minden örökös folyamatban, fejlődésben van, (panta-rhei, kai chórei). azért a világegyetem alkotó és fenntartó végoka nem lehet más, mint maga ez a „természetfolyamat“, az örök változás. Ez pedig elentéteket hoz létre; az ellentétek egymásra hatása ad életet a létező egyedeknek. A mai modern „struggle for life“ Kampf ums Dasein“ „Küzdelem a létért“ elveket tehát ő hirdette először. Magának ennek a természetfolyamatnak egyetlen tulajdonsága van: — az, hogy örökéletű. Lényege az örök etherbeli tűz, mely az összes erőeknek, és anyagtevékenységeknek is alkotó eleme.

E természetfolyamat abban áll, hogy a létezőket más létezésalakokba kényszeríti. A nedves átváltozik tüzessé, a földi égvé, úgy hogy az összes létezőknek el kell égniök (ekpürosis világégés), hogy átalakulhassanak. Ennek az égésnek vezető elve a megmásíthatatlan Diké, a természetes törvényszerűség. Az ember „jobbik felét“ alkotó láthatatlan erőt Herakleitos nevezte először „isteni szikrá“-nak. Leghíresebb tanítványa Kratylos.

Empedokles (Agrigentből V. sz. Kr. e.)

Az eleai és ioniai iskolák ellentéteit igazi gyógyó poezissel ő akarta kiegyenlíteni. Kora őt is, mint Pythagorast Vatesnek, prófétának, csodatevőnek tartotta. Hires művei a Physika és Katharmoi. Az eleaiak azt hirdették, hogy a világmindenség végoka a létesülés, tehát a levésfolyamat. Ő meg azt tanította, hogy létesülés nincsen, mert öröktől fogva megvan minden ami létezik, vagy valaha létezhetik. Hanem a létezők nem egyebek, mint ugyanazon elemeknek más és más alaku vegyülései, vagy elkülönülései. Négy ilyen örök, egymásból nem származó, egymástól különböző, de osztható és egymással vegyülő őselem van: 1. a tűz, 2. a levegő, 3. a víz, 4. a föld. (l. Ioniskola).

E négy őselemet azonban két eszményi elv, azaz két mozgató erő vegyíti egymással, t. i. a vonzódás (harmonia), és a taszítás (disharmonia). (Heraklit hatása.)

Megszámlálhatatlan évmilliók előtt ez a négy őselem együtt volt egy golyó-alakban (sphairos)

mindaddig, míg a két eszményi elv ellentétbe nem került egymással. Az ember legnemesebb feladata, hogy e két elvet önmagában, illetve gondolkodásában és cselekvésében megegyeztesse. (Erkölcsei elv.)

Orphikusok — misztikusok.

Empedokles tanítása alapján iparkodtak az élő létezőket magyarázni az Orpheus mysteriumok papjai. Azt hirdették, hogy a létezőket megelevenítő erő (a lélek) nem egyéb, mint az egyik eszményi elv, t. i. a harmonia, mely a másik elvvel kénytelen megküzdeni. Az anyag ugyanis a taszítás elvének szükséges megnyilatkozása. Az emberi lélek e küzdelemből ritkán kerül ki az anyag reá tapadó salakja nélkül. Ezt a salakot csak a sphairák örök-tüze tisztíthatja le róla. Mielőtt azonban e tűzbe kerülne, — a salak nagysága szerint kénytelen még földi vezeklést végezni. Állatok, növények alakját ölti tehát magára. (Metamorphosis). Csak azután juthat el a tisztulás helyére és innen ismét vissza a sphairák méhébe, ahonnan, mint e láthatatlan tűznek szikrája, az emberi testbe kerül. (Prometheus mithoszok).

Atomisták.

Ugyanazt akarták, amit Empedokles, t. i. az eleai és az ioniai bölcseleti iskolák elveit próbálták összeegyeztetni. Legnagyobbak közöttük Leukippos és Demokritos. (V. sz. Kr. e.)

Azt hirdették, hogy a létezőknek elemei a „megtelt tér“-ből és az „üres tér“-ből alakulnak ki. A megtelt tér oszthatatlan egységekből (atomok) áll, melyek öröktől fogva léteznek s egymástól csakis nagyságra és alakra (matematikai tulajdonság) különböznek. Eszerint minden atom magában véve egy kis „öröklét“. (Ahogy Parmenides a létről mondta.) Az atomok különböző rendben és helyzetben állanak össze az üres térben s így alakul a létező világ nekünk megnyilatkozó minden egyede. Ezt az elhelyezkedést egyedül az atomok súlya s a belőle származó örök mozgás szabályozza. (Két végök: dualizmus).

Ez iskola szerint a lélek se más, mint a legnemesebb, illetve legfinomabb atomok egyesülése, a legfinomabb atom pedig nem lehet más, mint a tűz,

az égés atomja. Tehát a lélek maga tűz. (L. Herakleitos.)

Ismereteink sem egyebek, mint atomok, amelyek az érzéklés alkalmával a lélek atomjaihoz csatlakoznak.

Erkölcsei életünk se más, mint a kívülünk levő mindenségben felismert összetartozás, harmonia megvalósítása. Mindenki annyira tud erkölcsös lenni, mennyire magába tudja venni a harmoniát okozó atomokat. A megfelelő számú atomok együttesen alkotják bennünk a lélek egyensúlyát (euthymia).

Anaxagoras. (500 Kr. e.)

Az első athenei bölcseleti iskola megalapítója, Perikles hűséges barátja, híres matematikus, Sokratesig a legfelvilágosodottabb és legmerészebb ujitó a bölcseletben. Felvilágosodottsága és tanításai miatt halálra keresték (Aszebeia pör.), de Lampsakosba menekült s ott halt meg 428. Kr. e.

Az ioniskolával ellentétben azt tanította, hogy létesülés, levés, keletkezés nincsen, mert akkor új teremtésnek kellene (és pedig szüntelen) történnie A mit mi keletkezésnek mondunk, nem egyéb, mint a mindöröktől fogva meglevő anyagok (atomismus) új alaku összeköttetése, melyet előbb valahol enyészetnek, azaz elkülönülésnek kellett megelőznie. Ezt a vegyülést, azaz új alaku összeköttetést, — és elkülönülést, azaz enyészetet nem maga az anyag okozza, hanem egy az anyagban uralkodó, az anyagban ható értelem a „n ú s z“. Az anyag maga, mielőtt ez a ható értelem erejével rendezte volna, egyetlen tömeget (chaos) képezett. A rendezés akként történt, hogy ez az erő a chaost körmozgásba kényszerítette. A körmozgás különböző mozzanatai a hideg, meleg, sötét, világos, nedves, száraz stb., valamint az érzékelhető egyes anyagok. Ez az „értelem“ maga egy-egy anyagi összetételt megelevenít így lesznek az eszes lények.

Anaxagoras tanítása — mivel a világegyetem alakulásának kettős végokát, t. i. az anyagot és a szellemet hirdeti: az első tudományos dualizmus. Szemben az eddigi végokkal (a reális anyaggal) az első igazi idealizmus.

II. korszak.

A szofistáktól Aristotelesig.

Perikles korszaka Athenét a görög műveltségnek középpontjává tette. Ez a műveltség a demokrácia győzelmének gyümölcse volt. A régi vallásos felfogás meggyengült, vele meglazultak az erkölcsök is. A közszellem ez átalakulásában legnagyobb részük a szofistáknak volt, kik a misztikus világnézettel szemben ugyanugy hirdették a gondolkodásnak, a szellemnek szabadságát, az általános emberi jogokat, mint kétezer évvel később a francia felvilágosodás apostolai: az — enciklopedisták.

Sokrates idejében szofistának neveztek mindenkint, a ki az akkori tudományos ismeretek gyűjtésével és tanításával foglalkozott, főképpen pedig, a ki gyakorlati politikai életre nevelte az ifjúságot. Gazdag és előkelő tanítványait mindenekfölött a társadalmi életben szükséges erényességre a görög felfogás szerint nélkülözhetetlen ékesszólás művészetére oktatták. Tanításmódjuk vitaközö volt. Ezzel az ismeretek boncolására, ugyanazon ismeretanyagoknak sokféle ujalaku tételbe való foglalására szoktatták tanítványait. Így a görög nyelv művészetjének kifejlődése is sokat köszönhet munkásságuknak. Ők hirdették először, hogy az ember abban különbözik a többi létezőtől, hogy gondolkodó és akaró egyéniség. Ezt a gondolkodást és akarást vizsgálták azután; százféléképpen magyarázva megnyilatkozásukat. Az akarat magyarázása az „erkölcsnek“ fejtegetésére vezette vissza és kényszerítette őket . . . Ők tették azt a sokféle különbséget, mely az elhatározás, a szándék, a cselekvés, az eredmény és a felelősség szerint rendezi az ember tetteit.

A nagy szofisták közül legkiválóbbak: Protagoras, a ki azt hirdette, hogy a mi ismeretünk nem más, mint „saját érzékeink működéseiből és a kívülünk létezők reánk hatásából származó mozgások eredménye“. E szerint „az ember a mértéke minden dolognak“, mivel észrevételünk csak önmagunkra nézve nyújt bizonyosságot. Gorgias az első nihilista, a ki parodisztikus munkájában azt bizonyította, hogy: 1. semmi sincs, azaz, minden

csak létezés-folyamat, tehát a „van“ szót semmire sem mondhatjuk; 2. ha volna is, nem lehetne valójában megismerni, mivel érzékeink nem adják a valóságot; 3. hogyha meglehetne is ismerni, nem tudnók ismereteinket helyesen szavakba önteni, mivel a nyelvnek megfelelő alakjai nincsenek. Prodikos, Thrasymachos és Hippias tisztán az egyéni felfogást hirdetvén az igazság megismerése mértékének, a szofisztikát tulzásba hajtották.

Ő miattuk kelt veszett hirük a szofistáknak, — mert az ő tanítványaik már csak arra szoktatták hallgatóikat, hogy mentől körmönfontabb mondatba burkolják gondolataikat és hogy a mondat cicomáival félre tudják vezetni a vitatkozó ellenfelet. Ezek az erényről, erkölcsről, igazságról, abszolút-jóról, boldogságról azt hirdették, hogy merő agyrémek; hogy a természet rendje uralkodik az emberen is, ennél fogva, másképpen nem élhet, mint a hogy a benne létező anyagok törvényei ezt tőle függetlenül megállapítják. Ezzel, az értelmi okokkal bizonyítható fatalizmusnak lettek tanítóivá. Frivolitásuk nem kimélte a törvényes rendet sem, — s így méltán rászolgáltak arra a megvetésre, melyben őket a nemes értelemben vett szofisták s később a Platonisták, Aristotelesisták részeltették. A gondolkodás történetében általában az ilyen frivol bölcselőket jelzi a szofista név.

Sokrates. (470– 399 Kr. e.)

Jellemében egyesültek a régiek hite iránt való kegyelet és a szabad művelődés, a mithoszok nyugtától felszabadított gondolat; a teremő képzelet és a szinte száraz józanság; — a társadalmi rendben való megnyugvás és a törvények szellemén való folytonos elmélkedés. Tragikus sorsa így szinte természetes következménye volt életének.

Sokrates maga nem írta le elveit és tanításait. Ezeknek csak két hiteles feljegyzője volt: Xenophon és Platon, mindakettő lángeszű tanítványa.

Sokrates összes tanításai a „gnothi se auton“ (ismerd meg magadat) jelmondatból (állítólag a dodonai régi templom metopjának szavai) indulnak ki. Azt hirdette, hogy a rövid emberi élet legfőbb célja a tudás Ennek alapja és betetőzője pedig

a föltétlen erényesség! A tudásnak feltétele nem lehet más, mint a dolgok lényegének megismerése. A dolgok lényegét a helyes fogalomképzés adja meg. Ez pedig nem pusztán érzékeink munkája, hanem az érzéklés eredményeiből szőtt és tisztán lelki működéssel szerzett, állandó tartalom. Ennek a lelki működésnek egyetlen eszköze: — a meghatározás (definíció). Ezeket a fogalmakat az ismerős dolgokról szerezhető jelentő képekből állította össze, azaz a sok egyforma jelenségben rejlő s elgondolható törvényszerűség keresésével. Módszere tehát indukción.

Ezen az úton jutott az erény fogalmához. Mi az erény? Az emberi cselekvéseket szabályozó föltétlen jó . . . Megismerhető — mivel a cselekvéseket mi magunk, szándékunk és okozataik szerint önkénytelen jónak vagy rossznak tartjuk. Ha megismerhető, — akkor tanítható is. Az ember legnemesebb feladata nem lehet más, mint ennek a tanulása, tanítása és gyakorlása. Jó pedig az — ugymond — a mi a természet törvényeinek megfelel. Az állami rend is természettörvény, ennél fogva mentől tökéletesebb fenntartása emberi kötelesség.

A felszeg Sokratikusok.

Tanítványai közül többen mesterük bölcseletének csak egy-egy mozzanatát fejlesztették tovább — jobbára a szofisták hatása alatt. Így keletkeztek:

- a) a megarai és elisi
- b) a cynikus
- c) a cyrenai iskolák.

A megarai Euklides abból indul, hogy ha csakis a fogalombeli ismeret a valódi igazság (Sokrates elve), úgy csakis a dolgok változhatatlan lényege ismerhető meg valóban. Tehát csak ez a lényeg létezik. Ez a lényeg tehát abszolút valami. Ámde az az abszolút, — önmagában véve csak „egy“ lehet . . . Így aztán az összes létezők lényege egységes egész, melynek a létezők csak alaki megnyilatkozásai. Éppen így valamennyi erénynek egy abszolút alapja van — s ez a jónak helyes megismerése. Mivel mind ez elveket úgy ő maga, mint tanítványai, Diodoros és Stilpo az eddigi iskolák tanításait cáfolgatva s maguk elveit folyton vitatva terjesz-

tették, a megarai iskolát erisztikus, azaz vitázó (pörlekedő) iskolának is szokták nevezni.

Hasonló módon vitatta a maga elveit az elisi Phaedo is, a ki Sokratesnek legrégebb tanítványa volt, s így mesterének tanítását iparkodott tisztán az érzéki megismerés útján magyarázni. Iskolája azonban mélyebb nyomokat nem hagyott.

Ugyaníly rövid életű volt a cinikus iskola is. Anthistenes (Kynosargesben tanított, valószínűleg ezért nevezték őt is, tanítványait is Kynikusoknak) tovább bontogatta Sokrates alapelveit s így jutott odáig, hogy „mivel az az igazán boldog, aki valóban erényes“: igazán erényes hát csak az lehet, a ki semmiféle földi jóra nem szorúl. A „szerencse forgandó“, „a földi javak, mint a pára és a köd“ féle gnómák a sinopei Diogenest — állítólag arra birták, hogy „ne várjon s ne kérjen semmit az emberektől“ és úgy éljen, a hogy „a természetes állapotnak legjobban megfelel“. Rongyossága közmondásossá vált; nevük jelentését azonban a későbbi korok egészen megváltoztatták. Ma a cinikus név szinte bélyege annak, a ki a társadalmi illendőségnek s az általános morálnak elemi szabályait se tartja magára kötelezőnek.

Sokrates elveinek igazi tulzása azonban az Aristippos, másként cyrenei iskolában burjánzott fel. Az erény, úgymond a mester, az élvezés képessége. Az az igazán boldog, aki mindent, és mindig okosan élvezni tud. Mivel pedig a tanult ember több élvezni valót talál: mentől tanultabb valaki, annál nagyobb az élvezőképessége s így a boldogsága is. (Hedonizmus). A cinikusok a stoikusoknak, a cyreneiek az epikureusoknak előfutói; vizsgálódásuk, mely a „jól érzés“, „fájdalom“ stb. állapotokat iparkodott magyarázni, az érzésnek és értelemnek tulajdonképen első elmélete.

Platon. (Kr. e. 427—347.)

Bölcselite a Sokrates által megkezdett „megtisztulás“ alapján visszavarázsolta ősi görög egyszerűségnek, becsületességnek, világos értelemnek, nemes izlésű beszédnek megtestesülése. Athen legviharosabb korszakában élt . . a peloponnesoszl háboru politikai és társadalmi válságainak, a thebai

hegemoniának, a macedon hatalom első terjeszkedésének tanuja volt. Így bő alkalma nyílt az életet s benne az embereket tanulmányozni . . . Hatalmas megfigyelő képessége, kutató ereje, mély-sége, értelme minden idők legeredetibb és legnagyobb gondolkodójává tették.

Irodalmi működése több mint ötven évre terjed, 36 műve (56 könyvben) maradt reánk örökül.

Legnagyobbak: Politeia = az állam; Nomoi = a törvények; Phädon = a lélek halhatatlanságáról; Menon = az erény tanítható; Protagoras = az erényről; Theaitetos = a tudásról; Gorgias = az életnek céljáról és feladatairól; Apologia = a törvénytiszteletről; Sophistes = a helyes gondolkodásról.

Bölcsselete.

Heraklittól tanulta, hogy az érzéki lét változandó. Ebből indulva hirdette, hogy tehát ez az érzéki lét teljesen és igazán nem ismerhető meg.

Sokratestól pedig azt, hogy a helyes megismerés egyedül fogalmi, azaz értelmi ismeret, melyhez az érzékek csak adatokat szolgáltatnak. Ezt vallotta ő is. De megtoldotta azzal, hogy az ilyen igaz ismeret csakis azért lehetséges, mert a létezők lényegét alkotó fogalom (to on) a mindenségben egyedül változatlan tartalom. Tehát öröktől fogva léteznek azok a lényegek . . . és minden létező csak ezeknek az alakváltozata. Ezek az „örök eszmék“ (ideák) . . . melyek az emberi tudásnak legmértőbb tárgyai.

Viszont ezek az örök eszmék szabályozzák az ember gondolkodását, és cselekvését is. Annyira vagyunk érényesek, a mennyire őket megismertük. Mindeniben benne van a megismerésük iránt való természetes ösztön (eros), mely folytonosan arra nógat bennünket, hogy mindenben az eszméket keressük . . . (lelkiismeret szava). Ennek az erosnak legfelsőbb foka a tudás szeretete, a tudományosság, (epistémé). Eszköze pedig a tiszta gondolkodás (a dialektika), mely míg egyrészt az alapfogalmak képzésére és rendszeresítésére, másrészt helyes felhasználásukra képesít bennünket.

Hogy miért ismerhetjük meg ezeket az örök lényegeket (ideákat), azt adja okul, hogy „a lélek az

istenségnek egy része“. Az istenség pedig ismeri őket, mert hiszen ő hozta létre valamennyit, — vagyis más szóval, a valódi megismerés abban áll, hogy lelkünk, mint az istenség egy része emlékezik ezekre az ideákra, miket a földi testbe költözés előtt (mint az istenség része) maga is szemlélhetett.

Az érzéki világ és eszmevilág között Platon tett először különbséget.

A világ legvégső okát éppen úgy egy véghetetlen értelmében (öntosz ön = a létezők létezője), kereste, mint Anaxagoras.

Tanította a lélek halhatatlanságát. A testi élet után a lélek hosszú ideig még más testekben vándorolni kénytelen. Aztán a szférák tüzében tisztul meg végleg a földi salaktól. Ezután visszakerül az örök fényességbe: az istenségbe.

Ez a lélek legnagyobb boldogsága. Már a földön is megközelíthető, ha t. i. folyton az erény útján járunk.

Az állami rend ideája nála — az arisztokraták uralma. Azért, mert a dolog természete szerint ezek a legértelmesebbek s így legjobban megismerhetik az „örök eszméket“, melyek az életet szabályozzák.

Platont — mivel az Akademos gimnáziumában tanított — a kadémikusnak is nevezik, iskoláját pedig „akadémiának“.

Rendszerét „tisztá idealizmus“ néven ismeri az utókor. (Plátói szerelem: a tiszta lelkek „anyagi érdek nélkül való egyesülése“).

Aristoteles.

Platon legnagyobb tanítványa. Nem oly eredeti, mint mestere, de szélesebb látókörű, a természetnek kitűnő eszű buvára, s így a felismert törvényeknek a lelkivilágban való alkalmazásával a praktikus ismeretszerzés apostola.

Bölcsélete a korabeli tudásnak valamennyi körére kiterjed, minden ismeretét rendszerezi, — mind maig változatlan alapelveket állapít meg, — a filozofiának irányt szab, mely ugyszólván harmadfélezer éven át maradandó.

Élete derekán (342 ben) Nagy Sándor nevelője lett — ki mellett a perzsa hadjáratig (335) maradt. Ettől kezdve Athenben telepedett meg, hol a Lyceon-

ban rendezett be iskolát. Mivel tanítványaival sétaközben közölgette tanításait, fel-alájárkálónak (peripatetikus) is nevezte az utókor.

Élete végén úgy járt, mint Sokrates. Atheismus ürügye alatt politikai ellenfelei életére törnek. Csak nagy nehezen tud lopva menekülni.

Legnagyobb művei az Organon — cimmal egybefoglalt beszéd és nyelvelmélet, — a Metaphysika — a lélekről; a társadalom helyes kormányzásáról (Politika), az ékesszólásról (Rhetorika) s a költészetéről (Poetika). Végül a Nikomachoshoz intézett hatalmas, ma is alapvető Ethika.

Sokrates és Platon egyformán azt hirdették, hogy a gondolkodás legfőbb feladata az „erkölcsi törvény” megismerése. Ez a képezhető összes fogalmak koronája.

Aristoteles teszi a gondolkodást tudományos rendszerré, kijelentvén, hogy legfőbb célja maga a létezők valójának megismerése, azaz a mindenre kiterjedő tudás.

Platon szerint a létezők lényege a magukban is létező eszmék (idea); — Aristoteles azt hirdeti, hogy a létezők lényege e s z m e ugyan, mit a „fogalom” iparkodik gondolatképbe, aztán szavakba önteni, de magában az ilyen eszme nem létezik, kell hogy „hordozója” legyen. Ez a hordozó, a mit mi érzékeinkkel felfogunk s a miből a benne rejlő lényegre (fogalomra) következtetünk — a létező világ egyedeinek összesége.

A tudományt három részre osztotta: elméleti, gyakorlati és bölcséleti részre. Ez utóbbi a logika és metaphysika, amazok pedig a physika és matematika, valamint az ethika és politika egybefoglalói.

Mivel a tudás nem más, mint az okok megmagyarázása, ezért bölcséletének alapja a dedukcio, a részekre bontó okoskodás, a következtetés. (Syllogismus.)

A fogalmakat jelentésük és alakjuk — az ítéleteket pedig kapcsolásmódjuk szerint ő foglalta rendbe. (Kategoriák = alapfogalmak, pl. mennyiség, minőség, helyzet, cselekvés, viszony.) Ennek eredménye, a szóbeli meghatározás (definitio) igazi rhetorikai művészetté emelése volt.

Metafizikájának alapelve az, hogy az „alak” az anyag megvalósulása, az „anya g” pedig a meg-

valósulásnak képessége. Létezés csak úgy lehet, ha e kettő együtt jelentkezik.

Az anyagban benne van a mozgató ok, mely a neki megfelelő alak keresésére kényszeríti (szükségesség); — az alak pedig a létesülés célját rejtí magában.

Végső okuk, a kitől a szükségesség szerint való alakba tömörülés képessége származik: az „abszolút képesség“, azaz az isten.

Fizikájában a kor felfogásának megfelelően hirdeti, hogy a föld a szférák régióiban mozdulatlanul álló középpont. A világtestek mozgása sem más, mint azok életműködése, mely a tér és az idő fogalmának okozója.

Ő az első bölcselő, a ki az ember lelkének tulajdonságait és ezek okait fürkészi. Ez a lélek a földi létezők legtökéletesebb alakja, mert mindent magába fogadhat. E testtel való kapcsolata teszi, hogy érzés, akarás a megnyilatkozásai. Benső működése a gondolkodás, mely tehát az abszolút szellemnek munkája.

Ethikája körülbelül ugyanaz, mint Sokratesé és Platoné. A legfőbb jó: az emberi cselekvés föltétlen tökéletessége. Ez pedig az erényes életben valósul meg.

A politika főerénye az igazságosság, mely vagy osztó vagy kiegyenlítő. Közöttük van a méltányosság (epieikész). Aristoteles használja ezt a fogalmat, illetve szót legelőször.

Az államformát illetőleg a legtökéletesebb létezésalak az arisztokratikus és demokratikus elemek egyesüléséből származó monarkia.

Az ember méltóságának legnemesebb alakja a föltétlen erkölcsi szabadság . . . a mi pedig tisztán a szellemi javak okos felhasználásában nyilatkozik meg. Mivel a korabeli „szabad görög“ a kézi munkát nem tartotta magához valónak, Aristoteles a rabszolgaságot természetes szükségességnek tekintette.

Aristotelest nemcsak tudása és önálló kutatás módszere tette az utána következő századok tanítójává s a XVII-ik századig ugyszólván korlátlan tekintélyé, hanem különösen az ember céljának, földadatának magyarázásában kifejtett humanus elvei.

Az egyházatyák az ő szillogizmusaival teszik kőkeményé a vallási dogmákat; az arab filozófia

nagy alakjai: Avicenna és Averröes az ő definícióival mérik fel a megismerhető világ-egyetemet és teszik őt a gondolkodás legdivatosabb s egyuttal legigazibb kutfejvé. A skolasztika (XI.—XIV. sz.) híres doktorait, mind Aristoteles műveinek buvárlása tanítja meg arra a szellemi küzdelemre, mely a szóharcok és könyvháborúk idején a vitakozásnak fegyverével iparkodott a theológiát a „tudományok tudományává“ avatni, a melynek szolgálatába kényszerüljön minden tudás, minden ismeret.

*

Aristoteles halála után iskolájának élén a lesbosi Theophrastos állott, ki mestere bölcséletét a gyakorlati életre alkalmazni törekedett. O mondta ki a nagy szót, (mi a XVIII.—XIX. század bölcséletében hangzott fel újra), hogy a gondolkodás nem egyéb, mint mozgás, a léleknek mozgása. Utána a rodusi Eudemos, a ki történeti és fizikai munkáival vált örökéletűvé; és a lampsakosi Strato voltak a peripatetikusok legkiválóbb alakjai. Ez a Strato volt a materializmus tudományos megalapítója, mert azt hirdette, hogy a szellem művei pusztán a természet erőinek megnyilatkozásai; az érzéki és észbeli ismeret között különbség nincsen, mert amaz a létezés alakjaira, emez a létezés lényegének és céljának felismerésére vonatkozik.

Nevükkel végződik a görög filozófia teremtő korszaka. Nagy Sándor hódításai az anyaországot nemcsak politikai függetlenségétől fosztották meg, de szellemi erejének üdeségét is megtörték. Alexandria hiába lett középpontja az összes görög tudásnak, művészetnek és keleti ragyogásnak. Ujat teremteni többé nem tudott, mert legfőbb mozgatója, éltető eleme, a „nemzeti szellem“ hiányzott belőle.

A filozófia is elvesztette a talajt, melyen fakadt és megerősödött. Ettől az időtől kezdve újra szolgálatába szegődik a vallásnak, melytől valaha elszakadt; az elmélkedés pedig a meglevő emberi állapotok és társadalmi viszonyok hibáinak javítására törekszik. Tudományos célja tehát a mindennapi élet gyakorlati hasznosságának keresésére változik.

Ez jellemzi az Aristoteles utáni görög filozófia három irányát: a stoikus, az epikureus és a szkeptikus iskolákat.

Platon és Aristoteles hirdették már, hogy az ember mulandó része „lényeg“ nem lehet, mert ennek változhatatlannak kell lennie, — tehát az „ész“ az embernek a lényege, mert az ész munkája és eredményei változatlanok! Ebből egészen természetes fejlődés volt, hogy az észnek „önmaga vizsgálásába merülése“ a legfőbb feladat; egyuttal a legnagyobb boldogság. E három iskolának ez a vezető elve.

III. korszak.

Az Aristoteles utáni rendszerek a neoplatonikus iskola feloszlatásáig.

a) a stoikusok.

Azokat jelöli e név, kik a „stoa poikilé“-ben (tarka csarnok) tanultak és tanítottak. Az iskola alapítója (Kr. e. III. sz.) Zenon. Legnagyobb tanítványai a szigorú erkölcsbíró Kleantes és az éles eszű Chrysippos.

Főelvük, hogy a bölcselkedés, nem más mint az erény gyakorlása; a gondolkodás becsessége tehát attól függ, hogy a gyakorlati életet mennyire tökéletesíti. — E szerint náluk erényes az, a ki bölcs, és megfordítva a valódi bölcs mindig erényes.

„A megismerés munkáját“ kutatták különös szorgalommal; ők rendszerezték az ismeret fajait. Nagy jelentőségű alapelvük az, hogy a megismerés egyetlen forrása az „észrevétel“. Ez az észrevétel a lélektől igazgatott érzékek munkája. Hogy megfelelnek-e az észrevételek az igazságnak, azt a lélek maga ítéli meg a róluk önmagában alkotott (tehát absztrahálás útján készült) tiszta fogalmakkal.

Fizikájuk hasonlít a Heraklitéhoz, a mennyiben a világmindenség utolsó okát ők is az étherbeli örök tűzben (pneuma) keresik; és azt tanítja, hogy őserő és őanyag egy és ugyanaz; az Isten e kettőnek egysége. Benne vannak a létezők csirái (sperma), melyek aztán szükségszerűen öltenek alakot, azaz lesznek a látható világ egyedeivé.

Az emberi lélek az istenségnek ilyen szükségszerű megnyilatkozása (emanáció), földi alakjának levetése után visszatér az „ős-alkotó“-ba, az istenbe.

Erkölcstanuk éppen ezért azt követeli, hogy az ember a mennyire tőle telik, jó legyen. A legfőbb jó az erény. A ki erényes, az bölcs is. Az erény négy alakban nyilatkozik meg: tiszta belátásban, vitézségben, önmérséklésben és igazságosságban. Jónak lenni emberi kötelesség. E négy erénynek egyesülése a legfőbb tökéletesség. Ennek legszebb tulajdonsága a földi változások iránt való teljes érzéketlenség (apathia). Ez a sokat emlegetett stoikus nyugalom.

A stoikusok erkölcstana hirdette először az emberi jogokat és ezek alapján az emberi egyenlőséget; valamint azt is, hogy a hazai nyelv és történet csak akadályai ez egyenlőségnek. (Kozmopolitizmus.)

b) *Epikureusok.*

A stoával körülbelül egy időben alapította Atheneben Epikuros is a maga iskoláját, mely a Kr. u. IV. századig virágzott és különösen Rómában vált divattossá.

Fizikája azt hirdette, a mit Demokritos, hogy t. i. a világegyetem végső létezői az atomok, ezeknek összetartó és szétható ereje adja az egyes létezőket.

Az etikában — ugyanigy — az egyén a vezető elv. Az egyén mértéke a cselekvés céljának és eredményének, valamint a létezők felfogásának. Ez az egyéni érzés — kánon — a feltétlen jóra törekszik s ez az igazi gyönyörűség (hédoné).

Am az igazi gyönyörűség nem pillanatnyi élvezet, hanem először teljes függetlenség és teljes biztosság a zavartalan és szüntelen jól érzésben; — másodsor a fájdalomtól való mentesség. Ebben áll az „ataraxia“ — a kedély rendithetetlen nyugalma.

Ez megkívánja, hogy az ember minden köztügtől visszavonuljon, magának éljen, legfeljebb a tudásban, kutatásban fáradozzék. Ebből sarjad hires elvük: „láthe biószász“ = élj elrejtőzve!

Epikuros tiszta elveit Rómában Idomeneus, a történetíró és Lucretius Carus, a költő hirdették lelkesülten; a császárság kora azonban kiforgatta őket eredeti mivoltukból s túlozva elpuhultságot és szolgálai meghunyászkodást, hizelgést tanított helyettük. Így vált okozójává a régi erkölcsök bukásának.

c) *Skeptikusok* (kételkedők).

Azt hirdették, hogy sohasem tudjuk meg valóban a létezés végső okát, sőt valójában sohasem tudunk meg valamit. Minden ítéletünkkel egy-egy más ítéletet állíthatunk szembe; tehát így vagyunk az okok tudásával is.

A tudományos kutatás szükséges; de csak azért, hogy meggyőzze az embert, hogy a boldogság egyedül az ember kedélyének nyugodalmában áll. Tehát a bölcs ember nem követel a maga számára föltétlen hódolatot, viszont föltétlen tekintélyt sem ismer el. A boldogság az erény független gyakorlásában tetőzik.

Pyrrho (Kr. e. II. sz.), Arkesialos (Kr. e. II. sz.), Karneades (Kr. e. II. sz.), Enesidemus (Kr. e. I. sz.) voltak ez iskola legnagyobb mesterei. Késő hirdetője Sextus Empirikus (Kr. u. III. sz.)

Uj alapelveket nem hirdettek, de azzal, hogy a régebb bölcseleti iskolák nézeteit bírálhatták, illetve cáfolták, — a tudományos kritikának lettek rendszeresítőivé. Éles gondolkodásuk, szóbőségük, merész logikájuk félelmes ellensége lett minden dogmának.

Ők a görög önálló bölcselet utolsó képviselői. Utánuk e „nemzeti“ gondolkodásnak új iskolája többé nem akad. A kik bölcseletnek is, azok az eddigi iskolák elveit és tanításait iparkodnak kiválogatni és lehetőleg egymással összebékéltetni. Ezt a Kr. e. I. sz. — a Kr. u. III. sz. végéig tartó korszakot szokás eklektikus (válogató) kornak nevezni.

*

A római bölcselet szintén ilyen eklektikus természetű. Legönállóbb művelője Cicero, ki a „jogtudat“, a „jogos“ és „tisztességes“ fogalmait fejtegette nagy tudással a „Kötelességekről“ c. híres művében. A gondolkodás minden nagy problémájához iparkodott magyarázatot adni az istenekről, a halhatatlanságról s főképen az öregségről, barátságról irt munkáiban.

Utána a legnagyobb római bölcseleti Lucius Annaeus Seneca (Nero ölette meg 65-ben Kr. u.) a ki a stoikus erkölcstannak volt buzgó apostola. Lelkének egész hevével hirdette, hogy a becsületesség minden erények összesége s hogy a lélek tisztaságát

az erények adják meg, nem a külső szertartások, nem a fényes templomi áldozatok.

A tiszta stoikus erkölcstannak hirdetője volt még Marcus Aurelius császár, a kit kora a „bölc“ névvel jutalmazott eszméiért, melyek közt az „emberi egyenlőség“ hirdetése legtöbbit hatott az új vallás rohamos terjedésére.

Musonius Rufus és Epiktetus szintén a stoikus erkölcstannak tételeit hirdették, de Epikuros alapelveivel „feleresztve“. Azaz az egyén boldogságát tartották az emberi tudás legfőbb céljának, melynek egyetlen szabálya van: „Élvezz, örülj, de mások kára nélkül!“

Ez a bölcelet szól Catullus, Tibullus és főképpen Horatius halhatatlan műveiből.

*

Az alexandriai bölcselő iskola. A görög bölcelet utolsó önálló iskolája a „skepsis“ (a kételkedés) javában hirdette, hogy az ember megismerő képessége tökéletlen, sőt annyira gyöngye, hogy vele semmi „föltétlen igaz“-at meg nem ismerhetünk.

A „föltétlen igazság“ túl van az emberi érzéklés határain. Ezért azután külön segítség kell a megismerésére. Ez a külön segítség: — a vallásos átszellemülés.

E tanítással a bölcselkedés visszatért oda, honnan elindult, visszatért a pozitív valláshoz. Annyira összekapcsolódott aztán vele, hogy nyíltan hirdethette: — „a bölcelet az igaz vallás“ — — „a bölc az Isten szolgálja és prófétája“.

Ebbe az állapotba tiszta élet, a testnek sanyargatása (aszkézis) és folytonos Istenre gondolás vezeti az embert. Az ilyen módon tökéletessé vált emberben az Isten közvetlenül megnyilatkozik; az ilyenek lesznek az emberiség csodálatos vezető szellemeivé. (Nitzsche: Uebermensch-e). Voltak közöttük sokan, kik azt hirdették, hogy az ilyen „kiválasztott emberek“ csodatévő hatalmat is kapnak az Istentől. Ilyennek tartották Pythagorast; ezért az alexandriai bölcselők egy részét ne o-p-y-t-h-a-g-o-r-e-u-s-o-k-n-a-k (uj-pyth.) nevezi a történet. Közülük mint orvos híressé vált a tyanoi Apollonios (Kr. u. I. sz.) s a gerasai Nichomachos (Kr. u. II. sz.)

Másik részük Platonban találta meg ezt a természetfeletti erőt. Platon azt tanította, hogy az embert a cselekvésben valami belső sugallat (a daimonion) vezeti. Ezek az új-platonisták már hitték, hogy ez a daimonion maga is létező valami . . . mert az ember és Isten között még kell lenni valami létezőnek, ez pedig nem lehet más, mint a testetlen, tisztán szellemi démon.

Igy a régi vallások angyalát, ördögét a bölcselkedés is igazolta.

*

Legtisztább és egyuttal legrendezettebb a vallásnak összeolvadása a bölcsélettel a Philon és Plotinos (Kr. u. I. sz. és Kr. u. III. sz.) gondolkodásában. Mindkettő a kor legnemesebb és legészszerűbb vallását tekinti az emberi gondolkodás egyedül helyes alapjának; ez a zsidó-vallás.

A Platon (tó óntosz ón-ja) a létezők-létezője, az abszolút létező, nem más mint a Jahveh „a ki van és lesz“ . . . Ehhez a föltétlenül létezőhöz — a ki mindennek oka és fentartója, mindnyájan felemelkedhetünk: tiszta étellel és vallásos meggyőződéssel.

Ez az egész vallásbölcséleti rendszer nem más, mint az ó-testamentomi világfelfogás kifejtése úgy, a hogy a Bölcsesség és a Jób könyve iparkodott magyarázni a mindenséget, legfőképpen az embert.

E szerint az Isten felette áll a véges létnek; minden tökéletességet magába foglal. Tulajdonságai mind megnyilatkoznak a földi létezőkben, melyeknek koronája az ember. Ő benne él az Istent alkotó „logos“ is, (eszme) a mi a többi teremtett lényből hiányzik.

Ez a logos az oka, hogy az ember mindent megismerhet, míg a többi létező csak azt, a mi létének fentartására szükséges.

Az érzéki-élet tökéletlen, mivel az anyag is az, a melyhez tartozik; tökéletessé csak az „Isten“ szemlélete folytán lesz. Erre meg van bennünk a szükséges ösztön, de a test (az anyag) elfojtani törekszik. Mentől jobban leküzdjük az ellenállást, annál közelebb jutunk a „világlelékekhez“, melybe egykor visszatérünk.

Az „eksztázis“, a mikor ezt világlelket már itt a földi testben is szemlélhetjük, vagyis a vallásos

elragadtatás e szerint a legboldogabb és legkivánatosabb állapot.

Előző és szükséges föltétele a „katharsis“, a bünöktől és bünös vágyaktól való megtisztulás állapota.

Szóval a neo-platonizmus nemes keveréke volt a héber világfelfogásnak, erkölcsi tisztaságnak a régi bölcselő iskolák megújított eredményeivel. Legfőképpen a Platon „eszme“ világával.

A III. és IV. században volt java virágjában; minden esetre legtöbbet tett arra, hogy az új vallást, a keresztényt elterjessze.

Legnagyobb gondolkodói (az említett apostolokon kívül) Porphyrius, Jamblichos; s a tanításának vértanuja, az V. század egyik tüneményes alakja „Hypathia“. (Theon leánya: a keresztények ölték meg 415-ben.)

Julianus Apostata még egyszer lángra lobbantja a görög vallásos felfogást s a korában divatos neo-platonizmus alapján visszaállítani kívánja a régi görög-pogányságot, de már talaját veszítette az a bölcsélet, melynek éltető szelleme a nemzeti érzés, nemzeti gondolkodás volt.

Simplicius, Olympiodoros végre Boéthius voltak utolsó tanítói e lehanyatló bölcséletnek.

Justinián császár híres rendelete 529-ben, mely a görög bölcselő és szónokiskolákat bezáratta, csak külsőleg szüntette meg e fejlődést. Belsőleg régen megszűnt magától, hogy helyet adjon az új világfelfogásnak s a vele vértezett bölcséletnek.

2. A KERESZTÉNYSÉG S A FILOZÓFIA.

A szellemileg és főképp erkölcsileg megtört pogányvilágot szinte készen találta az új vallás, hogy a mithoszok helyét rövid idő alatt a kinyilatkoztatott igazságokkal töltsse be. Ezer évnek hagyományai hátráltak meg az új tanítás előtt, melynek legfőbb ereje az egyenlőség s a minden embert egyformán illető és segítő szeretet volt. Újdonsága és e két elvnek — abban a korban szigorú megtartása magyarázza meg, hogy nem a régi s valójában tisztább zsidóvallás foglalt helyet a pogányság romjain.

Pedig ennek köszönhette a történeti folytonosságot, melyre éppen az ó-testamentommal hivatkozott; ennek a nagy eszméket: — a megtisztulás szükségét, az Isten fiává érdemesülés gondolatát s ebben az Istennel való egyesülésnek lehetőségét, mindenkifőlött a kinyilatkoztatás történetét.

E gondolatok kötelező erejű tételekbe: „dogmákba“ lettek foglalva. E munkát az egyházatyák kora (patrisztika) végezte el. A naiv hit megerősítését, azaz e dogmáknak az ész, a gondolkodás természetes tartalmához való alkalmazását: — a keresztény filozófia, illetve a skolasztika vállalta magára.

a) a patrisztika.

Ez a filozófiai magyarázás eleinte nem tudott megszabadulni a görög bölcselkedés nagy hagyományaitól. Éppen úgy hirdette, mint a parsi és görög vallásos felfogás, hogy a világ két, egymással örökös harcban álló hatalomnak eredménye. S így természetes, hogy a Krisztust se tartotta pusztán vallásalapítónak, azaz egyszerű emberfiának, hanem úgy fogta fel, hogy az tulajdonképpen kozmikus, azaz világalkotó eszme; a jónak elve, a melyet a rossznak elve — mint általánosabb — legyőzni törekszik. A megváltás tehát nem egyéb, mint a jó elvének a rossztól való felszabadulása; azaz a pneumának (a szellemnek) az anyag hatásától való menekülése.

Ezt a menekülést az igaz Istennek ismerete (gnosis) okozza.

Az igaz Istennek ismerete azonban csak az isteni középlényekben, az aeonokban van meg. Az ember — a természetének megfelelő — tiszta ismeretre nagy erkölcsi erővel eljuthat, s így az Istennel már e földi életben egyesülhet.

Ezt hirdették a gnosztikusok . . . A keleti, különösen zsidó vallásos felfogásnak s a neoplatonikus görög bölcseletnek a kereszténység alap-elveivel való ilyen megegyeztetését azonban az orthodox egyház megtiltotta. Justinus, Origenes, hiába iparkodtak a görög bölcseletet a vallás szolgálatába hajtani; a nyugati egyházatyák: Tertullian, Lactantius, Hyppolitus, Iraeneus egyenesen eretnekségnek, ördög művének címezték s ezzel leszorították végkép a küzdőtérrel.

A kornak legnagyobb gondokodója Augustinus, (353—430), egyuttal az első, ki e korban latin nyelven írja meg vallásfilozófiai nagy műveit. Mindent felkutatott és felhasznált, a mit az előző korok legnagyobb gondolkodóinak műveiből a maga tanításának igazolására felemlithetett. Ő az első, ki a megismerő lélek természetét iparkodik megmagyarázni. A megismerés mozgó elve, ereje és támogatója szerinte az Isten kegyelme.

b) *A skolasztika.*

Az egyházatyák azt hirdették, hogy az új vallást, az Isten maga szerezte, mert hiszen először Mózes által, másodsor pedig Jézus által ő maga jelentette ki az emberiségnek. E szerint a kinyilatkoztatás (reveláció) világtörténeti mozzanat.

E történeti tényé avatott mozzanatot, tehát a kinyilatkoztatást, a maga egészében az ésszel is igazolni kellett. Ezt a munkát a „schola“ végezte el.

Első nagy gondolkodója Scotus Erigena volt a IX. században. Alaptételei megegyeznek a neoplatonizmus világfelfogásával, de vallásos alapon iparkodnak magyarázni úgy a világ keletkezését, mint az ember földi rendeltetését és halál utáni sorsát. A világ e szerint nem más, mint az Isten megnyilatkozása; belőle van a mindenség, és beléje kell mindennek visszatérnie. A biblia maga csak annyiban lehet a hitnek zsinórmértéke, amennyiben a gondolkodás örök törvényeivel megegyezik.

Ezt a tanítást ugyan a pápák (IX. Leo 1050. III. Honorius 1225.) kárhoztatták, de utját már nem állhatták a theologia új divatjának, mely a „hitnek tételeit“ a gondolkodással (spekuláció) iparkodott támogatni és igazgató tenni.

Legnagyobb szellemeik: Anselm canterburi érsek (1033–1109) és Abaelard (1097–1142) a kik a „háromság“ tanát magyarázták nagy filozófiai tudással és még nagyobb lelkesedéssel. Abaelard különben azért is nevezetes, mivel a theologiai szempontokból átalakított erkölcstannak volt éleseszű összefoglalója. Tanítványa Petrus Lombardus pedig a hit igazságait szötte egységes egészbe.

Ugyanebben az időben válik divatossá az a fel fogás (misztika), hogy a hittel megtelt lélek már e földilétben közvetlenül szemlélheti az Istent (eksztázis). — Ennek hirdetői közt legemlékezetesebb clervoixi Bernárd.

Mikor az arab filozófusok (Alkendi, Algasel, Alfarabi, Avicenna és főképpen Averroës) révén a XI., XII. században ismeretessé lett Aristoteles bölcselete; aztán Avicbron és Maimonides rabbik mély tudomány magyarázatai az ó-testamentom könyveit egészen új szempontokból világították meg, — a skolasztika második korszaka állott be.

E korszak arra törekedett, hogy Aristotelest a keresztény vallás tételeinek igazolására használja fel s őt valamint Platont is úgy tüntessék föl, mint a kik már Jézus előtt önkénytelen és öntudatlan az új vallás szolgálatában állottak.

Ez a kor a vallásos vitatkozások ideje; — a pro et contra szóharcok és rengeteg fóliánsok évadja.

Kétségtelenül voltak nagy gondolkodói, kiknek nemcsak a theologia kifejlesztése köszönhet sokat, hanem a kiknek az emberi gondolkodás is legszebb sikereit írhatja érdemül. Ez a korszak Albertus Magnus-sal (doctor universalis) kezdődik; aquinói Tamás (d. Angelicus) a legnagyobb alakja. A legnagyobb azok között, a kik a pápa világi hatalmát ész-okokkal iparkodtak bebizonyítani s így mind a mai napig, a legnagyobb filozófiai tekintély a katolikus egyházban. (+ 1274. Legtöbb műve a Summa totius theologiae).

Nyomaiban jártak Bonaventura (d. seraphicus,) ki az isteni kegyelemről irt hatalmas könyveket;

Duns Scotus a kor legszenvedélyesebb vitakozója. Hires műve az „Életforrása“ sokáig alapvető összefoglalása volt a skolasztikának (d. subtilis).

Ez a XIV. század elején volt java virágjában. Az angol Occam Vilmos kezdi meg szétfoszlatását. (dr. venerabilis). Ő hirdette először, hogy a logikának nem lehet tárgyi tartalma; hanem csak a gondolkodás szabályainak összesége az, — a tartalmát az érzékek adják meg, a mit aztán a lélek feldolgoz. A mi nem érzéki tapasztalás eredménye, az — tanítja Halesius, (dr. irrefragabilis) meg sem valósítható.

A skolasztika azt vallotta, hogy a hit-igazságok magasabb rendűek, mint az érzéki életre vonatkozók, vagy azok, melyek az érzéki tapasztalásból állíthatók egybe. Ennélfogva megismerésük egyedül az Isten kegyelmével lehetséges. Az Occam után haladó filozófia megmutatta e tanítás belső ellenmondásait s így véget vetett a középkor legnagyobb szellemi munkásságának a gúnyosan, de méltatlanul — meddő szörszálhasogatásnak nevezett skolasztikának.

A visszahatás azonban csak a XVI. század végén tört ki, minden előző tantételt elsöpréssel fenyegető erővel.

Addig még megujult a misztika, mely különösen német földön vert mélyebb gyökeret. Visszatért az ó-kor mágusaihoz, a legendák ködébe burkolt csodák világába s onnan kereste ki támogató okait. Csoda, hogy a világ van; csoda, hogy mi emberek vagyunk; csoda a mi célunk, életünk, de legnagyobb csoda ismeret-világunk. Ez — így tanították Eckhardt mester (1327), Tauler (1361), Ruysbroch — csakis az Istenségben való részesülés révén történhetik.

Mindenesetre nagy hatással volt a német kedély vallásos érzületének táplálására és végletekig fokozására.

Közvetlen előkészítője a modern gondolkodásnak, a filozófia új-korának, melyet éppen a XVII. századtól szoktunk számitani.

3. A MODERN BÖLCSELKEDÉS.

A modern bölcsészet átmeneti korszaka nem más, mint a humanizmusnak nevezett áramlat, mely az embert jellemző és képző erkölcsi és értelmi tulajdonságokat a görög-római klasszikusok műveiben találta meg legtökéletesebben; azért a nevelést, a tanítást is egészen az ó-klasszikusokra, a latin és görög nyelvre fektette. Célja tehát az emberi szellem klasszikus megnyilatkozásainak tanulmányozása volt. (Humanus = a mi tisztán az embert illeti.)

Közvetlen a skolasztika meddő egyoldalúsága ellen irányult. Vezetői: Dante, Petrarca és Boccaccio.

Nyomukban aztán felvirágzik az antik ábrázoló művészet is, mely a középkori elposványosodást feledtetni, s a százados elmaradást rohamosan pótolni igyekszik. Ez volt a reneszánsz.

Aristotelesnek megszűnik egyedül való tekintélye; az újból megismert platonizmus és neoplatonizmus fegyvereivel küzdenek ellene, sőt a vita hevében a régi epikureizmus is védelmet talál. — Ennek az új gondolkodásnak középpontja: a Medici Cosimo-tól alapított „firenzei akadémia“. Nagy erejű vitázói: (a Mátyás királyunknak kedves embere) Ficinius Marsilius (1431—1499), ki Platon és Plotinos munkáit fordította le klasszikus olasz nyelvre; — Ramus Péter, a ki az Aristoteles-féle logikák reformátora volt; Pomponatius, a ki első volt annak hirdetői között, hogy a theologiai kutatás nem egyenlő a filozófiával, ennél fogva a kettőnek eredményei sem azonosak. Vagyis ő az uttörők egyike, a kik a theológiától megszabadítani akarják a filozófiát.

Amerika felfedezése, a Galilei távcsőnek csodái csakhamar a földrajzi tudás szélesbitésére, ezzel a nagy természet titkainak buvárlására sarkalják a nagyobb gondolkodókat.

Cusa Miklós, Telesius, Cardanus, a híres kóborló orvos: Bombastus Paracelsus már a természetet magyarázzák. Beszélnek a cselekvő világlélekről (a régiéknél: erő) s egy szenvedő világtestről (a régiéknél: anyag). Majd meg a létezés módját iparkodnak fejtegetni. De nem mernek tovább hatolni

azoknál a korlátoknál, miket a katolikus egyház az emberi kutatás számára tilalomfákul állított. A ki tovább merészkednék, annak pusztulnia kell. Így lesz vértanuvá a kor egyik legnagyobb bölcse: Giordano Bruno (1548—1600).

A lavina azonban már megindult. Az egyház szigorú fegyelme és ragaszkodása a régi világnézet-hez, nem bírta többé feltartóztatni.

A természetnek tudományos megfigyelése nemcsak a régi hagyományos tévedéseket és előítéleteket törte meg, hanem mindenekelőtt beleoltotta az emberbe az érzéki lét iránt való érdeklődést s a tekintélytől szabadulni vágyó önállóság érzetét. Campanella még alázattal hirdeti, (1568—1639) hogy a pápa a világ ura, tehát a gondolkodásnak is őre és parancsolója — de már bejárta a művelt világot Machiavellinek „Principe“-je, mely a nemzeti egység és önállóság fejlesztésére hívja fel a népeket. És ez hatotta át a fejedelmi udvarokat. Igaz, nagy vétke a fejedelem mindenhatóságának hirdetése; — de nagy erénye a lelkiismeretet elnyomó önkény megtörése.

A hogy a tudományosság visszatért az ó-klasszikus forrásokhoz s azokból ujhodott meg — úgy a hit, a vallás is visszaszállott a biblia klasszikus korába; tehát az ó-testamentomnak és ezzel a kijelentésnek idejébe. Vagyis úgy a tudományosság, mint a vallásosság az eredeti szellemmel kíván táplálkozni. Így hát a mi a tudományban és művészetben a reneszánsz, az a vallásban a reformáció.

A protestantizmus tehát elvében nem más, mint a gondolkodó értelemnek felszabadulása az egyházi tekintély bilincseiből. Vallásbeli alap-tanítása pedig az, hogy az üdvözítő hit nem a ragyogó ceremóniák elfogadásában, hanem az ember megújulásában ormólik. Azaz: még a hitben is „független“ marad gondolkodó értelmünk. Ez a tanítás tette önállóvá az új bölcselkedést.

Jelleme a szabadság; célja a theológiától független igazság. A középkori bölcsélet szerint „tudás és hit azonos“ — az új kornak mottója pedig az, hogy „tudás és lelkiismeret“ ugyanaz. (Wissen und Gewissen).

Mivel az új-hitnek mindenekelőtt rendszerezésre volt szüksége, nagyon természetes, hogy első sorban erre használta fel a bölcselkedést.

Luther és Melancthon a „reformált hit“ szükségletének megfelelően gyurják át Aristotelest (mert annak idején a kath. egyház éppen Aristoteles műveit használta fel a maga igazságainak támogató tekintélyül) és alkotnak belőle a maguk számára szinte megdönhetetlen tekintélyt. Ezt a rövid pár esztendőt nevezi a művelődéstörténet protestáns skolasztikának.

Ezzel együtt indul meg a protestáns naiv-misztika is; csak a neve változik meg, a mennyiben vezető elvétől theosophiá-nak szokás nevezni. Középpontja: az Isten.

E szerint a nagy mindenség maga az Isten, kinek magában való akarata és cselekvése teszi az egyes létezőket. A mi szellemünk is: akaratnak és cselekvésnek képessége. Mivel pedig része a mindenségnek, (mely maga az Isten), azért az Istent meg is ismerheti. Ha t. i. az anyagi békóktól meg tud szabadulni. E „szabadulás“ az ember legnemesebb munkássága. Ennek a vallásos filozófiának főhirdetői Frank, Schwenkfeld és különösen Böhme Jakab (a görli tzi suszter 1574—1624).

Az antik filozófia tulnyomólag „esztétikai“ jellegű. Szépség és igazság elválaszthatatlan fogalmak benne; ennek összhangzatos kifejezője a mindenség: a „K o z m o s z“. Ezért szoktuk „k o z m o l o g i k u s“ bölcséletnek is nevezni.

A középkor ezzel az esztétikai világfelfogással szemben kizárólag vallásos jellegű. Ismereteinek tárgyát, tartalmát, módját a kijelentett (pozitív) hitből meríti; csakis az érzéki világot meghaladó (transcendens, metaphysikus) dolgokkal vesződik. Ezért mondjuk t h e o l o g i k u s (Isten tulajdonságait, működését stb. magyarázó) filozófiának.

Az új kor bölcselete mindenekelőtt lerázza magáról a dogmák bilincseit; elveti Aristoteles föltétlen tekintélyét. A szabadság és öntudatos gondolkodás hirdetője; a mindenség kutatásának szorgalmazója, ezzel a természettudományok megindítója. A jelenségeket természetes okaikból magyarázza; az emberi képességeknek fejlesztésével a művészetek és tudományok tulajdonképeni megalapítója. Jelleme tehát: „emberi és természetes“ — azaz azt kutatja, a mit az emberi elme önmagában felfoghat. Ismereteinek forrása pedig a természetet

kulató tapasztalás. Ezért mondjuk naturalisztikus bölcséletnek.

I. korszak.

Bacon és Descartestól - Kant-ig. Bacon, Descartes, Geulinx, Malebranche, Spinoza, Hobbes, Locke, Berkeley, Cumberland, Shaftesbury, Hume, Hamilton, Condillac, Voltaire, D'Alembert, Diderot, La Mettrie, Montesquieu, Rousseau, — Leibniz, Wolff, Lessing.

FR. BACON, De Verulam, (1561—1626) érdeme, hogy a természet buvárlását, tehát a tapasztalást és az elvont gondolkodást egymással szorosan egybekapcsolta. Legismertebb műve, mely az új bölcséletnek alapvetője a: *Novum organon* (1620). Ebben hirdette, hogy az eddigi filozófia terméketlennek bizonyult, mivel nem volt kellően rendezett érzéki (azaz tapasztalatbeli) alapja. A valódi tudásnak három előfeltétele van: 1) a gondolkodás ismerje föl a tudás eszközeit; 2) a tapasztalható világra fordítsa figyelmét; 3) az egyes dolgok törvényszerűségének fölismeréseiből alkossa meg általános érvényű tételeit (azaz ne dedukáljon, hanem indukáljon).

A természet kellő megfigyelésén alapuló indukció segítségével leküzdhetjük az ismeret akadályait (az előítéleteket, téves hitet) — az általa ugynevezett idológakat. Ilyenek az *idola theatri*, mely abban áll, hogy hajlandóbbak vagyunk inkább a már látható bölcséleti rendszereknek, ismeretes tekintélyeknek hinni, mint a saját józan belátásunknak;

az *idola fori*, hogy a szavakat és jeleket azonosítjuk magukkal a dolgokkal, azok lényegével; — az *idola specus*, saját személyünk iránt való elfogultságunk; — *idola tribus*, az emberi nem közös csalódása, mely az érzések gyöngeségéből sarjad.

A megfigyelés maga azonban nem elég a törvények megállapításához; azt ki kell egészíteni a kísérletezésnek vagyis a tünetmények (általunk e célra alkotott eszközökkel való) létrehozásának.

A kísérletezés, meg az indukció (egyés tünetmények vizsgálása) lett az ő kora óta jelszava a

tudománynak. Azóta feltűnt csodái, mind a Bacon-el megindult fizikai kutatásnak eredményei.

Ezt az irányt realizisztikus vagy empirikus filozófiának nevezi a történet.

Bacon szerint a gondolkodás kiindulója a természet, a tapasztalható világ.

DES CARTES vele szemben főművében („Discours de la methode“) (1637), azt hirdeti, hogy a gondolkodás, — ennél fogva a tudományos megismerés kiindulója nem lehet más, mint a gondolkodó egyén, az „Én“.

Ennek a megnyilatkozása pedig a: „feltétlen kértelkedés“.

Ez minden hagyományos előítélet és előzetes kijelentéstől menten, egyedül a gondolkodó „Én“-től kapja bizonyítékait. Ezek közt a bizonyságok közt pedig legerősebb az, a mely a „gondolkodó Én“ létezését igazolja. Az „Én“ gondolkodik, — tehát létezik.

Ez a híres „cogito ergo sum“ . . . gondolkodom, tehát létezem: tehát vagyok.

A minnek a bizonyága, ennek a tételnek bizonyosságával megegyezik, — az föltétlenül igaz.

De az ilyen igazság csakis gondolatbeli lehet; azaz csak az ember szelleme tudja ilyennek és ilyen módon felfogni. E szerint tehát „az igazság nem körülöttünk vagy a természetben, hanem egyedül bennünk“.

Ezért nevezi a történet Cartesius rendszerét is ideális filozófiának, még pedig: ideális racionalizmusnak. De nemcsak a kiindulója ilyen „idea“, hanem az ismeret okai is ideák.

Az ismeret végső oka maga az Isten. Az ő képe, illetve a gondolat, hogy létezik Cartesius szerint velünk születik. Ennél fogva már eleve különbségét érezzük azoknak a hatásoknak, melyek Istentől; és a melyek nem Istentől tudósítanak bennünket. Amazok föltétlenül bizonyos ismeretek forrásai; emezek csak közvetve lehetnek bizonyossá. Még pedig az „Isten eszmétől“ felvilágosított értelemnek munkájával.

Ennek az értelemnek székhelye az agyvelő; a lélek itt érintkezik közvetlenül a testtel, a hatásokat itt összpontosítja és dolgozza fel.

E szerint Cartesius lélektana egyszerű dualizmus; a közvetlen az Istentől származó lélek, s az emberi

alakban organizálódott anyag teszik a gondolkodó „Én“-t.

Cartesius nevéhez fűződik a matematikai módszer; a mi azt jelenti, hogy nála minden bizonyítás az „Én“-ből induló dedukcióval történik; azután, hogy a természet tünetényeinek okbeli összefüggését is ezzel a dedukcióval magyarázza meg.

Ő volt az első, ki a fizikát matematikai alapra fektette, a ki az algebrai-jelölést az erők szimbolusmaivá avatta.

Descartes pszichológiáját tovább fejlesztették Geulinx A. leydeni professzor (1626—1669) és Malebranche Miklós (1638—1715). Szerintük az anyagnak és szellemnek (testnek és léleknek) kölcsön hatását — megfoghatatlan módon — közvetlenül az Isten okozza. Az Isten legfőbb tulajdonsága és képessége ugyanis a „mindenható akarat“. Ez az akarat munkál az emberben is; még pedig mint az érzéki képzeletnek kísérő alkalm. Azaz, minden érzéklést nyomon kísér; és az érzéklés indítja meg működését.

Ezért nevezi a történet az ő tanításukat: *occasionalizmus* nak. Ők fejezik be Cartesiusnak azt az elvét is, hogy az Isten eszméje velünk születik; ez alapon hirdetik, hogy mi a dolgokat nem közvetlenül (innata idea) ismerjük meg, hanem az Isten eszmén át.

Cartesius új iskolát teremtett. A gondolkodásnak új irányt jelölve meg, a lét nagy kérdéseire terelte ismét a kutató emberi elmét. A filozófiai termékenység vele kezdődik úgy Franciaországban, mint a művelt nyugaton mindenütt. Sőt nálunk is az ő tanítása szólal meg legelőször.

Apáczai Csere János (1625—1660). Logikátskája és Encyclopaediája (igaz, hogy Ramus Péter nyomán jár) a Cartesius elveinek szószóloja.

Cartesius és utána Geulinx, Malebranche az Istent mint magában létező valóságot (substantia) tekintették, a ki közvetlenül minden embernek gondolkodását külön és egyetemesen vezeti, a maga végzetlen tudásával és akaratával. Megmarad azonban az embernek egyéni *ítélkezés* e, úgy az érzéki képzetek kapcsolatában, mint a belőlük sarjadó akarat kifelé megnyilatkozásában.

SPINOZA (1632—1677) alakilag ugyan teljessé teszi a Cartesius rendszerét, de tartalmilag egészen átalakítja. Főművében a „Tractatus theologico-politicus“-ban értekezik a filozófia minden nagy kérdéséről: az értelem hatalmáról, az érzésekről s az érzelmek hatalmáról, az emberi szabadságról s az emberi társadalom összekötő eszméiről. Így a korszak legtermékenyebb s leggyakorlatibb filozófusa.

Cartesius „matematikai módszerét“ a gondolkodás világára alkalmazva, arra a meggyőződésre jutott, hogy az Isten nem önkényt, nem valami természetes ok szerint, hanem szigorú matematikai következetességből nyilatkoztatja meg magát. Más szóval a teremtés munkája is e matematikai szükségesség eredménye, — nem az isteni akaraté.

Az Isten különben nemcsak „végtelen kiterjedés“ — de „végtelen gondolkodás“ is. Legalább így képzeljük el. Már pedig ez az elképzelés szintén matematikai szükségesség eredménye. Isten, az önmagában létező valóság tehát, két tulajdonságával válik nekünk felismerhetővé. A „kiterjedés“, valamint a „gondolkodás“ útján. De Isten maga a mindenség (Spinoza féle pantheismus) tehát ez a két tulajdonság teszi megismerhetővé a mindenséget is. A kiterjedés pedig anyagi határolás; a gondolkodás tehát szellemi alakkeresés a mi által érzékelhetővé tesszük képzeiteinket.

Az érzéki képzetek pusztán az anyagra vonatkoznak; tele vannak csalódással, a miktől csak a tiszta szellemi képzetek, azaz a tulajdonképeni értelem munkája szabadítja meg őket.

E szellem lényege az „önfentartás“-ban összepontosul; ennek kifejtése az érzelmi világot alkotja. Az állam sem egyéb, mint a tömeg önfentartó szellemének megérzékítése, (politikai Spinozizmus), mely szintén matematikai szükségességnek felel meg, mikor az erősnek korlátot szab, a gyöngét pedig megvédelmezi. Legtökéletesebb kormányforma e szerint: — a demokratikus köztársaság.

A vezető elveket összevéve azt látjuk, hogy Spinoza rendszerében lét és gondolkodás, világ és egyed, akarat és megismerés, anyag és erő, test és lélek mind ugyanazon egy föltétlen, magában létező valóságból sarjadnak. A látható és elgondolható mindenség nem más, mint maga az Isten.

Ezert hívják Spinoza rendszerét: ideális a kozmizmusnak, a mi más szóval azt jelenti, hogy nincs anyagi világ.

*

Mig Des Cartes elveinek tovább fejlesztése az abszolút igazságok földerítésére, azaz megint elvont elmélkedésre vezette a gondolkodást — addig Bacon tanítása egészen gyakorlati célok szolgálatára tette hajlandóvá az emberi értelmet.

Az angol léleknek ez különben is ugyyszólván természetes munkája.

Hobbes Tamás (1588—1679). Bacon nyomain indul, de nem elégszik meg mestere elveivel, hogy t. i. a természet a valódi ismeretnek igazi forrása; — hanem nyíltan hirdeti, hogy más ismeret egyáltalán nem lehet, mint a mely a tapasztalásból, tehát a természetes érzékekből ered. A test, atomok összessége; a lélek az egybekapcsolt atómok munkájának egy-egy mozzanata. Az akarat (Demokritos!) pedig nem egyéb, mint a test szervezetbeli kívánságainak matematikai szükségesség szerint való megnyilatkozása.

Mivel Hobbes szerint csak anyag, azaz élő természet van, a minek egyedeit s ezek működését a matematikai (föltétlen) szükségesség hozza létre; azért tanítását a történet matematikai naturalizmusnak nevezi.

Az angolok sajátképi nemzeti bölcselete LOCKE JAC. (1632—1704), „Essay concerning Human Understanding“ (1687) c. művében szólal meg.

Az ember ismerőképeségének, törvényeinek vizsgálata (igazi tanulmány az emberi értelemről) ez, mely (a sokat emlegetett idézet szerint: „anima est tabula rasa“ a lélek üres lap, melyre a tapasztalás írja fel betűit“ . . .) kifejti, hogy velünk született eszmék nincsenek (ez a Cartesisták ellen szól) — hanem minden ismeretünk (a hogy Hobbes gondolta) az érzéki tapasztalásból ered. Ez a tapasztalás kétféle: külső és belső (sensitiv és reflexiv), azaz a külső dolgoznak, vagy lelkünk belső működésének észrevétele. Ebből pedig az következik, hogy a lét végokait hasztalan kutatjuk: azt csak elképzeljük, de róla nem lévén tapasztalásunk, alkotott gondolatunk se lehet igaz. (l. Comte ot).

Más szóval Locke szerint az ember maga

intézi sorsát; rajta kívül levő hatalom nincs. (Objektív elv.) Tehát a társadalmi életet is ez elv szerint kell berendezni. Azaz értelemnek, szeretetnek kell vezetnie. A nevelés elve a „gentleman“ legyen.

Berkeley Gy. (1684–1753) fejtette tovább Locke nagy elveit, kimutatván, hogy egyetemes fogalmak, illetve eszmék nincsenek. Azok mind egyes képek és képzetek összetételei. Ezek a képzetek azonban mi bennünk keletkeznek, úgy a hogy szervezetünk engedi. Ennélfogva olyan a világ, a milyennek a gondolkodó alany (én) felfogja (szubjektív elv.) Ennek a felfogásnak munkáját azonban csak Isten erejével tudjuk elvégezni. Ő a szervezetünkbeli ösztönök végső oka. A világ maga érző és értelmes atomok összesége.

Locke rendszerét objektivizmusnak és empirikus kriticismusnak;

Berkeley-t szubjektivizmusnak és empirikus spiritualizmusnak nevezik.

Ha minden ismeretünk puszta érzéklésből származik, — úgy az erkölcsi eszmék se lehetnek mások, mint ilyen érzéki képzetekből levont matematikai szükségességek.

Amde így vége az emberiséget vezető és hevitő nagy eszméknek Hogy ezeket a tiszta elveket megmentsek, az angol moralisták (Hume Dávid, Cumberland, Clarke, Wollaston, Shaftesbury) azt hirdetik, hogy azok éppen olyan természetes szükségességek, mint a szerves létezők fejlődése, a testi ösztönök működése. Más szóval azok a nélkül is megvannak, hogy mi felfogjuk őket. Sőt ha nem akarjuk felfogni, akkor önkéntelen is megállítanak bennünket a cselekvésben. A „jutalmazó öntudat“, a „büntető lelkiismeret“ ezeknek a tőlünk független erkölcsi törvényeknek az érzéki hatásai. Ezt hirdeti az u. n. skót iskola is. (Reid Tamás, Stewart, Brown, Hamilton)

Hume (1711–1776). „Értekezés az emberi természetről“ és „Vizsgálódás az emberi értelemről“ c. műveiben iparkodott Locke tanítását megjavítani. Azt hirdette, hogy a tapasztalás maga nem elég az ismeretszerzéshez. Az csak adatokat szolgáltat; a gondolkodás a tapasztalás adatait dolgozza ugyan föl, de külön munkásság. És pedig a tiszta értelem munkája, (mely első sorban az

adatok összehasonlításában, egybekapcsolásában, a készen kapott gondolatok, ítéletek tartalmának boncolásában) en nélfogva a kétkedésben s az ezzel járó ítéletalkotásban nyilatkozik meg.

Ezzel az elvvel Hume volt a Kant nagy korszakának, a kriticismusnak előkészítője.

*

Az angol bölcseletnek hatása alatt fejlődik ki (táplálva az udvari élet erkölcstelen elveitől) Franciaországban az újabb materializmus.

Condillac (1715—1780), Cabanis (1757—1808), Destutt de Tracy (1794—1851) a Locke elvei szerint hirdetik, hogy csak érzéki tapasztalás van; másféle ismeret egyszerűen képzelet, melynek igazsága nincs.

Voltaire (1694—1778) az angol eszmék lángelméjü tolmácsa ez alapon hadat izen minden egyházi és világi tekintélynek, az „Encyclopaedia“ (60.000 példányban jelent meg) munkásai: Diderot, D'Alembert; s a „System de la nature“ szerzői: Holbach és La Mettrie . . . pedig fennen hirdetik, hogy szellemről beszélni merő képtelenség; a lélek nem más, mint az anyag életműködése. Cselekvéseink célja az „Én“ érvényesülése, illetve egyéni boldogulása — tehát a morál se más, mint az érvényesülés szabályozója. Ezta „vastag anyagiság“-ot csak Montesquieu és Rousseau enyhítették némileg a maguk ideális gondolkodásával. Amaz a „De l'esprit des lois“ (1748), emez az „Emile“-ben hirdetve az elfajult társadalomnak, hogy a szívnék, tehát az érzelemnek is meg vannak a maga elvülhetetlen jogai, mik az egyén természetes szabadságából sarjadoznak. A nemzetnek összakarata (volonté generale) föltétlen parancs mindenkire nézve. A ki nem tudja teljesíteni, az terhe a társadalomnak; a ki nem akarja, az ellensége. Pusztulniok kell tehát. Ezekből az elvekből sugárzik ki a francia forradalom vezető „három egy“ eszméje: a liberté, égalité, fraternité!

*

A német nemzeti jellem hajlandó a szemlélődésre, fogékony a tisztán gondolkodás révén alkotott rendszerek iránt; elméje szeret mélyen szántogatni s így az abszolút igazságok, a metafizikai kérdések érdeklik első sorban. Ez magyarázza meg, hogy bár faji szempontból az angollal rokon; gondolkodása

mégis a francia értelem működésével egyezik. Ez az oka, hogy nem a Bacon-Locke-féle materiális rendszerek, hanem a Des Cartes-féle ideális bölcselet vált Németországban divatossá.

Legnagyobb és legönállóbb szónólója: Leibniz (1646–1716), fő művei: a Jenő osztrák herceg kívánatára írt *Monadologia* vagy *Principia philosophiae*; továbbá a Locke ellen intézett *Nouveaux essays sur l'entendement*; végre a Zsófia Sarolta porosz királynő kívánságára írt *Theodicaea*.

Spinoza azt hirdeti, hogy csak egyetlen olyan létező van, a melynek oka is önmagában vagy, a mely önmagában és csakis önmaga által fogható fel. Ezt nevezte *substantiának*. Ez az egy ilyen létező pedig más nem lehet, mint a „*mindenség*“.

Leibniz pedig úgy fogta fel a látható világot, hogy az véghetetlen sok, önmagában létező és szétbonthatatlan „egyed“-ből áll, melyeknek természetbeli sajátága a tevékenység. Anyaguk azonban nincsen; tehát (mint a Platon ideái) valóságos szellemi atomok. Ezeket *monasoknak* (erő egyedek) nevezte. Ezek hozzák létre eszes vegyülés után a szerves természetet s a szervetlen testeket. Ők végzik külön, és többen együttesen az élet működéseket; ők maguk a szellemi munka végrehajtói. Természetes képességük, hogy egymással való kapcsolódásuk alkalmával új erőt fejtenek ki, mely a kiterjedést s ebben a materiát (az anyagot) alkotja.

Valamennyi „monas“ felett áll az „ős-monas“, a mit Istennek nevez az emberiség. Mind kölcsönösen hatnak egymásra; együttes összetartozásuk hozza létre a mindenségben uralkodó harmóniát.

Az ember kétféle *monas-ok* egyesüléséből keletkezik: a tisztán erő-monasokból s a már anyagivá lett monasokból. Az ő-s-monas úgy intézi a dolgot, hogy e kétféle alkotó rész teljes összhangzásban legyen egymással, (*harmonia praestabilita*). Mintha két, pontosan együtt járó óra volna, melynek célja is, anyaga is, eszközei is ugyanazok!

A gondolkodás nem egyéb, mint az erő-monasok tevékenységének fejlődése, melyet mindig erre elegendő okok vezetnek.

A monasok harmóniájából következik, hogy a mindenség éltető, összetartó ereje: a szeretet. Alaki egyesülésük alapelve pedig a „szép“.

Ezeket az elveket igyekezett észszerű igazságoknak igazolni: Wolff Ker. (1679—1754). Még pedig azokat, melyek a test és léleknek, mint egybetartozó alkotó elveknek munkájára (érzelem, érzés, akarat) s egész életére vonatkoznak. Önkénytelen is vallásos szempontból határozza meg az ember földi (anyagi) célját, s szellemi, azaz a földi életen túl levő menynevei rendeltetését. Ezzel pedig az erkölcsbölcselet vallásos irányának lett megalkotója.

Legnagyobb tanítványa Wolffnak Baumgarten a nagy esztétikus, ki szintén erkölcsi alapon fejtegette a bölcselet nagy kérdéseit s eközben, a hatóokok és ingerek vizsgálásával vált a modern esztétika uttörőjévé. Nyomukon a német bölcselet vallási és erkölcsi alapon mind tovább fejlődött s hogy elveinek hasznosságát gyümölcsöztesse — a nagy német nevelők: Campe, Basedow, Salzmann a szeretet elvével iparkodtak nagy és népes tanítóintézeteikben a vallásos meggyőződést, az ember szeretettel párosult felvilágosítást hirdetni. (Ezek a filantrópok).

Ennek a kornak gyermeke a legnagyobb német esztétikus Lessing (1729—1781.) Bölcselete a Spinóza pantheismusának és a Leibniz eszemenasainak sajátságos keveréke.

Vele Mendelsohn, Reimarus és Gelbert iparkodtak a „nagy mesternek“ Leibniz-nak elveit az esztétikában és irodalomban érvényre juttatni.

Ekletikusok tehát ők is, akik nem gondolkodásuk magas röptű szárnyalásával, hanem lelkesedésük hevével és igaz meggyőződésükkel váltak a század nagy eszméinek apostolaivá.

II. korszak.

Kant-tól Hegel-ig.

Kant, Jacobi, Hamann, Herder, Humboldt V. Krug, Fries, Beneke, Tennemann, Buhle, Reinhold, Beck, Fichte, Schleiermacher, Schelling, Hegel.

A német felvilágosodás politikai diadala N. Frigyes államában, bölcselete pedig Kant működésében érte el a fejlődés magaslatát. Kant e korszak összes nagy eredményeinek összegezője és rendszerbe iktatója,

A Leibniz-Wolff-féle német nemzeti bölcseletet,

melynek vallásos és ideális jellemét az angol bölcselkedés tapasztalatra (tehát reális ismeretszerzésre) törekvő szellemével összekapcsolta, ő nevelte művelődéstörténetileg korszakos erőre.

Leibniz-Wolff rendszerében az ismeretszerzés csak az erőmonások működésének eredménye; tehát az ő-monastól misztikus (nekünk megfoghatatlan) uton kapott képességek megnyilatkozása. Azaz ideális.

A Hume rendszeréből fejlődött angol bölcsélet felfogása szerint pedig (— úgy ahogy Locke hirdette —) nincs más ismeret, mint az, amit a tapasztalás készít meg a testi szervezet eszközeivel. Tehát reális.

E két egymással ellentétes rendszert akarván egybekapcsolni, Kant mindenekelőtt az ember ismerő képességét vizsgálja. Ennek eredménye az, hogy a közvetlen tapasztalás útján is juthatunk ismeretekhez.

Eljárását kriticis-musnak nevezi a történet, mivel főművei: „Kritik der reinen Vernunft“ 1781. „Kritik der praktischen Vernunft“ 1788, és „Kritik der Urtheilskraft“ 1790. csakugyan a legmélyebben járó boncolásai az ember összes képességeinek. (L. Hume és Locke műveinek címét).

Ismereteink egy része érzékeinknek tiszta munkája. E munkásság magasabb foka az, hogy az érzéki adatok mulékony részeit mellőzni tudja. Csak a bennük állandóknak, lényegeseknek tapasztalt részeket szövögeti új kapcsolatokba. Ezek, az ily módon keletkező „gondolatok“ tehát csak annyiban a tapasztalás munkájának eredményei, amennyiben az adatok elemeit szolgáltatják: magukban véve azonban teljesen elvont képkapcsolatok, melyeknek jelentését csakis maga a gondolkodás szabja meg. (A mondat értelmét például).

Az ilyen módon keletkező „ismeret“ felette áll a közönséges képzeteknek, melyek a külső világ jelenségeiről, egyedeiről s ezek látható cselekvéséről értesítenek bennünket. Ezért nevezte bölcséletét ő maga transzcendentális-filozófiának. Mert olyan ismeretek keletkezését és kapcsolódását vizsgálja t. i. melyek meghaladják (transzcendunt —) a testi, érzéki világ jelenségeiről alkotható képzeteket.

Az ember u. n. szellemi tehetségeit vizsgálva ezen az alapon arra a következtetésre kényszerült,

hogyan van egy jelenség világ, melyet ismerő képességünk minden részletében felkutatathat; — s van egy érzékeink fölött levő tiszta fogalom v. gondolatvilág, mely reánk nézve megközelíthetetlen.

Azaz: amaz a tapasztalati jelenségek összesége (ahogy már Aristoteles is nevezte: a phainomenon) emez pedig az abszolút okok és igazságok birodalma, (Aristotelesnél: noumenon) melyeknek létezését, gondolkodásunk természetéből sarjadó következtetések és hipotézisek matematikai pontossággal és szükségszerűséggel követelik, Létezésük bizonyítását azonban csak közvetve végezhetjük; azaz érezzük, hogy kell lenniök, mert másképpen (— eszünk szerint —) lehetetlen a tapasztalati világ megismerése, de lényegükről, magukban valóságukról (— Ding an sich — Brassai: „maga mi“) teljes képzetünk nincs és nem is lesz soha.

Ez a phainomenon és noumenon világ az abszolút szépben (legyen az akár érzéki, akár csak gondolat) egyesül legközvetlenebbül. Ám az abszolút szép hatása érzéki mozzanat ugyan, de e hatásnak belső okát megmagyarázni nem bírjuk, azaz ez az ok is transzcendens. Ilyen természetűek a többiek is.

Legfőbb művében (Kritik der reinen Vernunft) az ismeret eredetét, terjedelmét, hatását fejtegeti; de legfőképpen azt igyekszik megmagyarázni, hogy igen is vannak ismereteink, melyek nem a tapasztalásból erednek, e szerint gondolkodásunk természetéből keletkeznek; szükségszerűek és egyetemesek. Ezek az „a priori“ ismeretek.

Más szóval nem a sokszor emlegetett — azonosság és ellenmondás elvein alapuló ítéletek, melyek az alanyról csak azt nyilatkoztatják meg, ami úgy is benne foglaltatik (pl. a szem = látószér) tehát egyszerű gondolatbontás — analízis — útján keletkeznek; — hanem olyanok, melyek az alanyfogalmat a gondolkodás természetéből fakadó meghatározásokkal bővítik (Erweiterungs Urtheile) s mivel minden gondolkodó alanyban egyformán keletkeznek és kapcsolódnak, azért mindenkire nézve kötelező erejűek ($2 \times 2 = 4$).

Ezeket a kapcsolatokat a tiszta ész végezi, mely független az érzéki tapasztalás nyújtotta képektől.

Az emberi szellem három képességgel működik: a szemlélővel (Anschauungsvermögen) — az értelemmel (Verstand) s a szoros értelemben vett ésszel (Vernunft).

— Az első a tiszta esztétikának; — a második a tiszta analitikának (természettud.); — a harmadik a tiszta metafizikának (theologia) tartalmát adja meg.

a) A tiszta esztétikában az érzéki megismerés befogadó képességét (receptivitas) vizsgálja. Azt találja, hogy az érzéki világ anyag és alakból áll; az anyagot szervezetünk illető eszközei (érzékek, szervek) meg é r z i k, f e l f o g j á k; az alak azonban szemlélő képességünk birtoka és „a priori“ tevékenysége. Más szóval az érzékelés e bennünk rejlő munkásságot megindítja (ahogy az óra ingájának elindítása oka lesz a gépezet tulajdonképeni tevékenységének) s mi e munka közben végezzük az anyag felfogását. E munka két szükségképeni szemléleti alakot vált ki önmagából: a t é r t é s i d ő t. Ezek tehát nem a tapasztalatból levezetett, azaz ismeretelemből egyberakott kategóriák (a hogy Aristoteles hirdette), s így n e m f o g a l m a k, mert akkor absztrahálás útján kellene keletkezniök, h a n e m v a l ó s á g o s s z e m l é l e t i a l a k o k, a melyek benne vannak a mi szervezetünk természetében. (V. ö. Platon ideáival és Des Cartes innata ideáival). A tér és időnek, mint szemléleti alakoknak összetétele (kapcsolása) útján származó, tehát egészen gondolkodásbeli képek alkotják a tiszta mathesist.

b) A tiszta analitikában az értelmet vizsgálja. Öntevékenységnek (spontaneitas) nevezi, mert az érzéki adatokat saját maga kapcsolja tetszés szerinti sorokba, melyeknek látszólagos egyformaságát az érzékelés szervezetbeli egyformasága okozza. Ezek a sorok az ítéletek. A hogy a tiszta szemléleteknek meg van a maguk két (a priori) alakja, t. i. a tér és az idő; ugy az értelemnek is meg vannak tiszta, független alapformái, melyekbe s melyek szerint az érzéki adatokat kapcsolja.

Ezek a kategóriák, melyek szerint mi a létezőknek mennyiségét (quantitas), minőségét (qualitas), egymáshoz való viszonyát (relatio), végre jelentkezés módját (modalitas) ismerjük fel legelőször.

Természetesen ezek is „a priori“, azaz transcendens birtokai szellemünknek. Az ítéletalkotás általuk pusztán egyesítő munkásság: a transcendens alakoknak az érzékek adataival történő szükség-szerű kapcsolása. (Synthetische Einheit der transcend. Apperception).

Mindebből az következik, hogy az egyén, két „Én“-ből van összetéve t. i. az érzékelő „Én“-ből s a tiszta gondolkodó „Én“-ből. Kapcsolatuk nem más, mint az öntudat. Ez a kapcsolódás pedig egy közvetítő és szintén transcendens képességünk segítségével történik. Ez abban nyilatkozik meg, hogy képzelmünk az ítélet kategóriáit mindig érzéki kép alakjában jeleníti meg; azaz a tiszta gondolatot a neki legmegfelelőbb érzéki képbe öltözteti. Szellemünk ezt a működést az időhatározottság (Zeitbestimmung), az idősor (Zeitreibe) s az időtartalom (Zeitinhalt) örök egyformaságai (schema) folytán végezi. Még pedig az időhatározottság a szoros értelemben vett időnek (mult, jelen, jövő) képeit; az idősor a mennyiségnek (egység, többség, sokaság) s végre az időtartalom a minőségnek (okság, egymásból és egymásra következés, örök és végtelen lét) képeit öntik érzéki alakokba. Ezekből sarjad a tiszta természettudomány alapelve, a mit másképpen a „szemlélés sarkelvének“ is nevez, az t. i. hogy minden érzéki létező első sorban térbeli, azaz „van kiterjedése.“

Vizsgálódásának végeredménye az, hogy az érzéki dolgok valódi megismerése lehetséges, mivel hogy a megismerésükhöz szükséges ítéletformák már eleve megvannak szellemünkben s így az érzékek befogadó képességével (receptivitas) szerzett érzéki alakok e formák által tiszta észbeli ismeretté, (azaz igazsággá) változnak.

c) A tiszta metafizikában, melyet transcendentalis dialektikának is nevez, — azt bizonyítja be, hogy az érzékek alá nem eső dolgok megismerése, (azaz, a metafizikának tudománynya tétele) egyáltalában lehetetlen. A tiszta ész fölséges játéka és ragyogó alkotása a metafizika; — de valóságot, egyetemes érvényű igazságot nem ad. A tiszta ész az értelem alkotta következtetések során eljut bizonyos abszolút gondolatokig (transcend. eszmék) — lélek, világ, Istenség, halhatatlanság —

miknek létezését az egymásba kapcsolódó ítéletalkotás követeli; de valóban létezésüket sehogy se bírja igazolni. Az, hogy ez eszméket mindig szemléleti alakokba öntjük, jóllehet éppen nem szemlélhetők: mutatja legjobban, hogy csak „áthágásai az ember ismeretkörének“, pusztá képzetelek. Egyébként is már magában a hozzájuk hatoló következtetésben hiba van, az, hogy a phainomenonból következtetünk a noumenonra; azaz, a kiinduló tételek érzéki tartalmuak, s mi a záró tételben mégis érzéken felül való állapotokat vagy létezőket kívánunk kapcsolni.

Ezekből pedig az következik, hogy a theologia tartalma csakis a hitnek tárgya lehet; soha tudássá nem válhatik, mert következtetéseinek tartalma nem igazolható.

Ugynevezett igazságai tehát pusztán gyakorlati jelentőségük, — a mennyiben t. i. az emberi élet szabályozására (vallás, erkölcs) használhatók.

*

A „Kritik der praktischen Vernunft“ Kant morál-filozófiájának foglalatja. Mindenekelőtt azt bizonyítja be, hogy cselekvésünkben a mozgató ok az érzéki ösztön; de ezen felül „a priori“ meg van bennünk az ész-törvény, mely megokolja, miért kelljen a cselekvést megelőző elhatározásnak éppen azt az indító okot választani, mely azt a bizonyos „egy“ cselekvést előzi meg.

Ez az észbeli megokolás a Kant-féle „kategorikus imperativus“.

E szerint az akarásban is meg van a kettős „Én“; az érzéki ösztön szerint cselekvő és a tiszta akarat szerint cselekvő „Én“. Mivel pedig ez a cselekvésünket megokoló ésszerűség, föltétlen megindítója a választásnak s egyuttal meg is határozza, azért „szabad akarat“ a szó filozófiai értelmében nincs. (V. ö. angol deterministák).

Értelmünk a maga természetes munkájával a létezők kapcsolatának kutatásában eljut bizonyos követelményekig (lélek, isten, halhatatlanság), bár azokat igazolni nem bírja; így a cselekvések okainak, illetve kapcsolatainak buvárlásában is eljut bizonyos végső okokig, melyeket szintén csak az ész örök egyforma szabályaival tud bizonyítani. Az ilyen végső okok egyetemessége az

erkölcs, alapja a legfőbb jó. Megvalósítása a kötelesség érzete és tudata.

A legfőbb jónak tiszta képzelete (a képességek akadálytalan használata, az „Én“ korlátlan érvényesülése, a boldogság teljessége mind együttesen) adja az „Isten“ eszméjét, mely ennélfogva szintén nem tudásunk ténye, hanem a tiszta értelem u. n. végső oknak gondolt tényezője.

Azaz „transcendens eszme“, a mely a theologia leggyakorlatibb eleme.

A „Kritik d. Urtheilskraft“ a jelenség világnak az okok világával; az érzéki létnek az érzékfölötti tényezőkkel, a tapasztalati világnak az elgondolható világgal való kiegyenlítését keresi. Az előbbi két főművében már igazolta, hogy az ismerő és akaró tehetségnek a tiszta ész a törvényhozója; ebben a művében tehát azt bizonyítja be, hogy az érzésnek, érzelemvilágnak, tehát az érző-tehetségnek (Gefühlsvermögen) is kell ilyen „a priori“ vezetőjének, bírójának lennie. Ez pedig a tiszta ítélő-erő (reflektáló munkásság alapelve), mely a mindenség-beli egyetemes szépet s az egyedek szépségét eleve felfogja és a szellemünkben levő alapformák szerint osztályozza. Két ilyen osztályba különítjük el a felfogott szépet; a „célszerű szép“ és a „tiszta szép“ kategóriájába. Amaz egyuttal alanyi (szubjektív) szép, mert a vizsgáló alany ítéli meg és pedig a maga szempontjából. A „tiszta szép“ az „objektív szép“; mert önmagában és minden érdek nélkül tetszik, a nélkül, hogy e tetszés belső okát megmagyarázhatnók. Azaz itt is megvan a „kategorikus imperativus“, a melynél fogva a „tiszta szép“ föltétlenül tetszik, akár akarjuk, akár nem.

Ez az „esztétikai eszme“ azonban nem lehet fogalom; sőt az ész-eszméknek ellentéte, mivel a fogalmat alkotó gondolkodásbeli elemekkel soha meg nem határozható.

Kivételes képességek: a lángelmék, tudják csak a kettőt kapcsolni s megfelelő érzéki alakba öltöztetni.

E művének II-dik részében ítélő képességünknek azt a, szintén „a priori“ munkáját vizsgálja, mellyel a természet egyes tárgyainak és az egyetemes világnak célszerűségét (teleologische Urtheilskraft) tudjuk felismerni.

Kant két célszerűséget magyaráz. A külsőt, mely nem más mint a létezés célja, azaz: a miért a létező létre jött (pl. a kés, hogy vágjanak vele); — és belsőt, melynél fogva a létezőnek célja csak maga a létezés; az, hogy legyen. Amazt alkotó (constitutív); emezt szabályozó (regulatív) célszerűségnek is nevezi.

A természet célszerűségében a kutató ész csak regulatív elvet talál; a constitutív elvet mi a magunk érzése, ismereteink és érdekeink szerint csak bele-magyarázzuk.

Ez az alaptanítása, meg az, hogy az Isteneszmét egyszerű és sz-követelménynek kell tekintenünk, a melynek „személyes“ valóságáról (substantia) sohase lehet bizonyosságunk: — voltak az egyházas jellegű bölcselek szemében a szálkák, melyek miatt Kant elveinek tanítását a kath. iskolákban 1795-ben eltiltották.

Kant rendszere „fordulópontja“ a filozófiai gondolkodásnak, ezzel az emberi művelődés történetének.

Alig hogy műveit a tudományos világ megismerte, a königsbergi bölcset minden egyetem visszhangozta. A természettudományok, a jogi elméletek, irodalom és történetírás az ő nagy elveinek hatása alatt alakultak át. A theologia legjobban megérezte az „elvek győzedelmét“. . . A „Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft“ (1793) merészen hirdette, hogy (miként már Lessing is tanítgatta) a vallás és az erkölcs lényegileg véve egy és ugyanaz s így a pozitív (kinyilatkoztatott v. a történeti korokban rendezett) vallásoknak értékét mindig erkölcsi tartalmuk adja meg.

Más szóval: a kereszténységgel a vallási fejlődés nincs befejezve; e fejlődés egyedül helyes vég-célja az erkölcsi elvek diadalra juttatása, az u. n. erkölcsi tudatnak minden egyes emberben való felkeltése és ébrentartása. A vallás nem egyéb, mint „erkölcsi kötelességeinknek isteni parancsolatokként való felfogása és teljesítése“; — forrása tehát nem más, mint az a bizonyos kategorikus imperativus. Ebből következik aztán, hogy a megváltás gondolatának szüksége pusztán abból támad, hogy az érzeki ösztönök (mert természetünkben gyökereznek) legtöbbször legyőzik az erkölcsi jóra törekvő elhatározásunkat s így bizonyos magasabb

foku erőfeszítésre szorulunk, hogy ellenük védekezünk. Ez az erőfeszítés, azt hisszük, nem telik magunktól. Ebből a hitből sarjadnak a dogmák a megváltásról, Isteni kegyelemről, örök üdvösségről.

Szóval Kant szerint csakis ész-vallás (racionális) lehetséges; mert az ész összezegezi a megfelelő gondolatokat tételekké, illetve rendszerré. Kinyilatkoztatás csak a képzelet játéka.

Az „erkölcs“ a cselekvésbeli jónak összesége, tehát minden emberi törvénynek, azaz jognak a forrása. Erkölcsi szabadságunk a cselekvések indító okai közt (a kategorikus imperativus utasítása szerint) történő választás-képességünk. A jog tehát a külsőképpen megnyilatkozó cselekvések szabályozója; — forrása a „kötelesség“ tudata (megint a kateg. imper.), célja az egyéni cselekvésszabadság megóvása. Az egyének tágabb egyetemességének ilyen megóvása az „Állam“-ban történik. Így az állam-eszme éppen olyan tiszta követelménye az erkölcsi felfogásnak, mint az isten-eszme a tiszta értelemnek.

Az állam tiszta eszméje egyuttal az „örök béke“ alapja és megvalósítója. Miként ezt „*Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre*“ 1797 és a „*Zum ewigen Friede*“ 1795 c. műveiben részletesen fejtegeti.

Kant bölcséletét, mivel „a dolgok mértéke a gondolkodó Én“ (a szofistáknál „mértéke az ember“) s mivel a tiszta gondolkodás „a benne meglevő alapformák szerint“ mindent önmagából fejt ki: szubjektív racionalizmusnak is nevezi a filozófia története.

De nevezi ideális racionalizmusnak is, mivel a phainomenon-világ az ő felfogása szerint is ideákkal történik. Csakhogy ezek az ideák nem magukban létező lényegek, mint Platon hirdette, hanem a saját eszünk örök egyforma gondolkodás alakjai. (Kategoriák).

Kant követői és ellenei.

Az első „támadók“ Hamann, (1730–88), Herder (1744–1803) a történetbölcsész, — mindenek fölött pedig a német nemzeti felvilágosodás nagy apostola: Jacobi (1743–1819).

Különösen Kant azon alaptételét cáfolgatja, hogy az érzékfölötti világ (lélek,

Isten, örökkévalóság), bár az észnek követelménye, részünkről meg nem ismerhető; azaz csak következtetünk reájuk, de létezésük bebizonyíthatatlan.

Jacobi ezeknek az eszméknek bizonyosságát éppen abban a természetünkből sarjadó szükségességben látja, melylyel itéleteinket mindaddig szövegetnünk kell, míg hozzájuk el nem jutunk. Más szóval az a bennünk rejlő s mindnyájunkban egyformán ható és működő „elolthatatlan kivánság“, mely az eszmék valósága után eped, . . a mely érzi, sejti, képzeli a valóságukat: éppen oly föltétlen érvényességi bizonyíték, mint akármelyik más észbeli igazság. Az érzéki szükségletek (éhesség, szomjuság stb.) szervezetbeli tudomásulvétele, meg ezen eszmék szintén szervezetbeli kivánsága — analog szükségességek; tehát bizonyosságuk is egyforma.

A theologusok — keresztények és más vallásbeliek — a mily kész örömmel fogadták Kantnak tanításait az „erkölcs“ a „föltétlen jó“ s az eszünktől követelt „transcendens“ eszmékért; — éppen oly ádáz elkeseredettséggel küzdöttek ellene, a miért a metafizikát csak az értelem játékanak, s így meddő erőlködésnek tartotta arra, hogy „az Isten létét bebizonyítsa“; s ezzel a gondolkodást a megismerhető (érzéki) világ határaiiba szorította vissza.

Annál nagyobb lelkesedéssel terjesztették és fejlesztették rendszerét a nem theologusok. Bölcséletének kiindulója, (hogy az ész a legfőbb törvényhozó minden ismeret célszerűsítésében) — egészen egyezett a kornak szellemével. Az erkölcsi „kategorikus imperativus“ pedig mintha a züllésnek indult társadalom reformálására vállalkozott volna, — mélyebbé tette az erkölcsösség fogalmait, őszintébbé a kötelelések teljesítését.

Szóval rendszere — kétségtelen hibái mellett is — szinte csudálatos termékenyítő erővel hatott a tudományos életre.

Humboldt Vilmos a nyelv-bölcséletnek; Schiller, a költő, „az ember esztétikai nevelése“ c. művében a rendszeres esztétikának ád vezető elveket. Alapdogmája, hogy a „természet és szellem, a valóság és eszmény a művészetben egyenlítődnék ki“ s hogy „az erkölcs nem egyéb, mint az abszolút szépnek cselekvésben való megnyilatkozása“, egyenesen Kant elveiből sarjadott.

Krug a dogmákat iparkodott Kant kritikai rendszerével összebékéltetni. Fries (1772—1843) a „Neue Kritik der reinen Vernunft“ (1807) c. híres művében Kant rendszerét kiegészíteni törekedett. Kant az észet fölbe emelte az érzéki megismerésnek; Fries azonban úgy találja, hogy az ész se más, mint az érzékelés magasabbrendű munkája, mely t. i. az érzéki világnak belső, azaz lényegbeli mivoltáról szövi az ismereteket. A jelenség világ megismerése a tudás; ezeknek a lényegeknél keresése és tapasztalati (azaz érzéki) szemléletbe állítása a tiszta ész eredménye. A lényegeknél szemléleti képbe öltöztetése és valóságuk bizonyítása egy és ugyanazon működés. Az ily módon nyert eredmények igazságként történő elfogadása: a hit.

Schultz J. Kant műveinek első rendszeres magyarázója és Schütz A. a jénai „Allgem. Literaturzeitung“-nak, Kant bölcselete legtekintélyesebb organumának szerkesztője, Reinhold (1758—1823). a „levelek Kant bölcselétéről“, c. híres essay alkotója, végre Tennemann és Buhle bölcsészettörténeti műveikkel úgy Németországban, mint a külföldön legtöbbet hatottak a „Kant-szellem“ terjedésére.

A katolikusok közt Hermes (1775—1831) próbálkozott meg a dogmákat Kant rendszerével összebékéltetni, de a római kuria betiltotta munkásságát.

Reinhold és Beck (1761—1842) ebben a lelkes munkában azért is nagy emléküek, mivel Kant rendszerét lélektani és tapasztalati alapon iparkodtak megjavítani.

Reinhold az első, ki az előterjesztő (Vorstellungsvermögen, — ma képalkotó) képességet, mely az érzékelő és felfogó munkásság egyesülése, nevezi meg az értelmi működés alaptevékenységének; Beck pedig a „Ding an sich“-et s az érzékkel meg nem ismerhető „magában valóságot“ (lényegét) hagyja ki Kant alaptanításaiból, lévén az a megismert, tehát érzéki tényezőkből szükségszerűen alkotott igazság.

Ruszek veszprémi kanonok 1811-ben kiadott „filozófiának rövid története“ szerint „Kant lármás reformációját“ a pesti egyetemen Kreil, a pécsi akadémián Deling professzorok hirdették lelkesen. Márton István pedig a pápai főiskolán volt apostola. Híve volt még Putz Antal, az „erkölcsi tanításokban“.

Budai Ferenc, (a Kant szerint való filozófiának rostálgatása), Rozgonyi József (Dubia de initiis transcendentalis idealismi Kantiani. Erkölcsi tudományok megrostálása. A pap és a doctor a sinylődő Kant körül, t. i. Putz és Márton) és Horváth József apát (Declaratio infirmitatis operis Kritik d. rein. Vern.) annál hevesebb ellenségei voltak. Különben pedig 1795-ben minden katolikus s részben protest. főiskolán is betiltották tanítását.

Fichte.

Reinhold és Beck már hozzáfogtak Kant rendszere hézagainak pótlásához. Más irányban és más eszközökkel de mind a ketten arra törekedtek, hogy a „transcendens felfogó erő” (a tiszta ész), mely Kant rendszerének alapja, az emberi szervezet munkásságának, tehát „érzéki erőnek” igazolják.

Fichte G. J. rendszerének alapja az ö n t u d a t, mely az érzékek és az értelem; az elméleti és gyakorlati ész együttes munkássága. Ebben a munkában egyenlő része van ugy az Aristoteles „nous”-ának, mint a Heraklitos örökös változásban és fejlődésben levő „anyag-szervezetének”. Azaz szabad, minden kategorikus imperativustól mentes szellem és a természet örök törvényei szerint fejlődő szervezet együttesen alkotják az „e g y s é g e s É n”-t.

Ez az egységes „É n”, az öntudat alapja.

Kant elvei szerint az elméleti, azaz tiszta ész a transcendens eszméket (Isten, világ, halhatatlanság, okság stb.) alkotja; és a gyakorlati ész szerzi az érzéki világra vonatkozó ismereteinket. A tiszta ész pedig a benne levő „a priori” gondolatalakok (kategoriák) szükségyszerű segedelmével végzi eszme – és ismeretalkotó munkáját úgy, hogy nekünk az érzelés révén más ismeretünk nem keletkezik, mint a létezők külső sajátságainak, kívül való kapcsolatainak felfogása és az (érzékelhető részekből) e l k é p z e l t lényeg, (a „Ding an sich”), mely ilyen módon csak kép, de nem igazság.

Fichte alapelve megfordítva az, hogy nekünk csakis öntudatunk által alkotott ismereteink vannak: azaz csak olyanok, miket ö n t u d a t u n k az érzékek nyújtotta részletekből önnön magában készített.

Ebből az következik, hogy az összes létnek egyetlen magyarázója van. Ez az öntudat, illetve

ennek megismerő munkássága: az ész. Mivel pedig az öntudat maga az egységes, abszolút „Én“; azért munkája tulajdonképpen nem más, mint önnön magának kifelé való megnyilatkoztatása. A gondolkodó alanynak érzéki létezővé válása . . . a subjectumnak objectivummá tévése . . . tárgyiasulása!

Ennek a munkásságnak az az eredménye, hogy az öntudatnak összes tartalmát, az önmagát kifelé megnyilatkoztató „Én“ adja meg. A mi benne meg nem nyilatkozik, azaz mintegy kívülötte való létté nem válik: az a nem-én.

Ámde azért ez a nem-én benne van az Én-ben, mivelhogy „reá nézve“ „rajta kívül“ semmi sem létezik. Az „Én“ természetes fejlődése így abban áll, hogy benne a nem-én, az Én már meglevő tartalma segítségével, avagy e tartalom egyes részeinek ellenére szintén tárgyiasulni (objektivizálódni) törekszik. Ez a törekvés tehát (a Herakleitos-féle) „örök küzdelem az érvényesülésre“.

Mindezekből pedig az következik, hogy e munkában vagy az Én határozza meg a nem-ént, (azaz az „Én“ tartalmában, elemeiben már megvan a nem-én, de még nincsenek az elemek határozott létezők képeivé tömörülve); vagy megfordítva: a nem-én lesz az „Én“ meghatározójává.

A nem-ének vagy Én-nek meghatározódása a közös törekvésükből (ad analogiam: kova és aczél) fejlődő képzelő erővel történik. Ez erő-kifejtés különböző fokozatai: az érzés, a szemlélet, az értelem, az ítélő ész.

Ez a képzelő erő alkotja a térnek, időnek szemléleti képeit s ezekkel a gondolkodás összes (tehát Kant-féle) kategóriáit.

Az „Én“ képzelő erejének eredménye a tárgyi világ; azaz ez csak annyiban létezik, a mennyiben ez az erő róla képet tud alkotni.

Fichte rendszere tehát a legtisztább idealizmus.

A gyakorlati ész megnyilatkozásában (tárgyiasulásában) mindenekfölött önnön érvényesítésére törekszik azaz önálló én-né, egyedé válik. E törekvésében; e szüntelen küzdelemben van „létének lényege“, mely tehát természetes haladás a tökéletesség felé. Csak egyetlen é n lehetséges, mely minden tökéletesség foglalatja s ez az Isten. A tökéletesedés munkája nem más, mint az erkölcs;

föltétlen alapja a cselekvő én szabadsága. (T. i. az én, tetszése szerint határozza meg a nem ént s e cselekvésének okát nem kell egy másik okban keresnie, mert önmagában rejlik).

Az állam az én érvényesülésének védelmezője és egyuttal segedelme. Éppen ezért az elméleti és gyakorlati én tökéletes egyesülésének kell vezető elvéül szolgálni. Más szóval; a tiszta tudásnak és tiszta erkölcsnek (l. Platon Allamát).

Vallásbölcseleti eszméit az Anweisung zum seligen Leben (1806), Ueber den Grund unseres Glaubens an eine göttl. Weltregierung (1798), Bestimmung des Menschens 1800. c. műveiben fejtegette.

Alaptanítása az, hogy az abszolút Én (a tiszta tökéletesség) minden létezőnek foglalatja: tárgyasulása nem más, mint a teremtés, azaz a létezők egyetemessége. Minden belőle és általa létezik; a különböző egyedek az ő föltétlen tökéletességének kicsinyben való megnyilatkozásai. Az „ember“ anyagi részében megvan a tökéletesség; szelleme pedig megközelítheti. Ebben áll majd az igaz boldogság!

Mivel Fichte alapelve szerint a tárgyi világ nem más, mint az Én tárgyasulása, azaz tárgyi világ és alanyi világ egy és ugyanaz, filozófiáját az identitás (azonosság) bölcseletének is nevezi a művelődéstörténet.

Schleiermacher és Schelling.

A XVIII. század végét a romantika megújulásának nevezi az irodalomtörténet. A német kedély és gondolkodás együttesen keresik a lét nagy problémáit; a mély vallásos érzület s az örökkön töprengő okoskodás egymást segítve, iparkodnak megoldani a mindenség nagy rejtelmeit. Ez ugyan nem sikerül, — de a képzelet teremtőereje s az érzelmvilág hathatós terjeszkedése a bölcselet minden kérdésében elhatározó szerephez jutnak. A költészet uralkodó iránya így a bölcseletet is magával sodorja. Schlegel, Schleiermacher, Brandis, Ritter, Rothe, Schweizer és Schelling filozófiai munkásságát ezért a romantika bölcseletének nevezi a művelődéstörténet.

Ebben a rövid életű „rendszerben“ az én a mindenható. Érző, megismerő, ítélő, akaróerő — de

az élőtesten belül; mely tehát a szerves élet munkájában csak annyi részt vesz, hogy az u. n. természetes szükségletek kielégítő eszközeit keresi meg. Egyébként azonban, igazi tiszta szellem; melynek legméltóbb munkája a mindenség rébuszainak megfejtése.

A Fichte- illetve Kant-féle „antinomiák“, (ellentétek az ítéletekből levonható következtetésekben; ha t. i. az egyik szillogizmus alapja nem más, mint egy másikat alkotó kiinduló tétel megfordítása. Pl. I. a mindenség tovább nem osztható egyszerű elemekből van összetéve; II. egyszerű elem nincs, mert mi csak összetévelt találunk), mondatták Schlegel-lel, hogy az ironia, tehát a tapasztalhatóknak a velük együtt elképzelt ellentétükkel egyszerre történő kijelentése (képbe foglalása és szavakba öntése) a legfőbb bizonyága az én és nem én egyesülésének.

Ez a szüntelen munka kifelé a művészi alkotásokban: bennünk magunkban pedig az esztétikai érzésben nyilatkozik meg legközvetlenebbül. Így hát az Én-nek öntevékenysége, mellyel önmagát valószínűsíti meg (— ahogy Fichte hirdette) csakugyan teremtő-képesség, mely a mindenséget nemcsak magába tudja fogadni, de önmagából hozza is létre.

Schleiermacher vallásos szempontból igyekszik Fichte Én-jét a „mindenség középpontjává“ tenni. Ezzé pedig csak úgy lehet, hogy a „mindenség szemlélése“ a legfőbb képessége. Ezt a képességet az érzékek működése mintegy előszólítja (ez a Fichte-féle „Anstoss“ = lendítés), de a jelenségvilág szemléletét éppen úgy maga végezi, mint a tiszta eszmék szükségszerű alkotását. Ez eszmék közt a legvégső s legfőbb az Istené.

Schelling (1765—1854) a bölcselet legigazibb romantikusa, az elvont gondolkodást, a tiszta spekulációt iparkodott összeegyeztetni a természettudományok eredményével. Alapelve im' ebbe a jellemző mondásba foglalható: „a természet a látható szellem; a szellem a láthatatlan természet“ ami annyit tesz, hogy az abszolút ideális, egyuttal abszolút reális.

Már Fichte hirdeti, hogy az ismeretben a megismerő alany és a megismerhető tárgy azonosak. Schelling ezt az alaptételt úgy változtatja meg,

hogy „az alany és a tárgy nem önmagukban a z o n o s a k, hanem az a b s z o l u t (föltétlen és örökké egyenlő) létben vannak azonosítva.

Ez az abszolút lét kétféle alakban nyilatkozik meg: az Én alakjában és a n e m - é n alakjában, azaz mint t e r m é s z e t és mint e l m e. Az abszolút lét, maga az abszolút é n, tehát maga a mindenség. Ennek legfőbb képessége, mely a magában rejlő szükségesség szerint nyilatkozik meg: — önmagának tevése. Ezzel a szüntelen munkával (más-más fokú kiterjedésű, célú öntevéssel) jönnek létre a látható tárgyak, a mindenséget alkotó egyedek. E munka folyamata az é l e t.

Más szóval az élő lények mind ugyanazon közös létnek, a v i l á g - l é l e k n e k (Weltseele) egyedítései, tárgyiasulásai . . . úgy hogy bennük e közös abszolút létnek legfőbb képessége, az öntevő (önmagát tárgyiasítani tudó) Én is megnyilatkozik. Ez az értelem, az ész. A nem élő létezők csak az ö n t e v é s erejének eredményei; visszatükrözik ugyan az abszolút Én képességét, de hiányzik belőlük az önmaguk tárgyiasításának (értelem, ész) képessége.

Mivel e világlélek örök és változatlan; s az egyedi létezőkben munkálódó Én „szükségszerű“ felfogása szerint nem lehet más ilyen, mint az Isten: azért Isten és a mindenség azonos fogalmak. Mi emberek azonban ezt az azonosságot nem birjuk szavakba foglalni; magunk is a mindenség egyedei lévén, úgy gondolkodunk, hogy a mindenség okozata egy föltétlen oknak, azaz eredménye az Isten munkásságának, holott pedig a „mindenség“ szó és fogalom szükségszerűen az Istent is magába foglalja.

Ennek az okoskodásnak végeredménye az, hogy az Istennek megismerése „végtelen tartalom“ volna; ennek befogadására pedig a n e m a b s z o l u t É n (az ember) képtelen.

Ezt a tehetetlenségünket azonban pótolja — szintén magából az abszolút Én-ből sarjadó törekvésünk, hogy a mennyire magunkhoz képest tehetjük, legalább e l k é p z e l j ü k az Istent. E képzelet alkotta kép — mivel benne az abszolút Éntől kapott tiszta szemlélet keres alakot: — a legtisztább és legigazabb.

Schelling is pantheista, mint Spinoza volt. Csakhogy Spinoza abszolút szubstanciáról beszél ;

Schelling abszolút Én-ről; de lényegileg ez mindeniknél ugyanaz és mindkettőnél maga a mindenség.

Schelling az esztétikában maradandóbb nyomatokat hagyott, mint a bölceletben. A művészetbölcséletének a szó igazi értelmében ő a mestere, bár uttörőjeként Lessinget emlegetjük. A lángész-ről ő beszél először s ő mondja ki a nagy elvet, hogy a művészet a „két Én“-nek egyesülése lévén (az értelemnek és érzéki énnel) valójában az emberi képességek legmagasabb fokú megnyilatkozása.

„A művészek ünneplése, sorsuk tiszteletre és irigylésre méltó javulása“ az ő „genie-imádásának“ eredménye.

Az ő tanítványai s így a romantikusok közé valók: Wagner J., Oken L., Carus K. (Psyche und Physis,) Baader F. (Fermenta cognitionis) és Stahl J. (Philosophie des Rechts).

Hegel Wilh. Friedrich.

Vele végződik a Fichte-val kezdődő idealizmus és rendszerében ormólik az „abszolút“-nak, mint egyetlen és végtelen Én-nel alapelve tétele.

Legnagyobb műveiben: Phaenomenologie des Geistes. 1806. Encyclopaedie der Wissenschaften 1807. Wissenschaft der Logik 1812–16. Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte; u. Vorles. üb. die Gesch. der Philosophie-ben fejtette ki rendszerét.

Kant és Schelling elveit akarta önálló rendszerbe illeszteni. Ezért mindenekelőtt az abszolút Én-t iparkodott meghatározni és igazolni, mivel Schelling abszolútja „mintha pisztolyból sütötték volna ki“, csak belekerül a „tényezők“, a „ható okok“ közé, de sehol sincs keletkezése és létjoga igazolva. Megpróbálta hát logikai, azaz tisztán gondolkodásbeli úton leszámaztatni. Így jutott alapelvehez, hogy az abszolút nem az ideálisnak és reálisnak már öröktől fogva kész azonossága . . . hanem ellenkezőleg örökös levezetés-folyamat, tiszta gondolkodásbeli (dialektikai) mozgás!

Az „abszolút“ a mivoltában rejlő szükségesség-nél fogva magában rejti a fejlődést; de ez csak különbségről-különbségre haladás. A különbségek maguk e fejlődésnek mozzanatai. Ez a folyamat

pedig valójában és tökéletesen csak a gondolat alkotta képekben van meg, tehát az abszolút nem más, mint a „gondolat“.

Módszere ez: a tiszta (árnyéklás nélküli) fény nem ad képet, azaz nem látunk semmit. A fény ellentéte, illetve tagadása a sötét. Ebben sem látunk. A kettő egyesül — úgy látható fény támad. Azaz minden fogalomnak megvan a tagadó fogalma. E kettő (állítás, tagadás) csak együttesen alkothat érvényes fogalmat, tehát elképzelhető létezőt. De ebből azt következik, hogy minden fogalom egyenlő a maga tagadásával és csak az egyesítésben, azaz a harmadik levés-folyamatban áll be az igazi lét. Tehát a Lét egyszersem nem-lét! A kettő-jüket egyesítő „harmadik“ a levés (werden). A mindenség minden egyedi létezője ebben a „harmadik“ jelenkezés-alakban mutatkozik.

Más szóval minden fogalom, illetve minden létező csak látszólag elkülönült létezés . . . valójában azonban úgy van a dolog, hogy minden egyes létező az egész lét-nek szükséges kiegészülése.

Ugyanígy van az Én is. Ez egyetemes (an sich); benne rejltő szükségesség, hogy a mindenséggel azonosnak tudja magát; — de szintén ilyen szükségessége, hogy magát tárgyiasítsa; abban a munkában önmagát részletezi (für sich) — végre e kettős szükségességnél fogva végzett tiszta gondolásbeli működéssel abba a bizonyos harmadik jelentkezés-alakba kerül (an und für sich). Tehát, az Én először: Én. Aztán az Én Én-je. Végre az Én-ek Én-je lesz.

A „mindenség csak viszonylagosság“, azaz a megismerő alany és a megismerhető tárgy egymásra hatásának egyetemesítése.

Fichte azt mondja: csakis Én létezem, a fa és a fának képe egyetlen egy jelenség és pusztán az Én (az elme) módosulása. (l. Lewes.) Ez szubjektív idealizmus.

Schelling szerint: a fa is éppen olyan létező, mint én magam; de mindketten az abszolútnak tárgyiasulásai vagyunk. Ez objektív idealizmus.

Hegel szerint a látás e tényében csak egyetlen valóban létező van: s ez a kettőnk közt levő kölcsönhatás, a viszony. Ez pedig mindig gondolásbeli. Ez hát abszolút idealizmus.

Természetbölcseletének alapelve, hogy a tiszta gondolás megérzésként: az abszoltnak legfőbb tevékenysége (die Idee in der Form des Andersseins); ennél fogva a látható világ csak e föltétlen örök és tiszta gondolás folyamatnak megnyilatkozása. Ezért nevezi rendszerét a művelődéstörténet panlogizmus-nak is.

Az abszoltnak alsóbb fejlődés fokozata a szervetlen világ, felsőbb a szerves; tökéletesebb a szellem. Ez pedig mint cselekvő alany, és mint tárgyiasuló alany jelentkezik. Amaz a tudatosságban, ez az akaratban érvényesül.

Az igazi tiszta szellem — az abszolút szellem, az Isten. Ennek az abszolút szellemnek önmagáról való tudata: — a vallás. Ez a tudat belekerül ami Én-ünkbe is, mivel az abszolút Én-nek részei vagyunk; azért nem tudunk ellenni vallás nélkül s azért ad tiszta megnyugvást. Éppen ezért a bölcseletnek az a legfőbb feladata, hogy az abszolútot, mint a mindenséget összetevő gondolatot magyarázva, a theológiának tartalmát is megvilágosítsa.

Ez utóbbi tanítása két táborra szakította követőit és tanítványait. Az egyik úgy magyarázta a mester szavait, hogy a filozófiának a kötelessége a vallásrendszerekbe jutott (naiv-képzelődésként) fogalmakat megrostálni s a vallást az „abszolút“-nak magaslatára emelni. Ezek szerint tehát a reveláció és hagyomány (tradíció) a vallásnak lényegéhez nem tartozhatnak. A tulzók azután épen az „abszolút“ változhatatlanságával bizonyítva — tagadták a halhatatlanságot (Richter), a személyes Istent (Feuerbach, Bauer, Bruno); vagy nyílt pantheismust hirdettek (Strauss „Jézus élete“) s így az anyagemindenhatóság tanításának váltak egyengetőivé.

A másik rész éppen ellenkezőleg Hegelnek alapelveivel bizonyította be, hogy a vallások dogmái megdönthetetlenek, mert az „abszolút“ szükséges ránk-hatásából fejlődtek s így a bölcselet köteles őket támogatni. Göschel, Gabler és Mahreinecke, Erdmann alkották ezt a pártot nem kevesebb lelkesedéssel harcolva igazukért, mint amazok, kik nagy büszkén radikálisoknak, Junghegelianereknek nevezgették magukat s a Ruge által 1838-ban alapított „Halleische Jahrbücher“-ben ontották — tulzásaikban is — tanulságos cikkeiket az 1837-ben

alapított s Falkenberg szerkesztésében ma is virágzó Philos. Zeitschrift, azaz az Althegeianerek ellen.

Nálunk is volt valamelyes Hegel-harc, de ugyszólván minden nagyobb eredmény nélkül elaludt. Ennek a harcnak Tarczy Lajos pápai tanár volt az oka, — kinek aztán 1836-ban el is tiltotta az egyházi hatóság a Hegel szellemében való tanítást.

Szeremlei, Csengery, Szalay L. Kerkápolyi és Erdélyi János voltak leghivatottabb és legtartalmasabb hirdetői.

Az aesthetika fejlődésében legnagyobb és legmarandóbb volt Hegel hatása.

Vischer Fr. és Fischer Kunó, ki a bölcészettörténet-írást a művészet magaslatára emelte és Köstlin R. voltak legnagyobb apostolai.

A theológiában még a hetvenes években is folyt a harc. Uj áramlat is támadt, mely (Ulrici Trendelenburg, Günther) a theológiát ismét kiegyeztetni törekszik a tiszta gondolkodással, de az ortodoksok ellen hasztalan.

III. Korszak.

Herbart-tól napjainkig.

Herbart, Beneke, Schopenhauer, Hartmann, Lotze Zeller, Krause, Büchner, Moleschott, Darwin.

Comte, Littré, Cousin, Mill Stuart, Huxley, Nietzsche.

A „mindenség“ eszméjén Hegel óta nem változtatott a bölcsekedés. Így az, ahogy Hegel megalkotta — befejezője a Kant idealizmusának; rendszere után a német bölcsekedés teremtő ereje is szünetel. Annál magasabbra tör a gyakorlati tudás; a természettudományok diadalai ugyszólván kényszerítik a kutató észet, hogy az elméletet el ne válassza a gyakorlati, tehát való élettől; az idealizmust kösse szorosan egybe a realizmussal.

Ilyen összekötő rendszer, melyet azonban módszere önálló vá tesz, a Herbart (1777—1841) bölcselete.

A jelenség-világot ugy magyarázza, mint Leibniz. Az egyedi létezők lényege nem más, mint „egyszerű, magában véve változatlan állomány“ (substantia); ez a minden létezés oka egyrészt az anyag-szervező munkában, másrészt az eszességben, azaz a más ilyen szubstanciák egymásra és mi magunkra hatásának vizsgálásában nyilatkozik meg.

Ezek az ilyen szubstanciák egymaguk is élnek, mert „bennünk van a szervező és önfentartó erő“ . . . Más szóval ezek a jelenség-világ „egyedüli valóságai“ (realé-k); nem az eleai iskola atom-jai, mert eszes munkát végeznek, nem a Leibniz monaszai, mert ezeknek nincs meg az önfentartó erejük (Selbsterhaltung) és nem a Platon tiszta ideái, mert ezek benne vannak ugyan minden létezőben, de nem maguk a létezők. A Herbart „realé“-i egyuttal a látható világnak egyedei.

Ezekért nevezi a történet az ő rendszerét realizmusnak,

Ami annyit tesz, hogy nála a Fichte, Schelling abszolútén-je helyébe az egyedien; az universum helyébe az individuum lép.

Az eszes munka közvetlen eredménye a fogalom. Éppen a fogalomban tapasztalható ellenmondások készítették arra, hogy egyszerű reális, azaz változatlan és ellenmondással önmaguk ellenébe nem állítható lényegeket keressen, melyek a létezésben tehát valóságok. — az ismeretben igazságok.

A fogalmak közt legelső az Én fogalma. A benne változó tartalom, mely tehát önmagának ellentmondhat: az érzéki ellentétek összesége. A változatlan, a mindig egyforma én, a lélek; mely következésképpen „reale quid“ azaz önmagában létező lényeg.

Ebből pedig az következik, hogy a lélek munkája éppen olyan működés, mint az anyagot szervező és fejlesztő reálék-é. Egyik reálék hat a másikra, meghatározza és bár őt magát meg nem semmisítheti . . . a vele megkapcsolódó reálék együtt működését irányíthatja.

Ez az alapja a Herbart-féle nevelésrendszernek.

Kant szerint a dolgok lényegéről (Ding an sich) mi alkotunk ugyan képet, mert képzelő erőnket le nem nyugózhatjuk; de ez a kép nem igazság, azaz a valóságát bebizonyítani nem lehet. Fichte szerint se tudunk a dolgok lényegéről semmit . . . Herbart azonban éles elmével azt vitatja, hogy igen is, addig képezzük az ellenmondásokat, míg olyan fogalomhoz nem jutunk (a reálék-hoz) melynek ellenmondója már nem képezhető. Ez, az ilyen fogalom a tiszta igazság.

Ezek tárgyai a logikának; a logikai fogalmak rendszerezése a valódi bölcselet.

A lélek (eszes reálék) megnyilatkozni kénytelen,

mivel a benne is meglevő szervező és önfertartó erő erre kényszeríti. A kívülötte levő reálékkal való viszonyából őt mintafogalom támad: a maga szabadsága, a tökéletesség, a szeretet, a jog és az elégtétel. Ezek együttesen teszik az erkölcsöt. Az állam ez erkölcsi eszmék megvalósulására szükséges szövetkezés.

Herbart tanítását „exakt“ bölceletnek is nevezi a tudományok fejlődésének története.

Nagynevű követői Drobisch, Hartenstein, Ziller és Flügel. E két utóbbi szerkesztette soká a Herbartisták, az új realizmus hivatalos organumát: a Zeitschrift für exakte Philosophie-t (1861—1882). Elveit a lélektanban Thilo, a nyelvészetben és etikában Steinthal, a bölcs. történetben Zimmermann, a nevelésben Stoy és Ziller (nálunk Kármán Mór) terjesztették nagy sikerrel és lelkesedéssel.

Leghevesebb és legmélyebben gondolkodó ellenfele Trendelenburg volt.

Beneke a lelki élet nyilvánulásainak megfigyelésében s e jelenségek osztályozásában jutott arra az alapelvre, hogy a „lélek érzéklő működése és a tiszta szellemi (észbeli) tevékenység között csak fokozatbeli különbség van“, meg hogy „az emberi lélek csak nagyobb befogadó és átalakító képességével különbözik az állatokétól“.

Különben a lélek összes tevékenységei négy alpműködés eredményei; ezek a kívülről jövő hatásoknak érzetké és észrevétellé való átalakítása (Reizaneigung); belső és új ható erők képzése (Vorstellen); a behatásokból nyert észrevételeknek ezen belső erőkkel való feldolgozása, kiegyenlítése (Ausgleichen); végre az egynemű képzéseknek (Gebilde) kölcsönös összeolvasztása. Mindebből az következik, hogy a lélek nevelhető s hogy a léleknek éppen ez a legszebb munkája és feladata.

Legnagyobb tanítványai: Dressler, Dittes, Fortlage, s végül a hirneves bölcs. történetíró: Ueberweg.

Schopenhauer Arthur. (1788—1860).

Főművei: Ueber die vierfache Wurzel (lét, tevé, ismerés, cselekvés) des Satzes vom zureichenden Grunde 1813 és „Die Welt als Wille und Vorstellung“ 1819. — Ueber den Willen in der Natur 1836. — Ueber die Freiheit des Willens 1839. — Utolsó munkája, mely rendszerének főelveit igazolni törekszik, a sokat idézett: Parerga und Paralipomena 1851.

A világ csak az én képzetem, mivelhogy érző és képzelő alany nélkül nincs érezhető és képzelhető valami. (Reviczky Gyula „A világ csak hangulat“). Ha senki sincs, a ki a dolgokat felfogja, akkor nincs és nem lehet felfogás; vagy a mi egyre megy: nincs, a mi felfogható. Minden jelenségnek magva, magában valósága (Ding an sich-je) az akarat. Ennélfogva a világ nem más, mint a jelenséggé vált, szemlélhetővé lett akarat. Az akaratnak jelenséggé válását a két mozzanat közt levő eszmék közvetítik. Ezek örök és változatlan „magukban valóságok“. (Platon: ideái; Schelling abszolút substantiája és ennek megvalósulás fokozatai.) Ez eszméknek megismerése az ember legfőbb munkája; abból pedig, hogy mindenki egyformán ismeri meg őket, az következik, hogy az egyes ember csak része (egyede) az általános, mindenben működő világléleknek. Ennek a megismerés folyamatnak szemlélhető alkotása a művészet.

Az akaratnak bennünk való megvalósulása: az öntudat; értelmi munkásságunk pedig az öntudatnak különböző fokozata.

Ez alapelveken nyugszik Schopenhauer etikája is.

Az akarat magában véve szabad; ha azonban szemlélhető alakot ölt, azaz jelenséggé válik: már meg van határozva. Tehát: maga a feltétlen akarat szabadon választja meg az alakot, melyben megvalósul, illetve jelenséggé válik; a maga elhatározásától függ, hogy megvalósuljon-e, vagy abszolút akarat maradjon továbbá is. De ha egyszer egy bizonyos alakban történő megvalósulásra magát elhatározta, úgy ennek a választott alaknak törvényei szerint kell jelenséggé válnia. Ebből az következik, hogy az ember legfőbb működése az akarat, azaz az Én érvényesülésre való törekvése; a megismerés ennek a törekvésnek segítő mozzanata. Azután meg az következik, hogy az akarat maga tulajdonképpen nem más, mint a bennünk működő élet-erő, illetve kényszer, mely bennünket élni ösztönöz. Így aztán az egyéni szabadság abban áll, hogy ezt az akaratot „magában véve“ magunk indítjuk meg és irányítjuk (igen-lés); az öntudat elnyugvása (ennek az akaratnak megvalósulás-folyamatába) nem más, mint az érzéki, állati élet. (tagadás). Ennélfogva életünk szakadatlan láncolata a szinte cél nélkül való törekvéseknek; tehát örökös küzdelem és fájdalom.

Ennek egyetlen gyógyítószere: a könyörületesség.

Az erkölcsiség legmagasabb foka (az akarat megvalósulásának folyamatából eredő) gyötrelemtől való megszabadulás: a Nirwana. A mihez szigorú aszkezis vezetheti az embert. Mivel pedig a világ se más, mint az abszolút akaratnak jelenséggé válása, evolúciója: természetes, hogy maga a világ, az élet merő gyötrellem. Így ez a mi „mindenség“-ünk ellentétben Leibniz felfogásával, a lehető legrosszabb alkotás, melyben az egyedek érvényesülésre törekvése örökös rombolást okoz, s a gyöngébb félnek megsemmisülését követeli. Minden cselekvésünk az énbeli akarat kifelé való megnyilatkozása lévén, egyetlen cselekvésünk sincs, melynek végső mozgatója nem az önzés, a magunk egyéni hasznának szerzése, keresése volna Ez a pesszimista egoizmus.

Hartmann E. (1842 -).

Schopenhauer szerint az ész pusztán az agy szervezet „szükségszerű“ munkája, mely az öntudattá fejlődött akaratnak „szervezetbeli“ megnyilatkozása. Hartmann ellenkezőleg azt hirdeti, hogy az ész éppen úgy mint az akarat, a tudat nélkül való őslénynek, más szóval „tudattalan minden-egységnek“ egyforma tulajdona. Egyik a másik nélkül el nem lehet; ennél fogva akarat és ész munkásság egy és ugyanaz. Csak mi emberek látunk és keresünk közöttük különbséget; valójában a kettő együttesen „egységes elv“-e a létnek. Legfellebb annyiban választhatjuk el őket egymástól, hogy az akaratot a mindenség szemlélhető (reális) létének, az ész pedig gondolatbeli lényegének (ideális esszencia) nevezgetjük.

E szerint Hartmann egyesíti a Hegel-féle „logikai eszmét“ a Schopenhauer-féle „abszolút akarattal“. Rendszerét önmaga transzcendentális realizmusnak nevezte, még pedig azért, hogy Kant transcend. idealizmusát vele és általa megcáfolja. A tizennégy év alatt kilenc kiadást ért „Philosophie des Unbewussten“-ben bizonyítja be, hogy Kantnak nincs igaza, mikor azt hirdeti, hogy a mindenség pusztán képzet, melyet mi a gondolkodás (bennünk eleve meglévő) kategóriái szerint alkotunk; hanem szemlélhető és kézzelfogható (reális) valóság, mely a térben és időben előttünk, de nálunk nélkül is létezik. Transzcendentális azonban a világ végső oka, a mi értelmünk előtt örök rejtélynek maradó

„eszes akarat“, mely a mindenséget létre hozta. Ennek a végső elvnek szemmel látható megnyilatkozásai a létezők, az egyedek miriádjai, melyek mind „azon egy“ célért és „azonos“ módon léteznek. Ez a létezés ennél fogva nem más, mint az eszes-akaratnak megtestesülése; az elmulás pedig csak folyamat. A megtestesülésnek t. i. megszűnése, illetve a már megvalósult akaratnak önmagába, azaz az abszolút akaratba való visszatérése. Ez a szünet nélküli folyamat teszi reánk érző létezőkre nézve a létet fájdalmassá, az elmulást gyötrelmé. (Hartmann pesszimizmusa).

Ezt az érzetet csak az „öntudat“ győzheti meg, mely az „életre hívó akaratnak megtagadására“, más szóval az élet megünására és félbeszakítására is képessé tesz bennünket.

Főművének alapelve, hogy: a tapasztalható világ „önmagára nézve“ (an sich) tudattalan. Ezt a tudattalant, az örökké cselekvő, azaz kifelé nyilatkozni kényszerülő, de ok és okozat szerint való összefüggést soha nem kereső akarat — meg a magukban véve „véges“ eszmék alkotják. Az akarat a „miért“, — az ész a „mi“ és „mikép“ megvalósulása.

A teremtés — ennél fogva — nem egyéb, mint a megnyilatkozni kényszerült, mert önmaga által kényszerített vakakaratnak a puszta levés-folyamatból létté, azaz jelenség-sorozattá válása. Tehát a „képességnek“ eredményé. — a létezhetőnek valódi lét-té történt kifejlődése . . . még pedig úgy, hogy az oktalan és tudattalan létre-kényszerülés, a vele kialakuló Ész-nek alakjaiban válik szemlélhetővé.

Ez a levés-folyamatot vezető ész, csak egy törvény szerint bontogatja magából a lét-alakjait: a gyönyörűség szerint. Minden lét-folyamatnak s így minden létezőnek egyetlen mértéke tehát az egyéni gyönyörűség, a kéj. (Hartmann hédonizmusa).

Úgy Schopenhauer, mint Hartmann világnézete: monizmus; amazéban az alapelv absztrakt t. i. a föltétlen és tiszta akarat, emezében konkrét, azaz az ésszel egyesült s így ennek kész alakjaiban szemlélhetővé vált akarat.

Schopenhauer, ez alapelve szerint a vallás rendszereket puszta képzelet-alkotásnak, más szóval népszerű és naiv bölcséletnek tartja . . . melynek összes tanításai egyszerű allegóriák és szimbolumok.

Adám például az akaratnak igenlése, tehát az életre készítő belső „végok“ szerint való fejlődés; ennek tagadása, azaz e belső ok „élni készítő“ alakjainak önkéntes és öntudatos megváltoztatása: az — istenember. Ennélfogva legtökéletlenebb vallás az izlam — mert ebben legmagasabb fokú az élni-akarás igenlése. Legtökéletesebb a régi kereszténység, természetesen aszkezisével. E miatt a buddhizmus (aszkezisével) manapság felette áll a modern kereszténységnek.

Hartmann szerint az embernek legfőbb kötelessége, hogy saját erőit az egésznek szolgálatába szegődtesse. Ez azonban nagy önmegtagadásba kerül; ebben a fáradtságos, ennélfogva fájdalmas munkában csak valami titkos (misztikus) példa hatása segíti. Ez a misztikus példa a megváltás eszméje, illetve maga a Messiás.

Anémet, ugynevezett nemzeti bölcséletben újabb rendszerek valójában nincsenek. Amik vannak, az előbbieik alapelveinek megegyeztetéséből, vagy részleteik tovább fejtéséből keletkeztek. Még legönállóbbak azok, melyek valami határozott, ennélfogva gyakorlati célt szolgálnak: vagy az eddigi rendszereknek szélsőségét iparkodnak kiegyenlíteni s közöttük a középutat akarják megjelölni. Ez a bölcselkedés tehát a természettudományok minden eredményét felhasználja; ezeknek módszerével (megfigyelés, kísérletezés) kutat és bizonyítja a mennyire felmagasztalja az anyagot s a benne ható erőt (materiális irány), épp olyan lázasan keresi a működésükben megnyilatkozó célszerűség, rendezettség ható okát, a föltétlen értelmet (ideális irány). Ezt az új irányt a metafizika alkonyának is nevezgetik.

Legnagyobb szellemei: Lotze Herm. — Zeller Trendelenburg — Fechner — Helmholtz — Wundt — Fichte J. H. — Frohschammer és Carrière M. — Vogt — Büchner — Moleschott.

* * *

Lotze szerint egy végzetetlen, tehát „abszolút szubstancia“ lehet csak vég-oka a mindenségnek. Ezzel pedig örök forrása minden jónak, igaznak és szépnek is, illetve minden létezőnek, minden valóságnak. Ilyen valóság minden tárgy, a mi létezik; minden hatás, mely működik; minden viszony, mely

csakugyan kapcsolja az illető létezőket; minden képzettartalom és gondolatbeli igazság, ha „érvényes“, azaz ha az elgondolt dolog természetével nem ellenkezik. A dolgok lényege mindig valóság, tehát nem minőség . . . s így egyuttal a maga létezésének föltétlen törvénye. A vizet például az a kényszerűség teszi vízzé, mely a H. és O.-t egyesíti. Ez létének vég-oka; ez a víz maga. Külső alakja (halmazata) változhatik (gőz, jég) de az a belső valami, a lényeg mindig ugyanegy marad. Ám, ha egyetlen lényegyet ismerünk, mely a maga azonosságát megtartva ennyiféle alakot ölthet, úgy — mivel a dolgok lényege teljesen egyforma, — arra kell következtetnünk, hogy minden lényeg képes ilyen alakváltoztatásra. A mi végső eredményében annyit jelent, hogy a mindenség egyedei egy és ugyanazon lényegnek változatai.

Tehát a vég-ok az egyetemes, az abszolút lényeg. A megnyilatkozásának legmegfelelőbb alakok képzése — „a végtelen és abszolút“ értelem; ez alakokba való megjelenkezése az „abszolút erő“, (a teremtés).

Az értelem azonban csak a gondolkodást vezető képesség lehet; ennél fogva ez az abszolút értelem magában véve abszolút gondolkodó . . . A mi pedig a mi fogalmaink szerint, abszolút személyiséget jelent.

Ez más nem lehet, mint az Isten.

Az általa képzett alakokban nyilatkozik meg lényege (mindenütt jelen valóság!) Az egyes képzett alak maga mindörökre megmarad, bár anyagi elemei időnként megváltoznak, illetve — a mi fogalmaink szerint — elmulnak. Az így keletkezett lények, létezők miriádjai teszik a mindenséget. Minden létezés-alaknak (ez abszolút értelem részéről kiszabott) törvényei teszik az „egyedi természetet“. E törvények szerint különböznek egymástól, s viszont egyeznek meg. A legtökéletesebb „egyed“ — az ember.

Négy év alatt három kiadást ért „Mikrokosmos“ c. művében az ember szervezetét és működését vizsgálja élettani alapon, de főntebb említett vezető elve (értelem, erő, azaz szellem és anyag) szempontjából. Mivel az ember értelme legközelebb áll az „abszolút lényeg“ értelméhez ettől kapott képessége, hogy, maga is létre hozhat bizonyos létezés-alakokat. Amde ezeknek elemeit,

alkotó részeit csak a már meglevő mindenségből válogatja ki. Az „abszolút lényeg“ teremti, — az ember csak szerkeszti. Ebben a képességében rejlik a másik, hogy felismeri a létező alakok egyedi természetét s ezek révén önmagát felsőbb rangunak tudja a többi létezőnél. Viszont magáról is tudja, hogy felette még egy tökéletesebb létezőnek kell lennie, kinél már tökéletesebb nem lehet. Ez a személyes Isten.

A létezők-láncolatát, valamint a létezők keletkezését az „abszolút lényeg“-nek magában rejlő alaptörvénye tartja össze s ez befelé a célszerűség, kifelé a szépség.

Lotze tehát Spinozát és Leibnizet, Herbartot és Hegelt foglalta együvé.

Spinoza pantheizmusa szerint a „végtelen és abszolút lényeg“ a „végtelen kiterjedés“-ben és „végtelen gondolkodásban“-ban nyilvánul meg, azaz válik szemlélhetővé. Ez a megnyilatkozás azonban nem önkényes működés, hanem matematikai szükségesség. Így hát a kiterjedés, vagyis „anyagi határolás“ és a gondolkodás, azaz „alakkeresés“ is e szükségesség eredményei. Lotze rendszerében e szükségesség nincs meg. Az „abszolút értelm“ és „abszolút erő“ egységes szubstanciája maga kíván megjelenkezni s így tetszése szerint képezi a megnyilatkozásnak legmegfelelőbb létezés-alakokat. Az ő tetszése — nekünk véges létezőknek a „legtökéletesebb szép“ törvényeképpen jelentkezik.

Leibniz monas-miriádjai, (mely monas-ok önmagukban létező, szétbonthatatlan, tevékeny és anyagtalan egyedek) Lotzenál egy és ugyanazon abszolút lényeg értelmének alkotásai. Csak létezés-alakok, s mint ilyenek különböznek egymástól, lényegük azonban az abszolút lényeg megnyilatkozása.

Hegel szerint az „abszolút“ nem más, mint örökös levésfolyamat (werden) s mint ilyen a gondolkodásbeli különbségről különbségre haladás. Ezek között a gondolkodásbeli mozgás (dialektika) folytán alakult létezők között valójában csak egy igazi létezés van, t. i. a közöttük levő viszony, illetve egymásra hatás. Lotze rendszerében a levésfolyamat az abszolút lényeg képességének megnyilatkozása; a különbségek pedig alakilag önálló létező egyedek. A közöttük levő viszony éppen valóság, mint maguk az egyedek.

Herbart „reale“-i egyszerű s változatlan lények. Létezésük oka a bennük rejlő szervező erő, (azaz anyagi elemek egybekapcsolása) és az eszeség, (azaz a többi ilyen lények felismerése és az egyesülésre alkalmasoknak kiválasztása.) Lotze azt tanítja, hogy ez a szervező csak az abszolút lényeknek képessége . . . azaz ő az első szervező; az egyedek az ő megnyilatkozás alakjai, melyeknek szervező ereje (amennyiben van) az abszolút lényegből ered.

Lotze így az új-kor legnagyobb eklektikusa.

Tanítványai: Zeller, Prandt és különösen Trendelenburg iparkodtak mesterük elveit, miket ő a biológiában s a lélektanban lehetőleg megvalósított, a többi gyakorlati tudományban is alkalmazni.

Ujra Aristoteleshez fordultak tehát, s az organikus világról egybefoglalt elveit a Lotze elvére („a szervezet célszerű és szép“) építették, aminek eredménye az, hogy „a gondolkodásnak s a létnek közös alapsajátságai csakis a célra törekvés meg a törvény szerint történő mozgás lehetnek“. Más szóval, a gondolkodás lényege a cél keresése, föltalálása s a lét-elemeknek (anyag, erő) aszerint való elrendezése. Magáé a létezésé pedig a mozgás. Mind a kettő „tökéletesen“ csak egyetlen egy létezőben van meg t. i. az Istenben. Ez tehát mindeknek forrása, végső oka, kifejlesztője és magyarázója.

Ebből aztán az következik (az etikában) hogy a morál a létezők természete szerint való fejlődésnek és hatásnak közös érzete és egyuttal közös biztositéka.

Lotze és tanítványai tehát a reáлизmusnak és ideáлизmusnak egyesítésére törekedtek.

Fechner (1801—1887.) Berkeley nyomán indul, amennyiben ő is a lelkes (érző és értelmes) atomokban látja a mindenség alkotó elemeit. Ezek az atomok — tért nem foglaló lények — maguk is jelenségek, melyeknek összefüggése, azaz egyeddé csoportosulása nem egyéb, mint az erejükben rejlő fejlődés egy-egy fokozata, Ezek az ilyen módon összekerült atomok azonban semmikép se tudnak egymással való összefüggésükről. Kétségtelen azonban, hogy mi tudunk; illetve csakis mi fogjuk föl. Ennélfogva hát bennünk magasabb fokú értelem működik, melynek munkássága, (azaz minden jelenségnek okaira való visszavezetésében megnyi-

latkozó képessége) önmagunk tudatából ered. Ezzel (s ez bennünk a szellem,) tevékenységeinket, a kívülöttünk létezők ránkhatását s ami kifelé hatásunkat egységessé tesszük. Ez egység maga az Én. De éppen értelmünk követeli, hogy egy nálunk is tökéletesebb egységre, egy abszolút Én-re következtessünk. Ez pedig az Isten. Valamint a mindenség — értelmünk ereje folytán — mi bennünk vagyunk; úgy mi is — a mindenséggel együtt, ebben a tökéletes Én-ben foglaltatunk. Egy szóval: „a mindenség az Isten megtestesülése“. Am ez az abszolút Én maga az élet; ennél fogva minden része, minden parányi egyede él. Az élet pedig érzés, ismerés, törekvés illetve mozgás . . . tehát az utolsó egyed is, a vég-parány is érez, megismer, törekszik azaz mozog.

E „három-egy“ munkásság végzésére szolgálnak állapotban növényben a sejtek, ásványban a jégöcödést vezető atomok.

A sejtek életműködését kutatni tehát annyi, mint a mindenség alakuló és alakító folyamatát megismerni. Maga Fechner híres pszichofizikai törvénye révén tette nevét éppen a lélektanban feledhetetlenné. E törvény, mely Bernouilli, Euler s méginkább Weber kísérleteinek eredményeit foglalta egybe az, hogy a fizikai inger fokozatos nagyobbodásával nem nagyobbodik hasonló arányban a fizikai kép, az érzet, hanem a kettő között olyan logaritmusbeli fokozat vagyunk. Azaz, ha egy bizonyos ingert felvettünk, az inger még egyszer akkorára történt fokozása nem ad még egyszer akkora érzetet, mert ezt az ingernek tízszer akkorára történő fokozása ébreszti csak. Vagyis az ingernek a „tíz“ hatványai (önmagával való szorzatai) szerint való fokozódása adja csak az érzet sorszám szerint (1. 2. 3 . . .) történő emelkedését.

Fechner-nek élettani vizsgálódását Wundt Vilmos lipcsei tanár folytatta nagy sikerrel. Az ember életműködéseit magából a szervezetről magyarázva — az anyagi világot a szellemről alkotott fogalmainkkal iparkodik összebékéltetni.

Fichte I. H. (1797—1879.) és Frohschammer más irányban, de hasonló célra törekedtek.

Wundt-nak vizsgálódásai az érzéki felfogásról s a belőle sarjadó képzetek kapcsolásáról — sokszoros tapasztalattal és kísérlettel igazolt aaptanai különösen az esztétikára és a jogszolgáltatásra hatottak.

(l. alább 140 lapon). Amabban az érzékbeli kellemes-érzés, emebben a szervezetbeli cselekvéskényszer: terheltség, hangulat stb. lettek vezető elvekké.

Az esztétikában Carrière M. (1817—1895) iparkodott ez elveket gyakorlati szempontból érvényesíteni — de mégis úgy, hogy minden szépnek forrását az örök és változhatatlan Istenben jelölte meg. Brunetiére mondása: „A tudomány csődje“ szinte szállóigévé vált Carrière kijelentése után, amivel a theológiát iparkodott az exakt tudományok fölé emelni.

A jog-ban Lombroso és Krafft Ebing sürgették az ember idegéletének szigorú vizsgálatát sokszorosan bebizonyítván, hogy a cselekvést megelőző elhatározás, illetve akarat nem mindig az értelmes megfontolás munkájának eredménye, hanem pusztán az organizmus „leküzdhetetlen tevékenységgé vált ereje“. Az erkölcsi beszámítás“ a felelősség kérdéseinek jogi méltatása így a fiziológia — eleddig kevésbé méltatott ágát, az „elmeór-tant“ valójában külön tudománnyá avatta.

A logikában Ulrici (1806—1884. a Fichte rendszerének fejlesztésén munkáló „Zeitschrift für Philosophie und philos. Kritik“ hires folyóiratnak volt szerkesztője), iparkodott az élet-tani kutatásokat érvényesíteni. Mély vallássonosága távol tartotta a természettudományok diadalából származható tulzásoktól; éles megfigyelő ereje pedig visszatartotta a meddő okoskodások utvesztőjétől. Így a logika törvényeit (System der Logik. 1852. Gott und die Natur 1875. Gott und der Mensch 1876.) magából a gondolkodásnak lényegéből, azaz a megkülönböztető képességből fejtette ki.

Erős hite Ulricinek is, mint Lotzenak és tanítványainak általában az, hogy a mindenség legvégső oka a személyes Isten; a világ minden egyes létezőjében tehát benn kell lennie.

Ezt a felfogást nevezi a theologia panentheizmusnak.

Új Kantizmus.

A sok rendszer, mely Kant óta alakult, többé kevésbé az ő módszerével s az ő alapelvei szerint épült meg. Minden következő gondolkodó n a g y o b b akar lenni az uttörőnél. Hibáit keresi tehát, hogy hiányait pótolhassa; gyöngeségeit iparkodik leleplezni, hogy a maga vélt erősségeit szője

helyettük összefüggő egészbe. Kant kritikai módszere, kétségtelenül minden utána következő rendszernek éltető eleme; ám az emberi életnek és benne a természettudományoknak legfőbb kérdéseit maga ez a módszer nem bírta megoldani. Alapelveinek (a transzcendentális ható okoknak) minden emberi és minden természeti tevékenységbe való belemagyarozása újra hatalmassá tette a metafizikát, de az élettől teljesen elkülönítette, mintegy abszolút hatalommátette az értelmet. Anyomában keletkező visszahatás (miként az ó-kor idealistái után a szenualizmus) ezt a hibáját iparkodott felhasználni, hogy egyebekben üdvös eredményeit is megsemmisítse. Ez a visszahatás az embert vizsgálta s arra az eredményre jutott, hogy minden tevékenysége pusztán organizmusának szükségszerű megnyilatkozása. Más szóval az értelmes működést is a szervezet sajátlagos munkájának hirdeti, melyben semmi természet-feletti okot nem talál.

Ez a napról napra nagyobb „eltávolodás“ világosan Kant egy-egy alaptételének félreértéséből és félremagyarozásából keletkezett. Alig tűnt fel az ő rendszere alapjára épített új bölcseletnek vele homlokegyenest ellenkező jelleme, felhangzik Zeller szózata: „vissza Kanthoz“, s a német filozófia újra megtér a „transzcendentális“ okkeresés mesteréhez.

Reinhold Ernest († 1855), Meyer I. B. bonni egyet. tanár, Reichlin-Meldegg s különösen Fischer Kuno (1860), Fortlage (Die Lücken des Hegel-schen Systems) és Zeller sürgették ezt a visszatérést. Helmholtz élettani kutatásaival iparkodott igazolni, hogy Kant „bíráta az észről“ helyesen magyarozva, teljesen megfelel a tapasztalati eredményeknek. Ez döntő ok volt arra, hogy a königsbergi bölcs halála után két emberöltővel, újra megjelenjék hatalmas szelleme s megint ő szabjon irányt a tiszta bölcselkedésnek.

Liebmann Otto („Kant und die Epigonen“, melynek minden fejezete valóságos refréncént — „also muss auf Kant zurückgegangen werden!“ hangoztatja a kritikizmus megújulását) legszenvedélyesebb támadója a materiális iránynak. Mélyre ható okoskodással mutatja meg, hogy a materiális bölcseletnek alapelveiben is benne van az „a priori“ . . . csakhogy ebben ez erőelv (dinamikus), Kantnál pedig értelmi elv. Kantnál tehát az összes értelmi működések megmagyarozója, holott mint erőelv maga

is új magyarázatra szorul s ezt a materializmus sehol sem adta meg.

Lange Fr. Albert hasonló lelkesedéssel hirdeti, hogy a materializmus élettani kutatásai a vég-okok kérdésére nézve éppen olyan meddőknék bizonyulnak, mint a puszta ideákkal való magyarázatok. Ennélfogva Kant „a priori“, tehát nekünk megismerhetetlen „értelmi-tényezőit“ a materializmus „szervezetbeli-tényezőivel“ ki kell egyenlíteni. Még pedig úgy, hogy az ideák a létezés szükséges alakjainak életre keltői; az erők és az anyag ez alakok elemi részei, melyeknek tehát fejlődésbeli képességet amazok az ideák kölcsönöznek. Ezek az ideák a véghetetlen lénynek, Istennek, megnyilatkozásai az anyagban.

Paulsen Frigyes (kit porosz Humenak, német Rousseau-nak hívnak egy személyben, mivel amahhoz „Selbstherrlichkeit der Vernunft“ emebhez „Freiheit“, „Menschenrechte“, „Primat des Wissens“, műveivel emelkedett) először hirdeti, hogy a jövő filozófiája Kant rendszerén és csak az ő módszerével épülhet meg; és hogy a modern bölcséletnek (a pozitivizmusnak) első csiráit már Kantnál meg lehet találni. Az a priori, tehát transcendens ideák forrását Kant nem jelöli meg, de készségesen kijelenti, hogy azok nekünk megfoghatatlan módon kerülnek a mindenség egyedeibe.

Befogadó képességünk (az értelem és érzéklés) azonban szinte ellenállhatatlanul kutatja azok végső okait, vagy keletkezését.

A pozitívizmus is kijelenti, hogy a végső okokat nem lehet megismerni, de e lehetetlenség tudata folytán az emberi ész legnagyobb balgaságának tartja, ha a végső forrásokat kutatja.

Paulsen egyébként éles különbséget tesz hit és tudás között, mindkettőnek feladatát és tartalmát tüzetesen megjelöli s mindegyikben Kant bíráló eljárását alkalmazva jut el a végső tételig, hogy „kimeríte Isten a tudás határait“ (Tárkányi); a mit a tudás meg nem tud oldani, könnyű szerrel és épp oly biztonsággal megoldja a hit.

A hit maga az akarat megnyilatkozása, mivel ennek „kielégítésére“ kell szolgálnia; meg mivel a szemlélhető világhoz való minden viszonyunkat, csakis a magunk érvényesítése (akarat) hozza létre vagy bontja föl.

A theológiában Ritschl iparkodott Kant alap-

elveit újra „felvirágoztatni“. Az ékesszólás minden művészetével bizonyította, hogy az érzék fölötti világra a mi ismerő képességünk fel nem hatolhat, ennél fogva a metafizikának többé létjoga nincs, bár az emberiség föltétlen hálával adózik eddigi szolgálataiért.

A mélyre ható megkülömböztetések és dedukciók révén ugyanis elvezette a gondolkodást a megismerhetők határáig. Ezen belül az élet-tan, természettudomány az úr; ezek azonban azt is igazolják, hogy ha a létezés végső okai meg nem ismerhetők is, — a cselekvés végső oka annál világosabban felfogható. Ez az erkölcsi törvény; az egyedi Én s ez egyedi Én sokaságából álló mindenség magáértvényesülésének szabályozója. Erre kell tehát építeni a tudományt; erre a hit-rendszereket, a vallást is.

Lipsius és Vaithinger Kant rendszerét gyakorlati szempontból kutatták át újra meg újra; amaz az ismerőképesség élet-tani oldalát; emez beszédbeli, azaz érthető módon való megnyilatkozását vizsgálták a modern megfigyelés eszközeivel. Mind a kettő Kantban látja az „egyetlen és igaz“ bölcslet; ki „a lét és gondolkodás nagy kérdéseit megdöntetetlenül fejtette meg“.

Krause Albert, Classen és Volkelt szintén Kant rendszerének lelkes apostolai.

Uj materializmus.

A nagy diadalok, melyek a természettudományokhoz fűződnek, a szinte csodaszámba menő találmányok, melyek az egész emberiségre hatottak, s a gyakorlati élet értékét a multhoz képest hasonlíthatlan magasra emelték; végre a termékenység, mely e kutatást koszoruzza s az eredmények biztonsága, mely őket kíséri: azt a meggyőződést kelthették a gondolkodókban, hogy a merő spekuláció; a tisztán eszmélkedő, elvont gondolatokat elemző bölcselkedés teremtő ereje már végkép kimerült, — szerepét eljátszotta s így bele kell olvadnia a fizikába és pszichológiába.

Hatalmas toll-harc dult az „ideálisták“ és a „materiálisták“ között. Mindkét részről nagy szellemek és nagy elvek küzdöttek valósággal életre — halálra. Mivel azonban a végső okokat a materializmus — minden más tekintetben hatalmas eredményeket érve el — nem bírta megtalálni; a győzelem névleg az ideálistáké maradt. (Brunetiére:

A tudomány csődje). A harc azonban kétségtelen „átalakító hatással“ volt az ideáлизmusra is. A tiszta elvonást, az egyesek vizsgálata; a meddő okoskodást a tények és eredmények kapcsolása váltotta fel s így az ideáлизmus is kijutott a „nevek és szavak labirinthjából“.

A harcot Feuerbach kezdte meg . . tiltakozván az ellen, hogy a filozófia — mivelhogy kézzelfogható eredményeket nem nyújt — továbbra is, azaz modern értelemben is tudománynak neveztessek; azután sürgetvén, hogy a természettudományok tőle végkép elváljanak s így a gondolkodás korlátoltsága a végtelen és korlátlan természet buvárlását ne akadályozza. Ez a hadüzenet a Schelling iskolájának szólt, — a „helyes irányban tovább fejlődött“ Hegel-izmus nevében. Azaz Schelling törekvése, hogy az abszolút ideálist és abszolút reálist „azon-egy“ alap-ok megnyilatkozásának igazolja, (mely alap-ok más nem lehet, mint az „abszolút lét“) s a mely megnyilatkozásnak, illetve tárgyasulásnak az abszolút létben munkáló világlelek az eredő-oka — gyöngének bizonyult a Hegel abszolút Énjének „fejlődés elméletével“ szemben. Így csakhamar előre tör a „materiális evolúció“ kicsiny, de elszánt serege s az egész vonalon győzelmet remélve, döngeti a spekuláció eddig bevehetetlen erősségeit.

A nagy vita legkiválóbb szellemei Vogt (Bilder aus der Thierwelt 1á56) Zolbe (Neue Darstellung des Sensualismus, a miért a XIX. század Holbachjának nevezi a műv. történet) Moleschott (Kreislauf des Lebens 1852) és Büchner (Kraft u. Stoff 1855). Egyetértően hirdetik, hogy nincs más valóság, mint az erő és anyag, a mindenség ennek az együttes „két-egy“ elvnek magában az erő fokozatában s a hozzá való anyagban történő jelentkezése. Örök és megváltozhatatlan az elv maga, tehát a megjelenkezés alakok is azok. Az egyedek alakilag elmulnak, de anyagilag mindörökre élnek. Halál nincs, — csak alaki változás.

A materiáлизmust egyébként fejlődése szerint két korszakba lehet osztani. Az első — mely a francia forradalmat megelőző törekvéseknek a hagyomány szerint igazi belső oka s így a „nagy viharnak“ szele volt a XIX. századnak éppen derekáig tart. A theologia ezt a korszakot materialismus crassus-nak vagy pinguis-nek szokta nevezni; a mi büne volt a forradalomnak s a mi tévedése a féke

vesztett emberi akarathoz, mind egyedül neki tulajdonítván.

Ez a korszak mindent mellőzni kívánt, a mit elv, „eszme“, „ható-ok“ néven a gondolkodás „önmagából kitalált“. Az abszolút Én-t, az értelmes lény-t mindenáron törölni akarta a természetes világ-felfogásból s helyébe az abszolút-erőt állította, mely „a szenvedő, élettelen (passzív) anyagot szervezi és átalakítja“.

A további tulzásoknak Du Bois Reymond (Untersuchungen über thierische Electricität 1849) állotta utját. A végok kutatására kimondta az ismeretes „non possumus“-t, s e hangra a filozófia visszatért Kanthoz, — a maga részéről a vallás-hoz való visszatérést sürgetve. Vele kezdődik a materializmus második korszaka, mely a természettudományokban elért tényleges eredmények higgadt és őszinte mérlegeléséből ugyszólván önkénytelen fejlődött ki a végok már-már „zabola nélkül való gyártása“ ellenében.

E „jobb korszak“ már nem tekinti az erőt abszolút oknak, olyan élő-lényeknek, mint a hogy az első korszak hirdeti. Ugy alakítja át a „nagy elvet“, hogy: „az erő dinamikus megjelenése az anyagnak; az anyag pedig statikus jelenkezése az erőnek“. A mi annyit tesz, hogy az erő az egységes természet képességeinek öntevékenysége, az anyag pedig e tevékenység megfelelő alakban való állandósulása. A „megfelelő“ alaknak elemeit maga az illető képesség hozza létre; a legparányibb elem is az egész képességet megkapja s így a tovább „fejlődést“ illetve „szerveződést“ maga végezi.

Ennek a jobb korszaknak mindörökre maradandó emléke a >darwinizmus< szóval jelölt leszármazás elmélet (descendent-theorie), mely az emberben nem >egy külön teremtet s minden más lény fölött álló egyed< lát, hanem egy évmilliók fejlődés legmagasabb fokú megnyilatkozását. A mit Spencer Herbert a társadalom evolúciójáról hirdet a darwinizmus magáról az emberi fajról iparkodott bebizonyítani. A XVIII. század biológiai kutatásai elég anyagot szolgáltatottak ugyan már Lamarcknak is, hogy Philosophie zoologique (1809) c. művében az ember leszármazását tudományos uton magyarázza, de a kérdés megfejtése tulajdonkép Charles Darwin nevével teszi halhatatlanná. Origin of Species-e (1859) és a Descent of man (1871) c. művében >az aprólékos

részletekig menő megfigyelés segítségével világosan bebizonyította, hogy az ember — szellemét tekintve — a természetes kiválasztás nagy elvének diadala, más szóval minden magasabb fokú szervezet egy alsóbb fokú szervezetből sarjad úgy, hogy a létért való küzdelemben a tökéletlen, életre nem képes szervezet típusok elpusztúlnak, az életre képes organizmus pedig öröklés útján állandósul és tovább erősödik. Az ember a teremtés koronája ugyan, de csak annyiban, hogy az állatvilág legtökéletesebb típusa. Mint ilyen egy kevésbé tökéletes szervezet-típustól származik. Talán a majomtól, vagy a majommal együtt, egy már teljesen kiveszett szervezet típustól. E szerint ember és állat között csakis fokozatbeli különbségek vannak. Ezek a fokozatbeli különbségek az állatvilág ugynevezett átmeneti alakjaiban (csőrös emlős, tüdős hal stb.) világosan észlelhetők.

Lamarck a fejlődést a környezetben szükséges szervek tovább erősödéséből illetve a szükségtelenek degenerálódásából, esetleg a szükséges szervekhez való átalakulásában (transzformáció) kereste, s így elmélete nem volt olyan mélyreható mint Darwiné, a kinek számára valójában utat tört.

Az elmék forradalma, melyet Darwin alapelvei megindítottak úgyszólván ma is tart.

A keletkezés végokáról azonban ő is azt hirdette, amit Dubois Rajmund. „Titok, a mit véges emberi elme sohse fog megoldani“. Igazságtalanul éri tehát az atheizmus vádja is. Kétségtelenül a modern biológiának s ebben a pszichofizikának örök emlékezetű munkása volt.

Iskolája tovább fejtegette alaptételeit; egyben másban azonban túlhatolt a mester legmerészebb röptű álmain is. Ilyen tulzás, hogy a szerves természet valami szükségszerűen működő kémiai és fizikai folyamatok eredménye, mely egyetlen őszajtól indult meg valaha. Legtermékenyebb s egyuttal legszínesebb képzelődéssel haladó tanítványa Haeckel Ernő (Natürliche Schöpfungs-Geschichte 1868 és Vom Ursprung des Menschen 1870, Die Welträthsel 1889), ki az emberiség törzsfáját is megalkotta. Legalaposabbak s legreálisabbak: Huxley (Az ember helye a természetben 1864) és Wallace (Natural selection), kik a fejlődés és leszármazás elméletét a haladás törvényével iparkodtak igazolni.

Az első korszak nagy világ felforgatói — a hogy

őket a theologia nevezte — Darwin Erasmus, Cabanis, Destut de Tracy azonban sokkal maradandóbb nyomot vertek, hogysem a felőlük táplált s a körülményeknél fogva szinte jogosnak látszó félelmet ez az új korszak egészen megszüntethetné.

Nem a tudományt, hanem az erkölcsöt s a társadalmat féltették tőlük s Cousin hallgatóinak „hazafiságára“ hivatkozva, iparkodott gátat vetni a „megfoghatatlan gyorsasággal“ terjedő szabad vizsgálódásnak. Jouffroy Tamás, Royer-Collard s a katolikusok részéről főképpen De Bonald, De Maistre és Chateaubriand, majd Laromiguiére és Maine de Biran mindent elkövettek, hogy a materiálizmust, ha másként nem lehet, a Reid és Stewart (skót iskola), meg Hamilton rendszerének újra divatossá tételével teljesen megdönthessék. Ám a százados fejlődést nem lehetett végleg megakasztani.

Munkásságuk tiszteletreméltó eredménye az az inkább ékesen szóló, mint alapos eklekticizmus, mely a „nagy idők gondolkodói“-nak elveivel vértézve szállott síkra „az emberiség szent hagyományainak“ s ezek közt mindenekfölött a metafizikának védelmében.

Cousin retorikai művészete valósággal elkápráztatta kortársait; benne „a világos és átlátszó francia szellem egy ideig mintha szégyelte volna saját világosságát s attól való féltében, hogy erkölcsstelennek fogják tartani, egészen önkényesen termelte a vég-elveket“ . . . Az „én“, a „belső szellem“, a „végtelen“, az „igaz, szép és jó“, a mikkel a mindenség vég-okát akarta jelölni, éppen olyan tartalom nélküli neveknek bizonyultak, mint annak a rendszernek vég-elvei, melyeknek megsemmisítésére vállalkoztak.

A természetes fejlődés az volt, hogy Cousin iskolája is ellenhatásra kényszerítette a gondolkodást. Ez az ellenhatás mindenekfölött abban nyilatkozott meg, hogy a természettudományok tényleges eredményeit nemcsak nem tagadta többé az absztraháló gondolkodás, de egyenesen alapul használta föl.

Ez az ellenkezés adta a művelődéstörténetnek Cournot-t (*Essai sur les fondements de nos Connaissances és Traité d' l'enchainement des Idées fondamentales dans les sciences et dans l'histoire* 1861.) Delboeuf-t (*Essai de Logique scientifique*) 1865. Renouvier-t (*Essais de critique générale*

1864.) és mindenekfölött Taine-t (De l'intelligence 1870. 2 köt.)

Ez az ideáлизмussal egyesült materiáлизмus, mely Taine-ben Mill Stuartot, Baint, Spencer Herbertet, Herbartot, Helmholtz-ot és Wundtot zsenialis módon tudta egyesíteni: „a jelennek, illetve a jövőnek filozófiája.“

A pozitívizmus.

Lewes „a bölcelet legfejlettebb fokának, új korszak hirdetőjének“ magasztalja, mely „oly magyarázatot ad a világnak, társadalomnak és embernek, a mi teljesen egyöntetű, s e mellett az exakt (természettudománybeli) ismerettel elejétől végig egyezik.“ Célja: „a társadalom ujjaalkotása. Alapja a természettudomány; módszere a tárgyilagos kritika és a tények vizsgálása; szerves alkotmánya: a tudományok hierarchiája.“

Más szóval „a pozitív bölcelet a természettudományok módszerének kiterjesztése minden kutatásra, mely ennél fogva politikát és vallást is szolgáltat az emberiségnek.“

A rendszer maga azért viseli a pozitív nevet, mivel csak tényleges eredményekből; valóban s a természetben adott törvényekből szövi az ismereteket összefüggő egészbe. Ezeknek révén alapelve is az, hogy egyedül az ilyen ismeret igaz; a mi nem pozitív adatokból szövődik, az pusztá képzelet. Igazság pedig csak az lehet, a mi kézzelfoghatólag bizonyítható.

Ezt a bizonyítást az ember természetes kívánsága, szervezetbeli ösztöne szerint végezi. Értelmi tevékenységünk is változhatatlan törvény szerint működik; ennél fogva gondolataink egybefűzésében s ezek tartalmának bizonyításában is ugyanazon törvények szabják meg a fejlődés irányát és határait.

Ez a fejlődés eleddig három egymástól lényegesen különböző és ellentétes bölcelkedést alkotott: a theologiait, aztán a metafizikait s végre a pozitív bölcelkedést.

A theológia korában a létezők belső természetének; az első illetve vég-okoknak megfejtésére törekszünk és föltétlen ismeretet kívánunk. E miatt az okokat úgy fogjuk föl, mint többé-kevésbé természetfölötti erőhatások folytonos és közvetlen (Istének, szellemek, fátum) beavatkozásait. Ez a

bölcseletkedés kiindulója. Ezt a természetfölötti beavatkozást aztán absztrakt, anyagtan erőknek, majd meg egy vagy több személynek (mono- és polytheismus) gondolt eszes-lényeknek szubstanciáknak — tulajdonítják. Ez az átmenet, illetve tartalma szerint a metafizika kora. Végre a bölcselet befejezésének — a pozitív gondolkodásnak — korszakában belátja az ember, hogy az abszolút-okok ismerete reánk nézve lehetetlen, lemondunk tehát a mindenség eredetének és céljának kutatásáról, — e helyett a gondolkodásnak és megfigyelésnek egyedül helyes törvényeit iparkodunk megállapítani s ezeknek segítségével az egymásutánosság, egyenlőség és hasonlóság változatlan viszonyainak földerítésén fáradozunk.

A bölcseletkedés e három fokozatán nemcsak az egész emberiség átment, de az egyes gondolkodó is. Gyermekkorunkban theologusok, ifjkorunkban metafizikusok, s meglett, alapos tapasztalatokat rendszerező, élemedett korunkban okvetetlen pozitivisták vagyunk. (l. Böhm K. Ember és világa III. előszó.)

Se a theologia se a metafizika ugynevezett igazságai nem tudták megnyugtanni az emberiséget arról, hogy a valóságot hirdetik. Ellenkezőleg: a vallások különbségei s a metafizikai vég-elvek ellentétei arról győzik meg, hogy a közöttük és miattuk dúló elv- és tollharcokat egyedül „alapjaik ingatagsága“; a szerkesztő érzés, aztán képzelet eltérései okozzák.

* * *

A pozitív bölcseletkedés alapján véve nem új iránya a gondolkodásnak. Csak mint önálló rendszer új; elemeit az újkor több nagy gondolkodójának művében megtalálhatjuk, sőt a klasszikus korszak egy némely bölcseletje is hirdette már részleteit.

Heracleitos „diké“-je, az anyag örökös változásaiban ható örök és változhatatlan törvényszerűség,

Empedokles „sphairos“-ának (az Isteni ősvilágnak) két mozgató elve, a vonzó és taszító erő,

Demokritos „atomjai“-nak örök mozgása,

Anaxagoras „spermái“ vagy „homoiomériái“-nak vegyítő illetve egyesítő ereje,

homályosan bár és ötletszerűen, de már a természet pozitív, azaz tényleges törvényszerűségeinek felismeréséből vannak a mindenség „vég-okai“ közt megjelölve.

Világosabban Descartes-nél akadunk a „jelen és jövő bölcseletének“ egy-egy, azóta kifejtett

és érvényesen megállapított vezető elvére. Ismeretes, hogy az analitikának (elemző mértannak) ő a megteremtője. Matematikai módszerével eladdig megfejthetetlen problémákat oldott meg. A kutatás egyedül helyes eszközeül ugyan a matematikai (absztraháló, dedukáló) módszert jelölte meg, de világosan kijelenti, hogy ezt a tapasztalásbeli tartalomra kell alkalmazni. A hol a tapasztalás elvégződik — csak ott kezdődjék a metafizika.

Locke — a Bacon utasítása nyomán — teljesen exakt bölceletet akart teremteni, A megfigyelést, a kísérletet, a tények elemzését sürgeti — a tapasztalás módszerét tartván egyetlen célra vezető eszköznek.

Berkeley, Holbach, Diderot, sőt Hume kutatásai is ennek a módszernek révén kerülnek rendszerbe.

Kant alaptétele is az, hogy minden ismeret a tapasztalatból származik. Csakhogy a tapasztalatbeli ismereteknek valamiképpen már szervezetünkben rejlő (a priori) ismeret-elvek adnak bizonyosságot. Azaz sejtette, érezte, hogy a tapasztalás határain túl nincs valódi ismeret — ha pedig van, akkor csak transzcendentális elvek segédelmével lehetséges. Így csalódott abban, hogy a metafizikát lerontotta. Ellenkezőleg az ő rendszere hívta életre Fichte, Schelling, Hegel, Herbart, Jacobi, Schopenhauer és Hartman, és napjainkban a különkődők különkődőjének Nietzsche-nek bölceletét.

Szóval a pozitív bölcelkedés már ismert igazságoknak, illetve elemeikben már kijelentett alaptételeknek önálló egészbe szervezése.

Ilyen értelemben nevezhetjük fejének, atyjának Comte Ágost-ot.

Iskolájának legnagyobb szellemei:

Litré — Lafitte — Mill Stuart János — Spencer
Herbert — Taine Hypolit — Lewes H. György.

Comte Ágost.

A pozitívizmus kátéjában (Catechisme positifiste II.) azt vallja magáról, hogy „legfőbb bölcselő elődje Hume és alárendeltebb Kant; ez utóbbinak alap gondolatát ugyanis a pozitívizmus foglalta valójában rendszerbe és fejlesztette ki.“ — A Cours de philosophie positive egyik jegyzetében azonban azt mondja, hogy „semmiféle nyelven sem olvasta se Kantot, se Herdert, se Hegelt.“ — Ezt az ellenmondást úgy lehet megszüntetni, hogy az

illető rendszerek alapelveit kora filozófiai küzdelmeiből, a sokféle filozófia történetből nagyon jól ismerte, a nélkül, hogy magukat a teljes műveket áttanulmányozta volna.

Egyet azonban nem lehet elvitatni: azt, hogy (bár Comte maga később tiltakozott ellene) mestere Saint Simon volt s hogy ennek hatása lebegett fölötte rendszere megalkotásában.

Saint Simon D'Alembert-nek tanítványa volt, tehát bőséges alkalmá nyílt az enciklopedistákkal, főkép Diderot-val teljesen megismerkedni.

A nagy munka, melyet Turgot és Condorcet-val egyetemben, tehát öten szerkesztettek, jóllehet D'Alembert előszava nyugodt és lassu haladást ígért és kivánt — hatalmas kritikájával mindent lerombolni törekedett, mit eladdig vallás, politika és társadalom ugynevezett alapelvekül megalkottak. Ámde többen voltak a szerkesztők, ennél fogva többféle felfogás vezette tollukat, ha mindjárt egy munkára vállalkoztak, egy célra törekedtek is.

Saint-Simon vette észre először az „Encyclopaedia“ e lényeges hibáját s okát is ő kereste s találta abban, hogy nem egyetlen gondolkodónak műve. Ez a tudat sarkalta, hogy a „tudomány eszméjét“ megállapítsa, a „tudományokat osztályozza“ illetve a saját és egyedüli módszerével jellemezze s e módszer alapelvei szerint rendszerbe fűzze. Bevallott célja: a társadalom ujja szervezése. Első műve (Lettres d'un habitant de Genève à ses contemporains 60 l.) aztán a Catechisme des industriels 1823, a Systeme de politique positive 1828 és végre Mémoire sur l'homme 1859. mindazokat a főelveket magukban foglalják, melyeket Comte a maga rendszerének „összetörhetetlen kapcsolai“ használt. A „bevezetés a XIX. század tudományos munkásságához“ (Introduction aux Travaux scientifiques du XIX. Siécle“ 1808.) s a „Plans des Travaux“ (1822) egész világosan megjelölik azokat a fokozatokat, melyeket később Comte a bölcsélet fejlődéséről (theologia-metafizika-positiv *bölcsélet) megállapított. Saint Simon új vallást hirdet a meglevők helyett — de a meglevők tartalmából alkotja meg. Ugyan így tesz Comte is.

Bizonyos tehát, hogy egészen új elveket, új irányt nem fedezett föl. Eredetisége, rendszerének új-szerűsége abban áll, hogy a „Bacon, Hume, Saint

Simon és az enciklopedia nagy hagyományait egyetlen alapelvre fektette“ „a Bacon óta szárnyra kelt pozitivista eszméket mind felhasználta s mind egy szerves egésszé rendezte“ bőven kitöltvén hézagaikat a maga kétségtelenül mély gondolkodásának eredményeivel.

*

COMTE RENDSZERÉNEK ALAPTÉTELEI.

Míg az általános eszmék egységének uralma el nem érkezik, a nemzetek állapota minden politikai rendszabály ellenére is f o r r a d a l m i marad, tehát bármiféle javítása csak időleges (provizorikus). Az általános eszmék egységére való törekvés ott kezdődik, a hol maga az emberiség. E törekvés mind-ekkorig fokozatos fejlődésben van, holott minden más ellentörekvése már megszűnt, vagy szemmel látható hanyatlásnak indult. Ez ellentörekvések a theologia és metafizika; illetve mindkettőjük közös sarjadásai: a hitbeli képzeletek (fantomok) és osztály különbségek.

Ez irányok meddő birálatára és hitelük rontására az új-bölcselet nem vállalkozik. Módszerének és vele az általános eszméknek egysége maga győzi meg az elfogulatlan gondolkodót, hogy jogosan foglalja el amazok helyét . . . egyedül helyes utat jelölve az emberi szellemnek.

A természettudományoknak más céljuk nem lehet, mint megállapítani és fokozni az emberi értelem rendjét és tartalmát. E tudományoknak eredményei, azaz a természettörvényeiről szóló alap-tana, mely a tünemények rendjének eszméjét foglalja magában, csak úgy lehet gyümölcsöző az emberiségre nézve, ha a társadalomra is alkalmazható. Ezt az „áldásos munkát“ az új bölcselet végzi el. Így ez a bölcselet alapján t á r s a d a l o m - tudomány (sociologia). E munkájában vezető-elve, hogy „az emberiség a századok hosszú során való leszármazásában egyetlen embernek tekintendő, mely folyton meg van és mindig folytatódik.“ (A hogy Pascal is mondta.)

A természet törvényei bár egymással összefüggenek — egytől egyig s z a b a d o n nyilatkoznak meg. Az emberi képességek megnyilatkozásának is létfeltétele a s z a b a d s á g. E szabadságnak a bölcselet ad irányt és ezzel észszerűvé és céltudatosá teszi. A francia forradalomig az emberiség alapvető ösztöneiből, irányáiból a legfőbb elv . . . a társa-

dalmi haladás elve hiányzott, ezért története is ok nélkül való hullámlásban, hiábavaló célok szolgálatában folyt le. Az új-bölcselet a politikának is való tartalmat, helyes célokat ad s „megszünteti benne a képzelődés áldatlan túlsúlyát“, a mennyiben a folytonos fejlődés, a természetes szükségesség alapelvei szerint rendezi az emberi életet.

Mind eme törekvések az új bölcselet jelleméből sarjadnak, melynek egységességet a valóság és hasznosság ad. Az új-bölcselet szelleme a józan ész (bon sens) — semmi egyéb. Kiindulója is a valóság . . . meg célja is.

Hogy a feladatát (a társadalmat a fejlődés törvénye szerint rendezni) kellően megoldhassa — a tudományt magát is rendszereznie kell. A tudományok osztályozása tehát nem más, mint a törvényeknek, (melyek logikai tényezőkként szerepelnek) és összefüggésük ismeretének a gyakorlatban való alkalmazása. Bizonyos, hogy az összes tünetmények egyetlennel elvire vissza nem vezethetők, de állandó összefüggésük belátható. Ennélfogva a tudományokban vannak egymásra vissza nem vezethető (koordinált) törvények, melyektől az illető tudomány egyes tényei függenek. Ezeknek a törvényeknek összefüggését kutatja a bölcselet. Viszont csakis ez összefüggés alapján lehet a tudományokat osztályozni.

Mentül egyszerűbb valamely tudomány, annál általánosabb; e szerint tehát rangfokozatát mindig a benne foglalt ismeretek logikai jelleme, — azaz, az egyszerűség vagy általánosság kisebb-nagyobb mértéke állapítja meg.

Ebből aztán az következik, hogy az összes tudományok csakis egymás mellé sorozhatók (koordináltak), mivel hogy az ismeret tárgyát képező valóság egyik tulajdonságát se lehet előbbre valónak tekinteni a másiknál. Legfőleg azt tartathatjuk leszármazott, azaz alsóbb ragunak, a melyik mást föltételez. E szerint hát a legegyszerűbb s így legáltalánosabb ismeretek az alapismeretek. A fejlődés szerint a legbonyolódottabb tudomány áll a végső, de legmagasabb helyen.

Minden testen észlelhető a szám, az alak, a mozgás. Ezek tehát a legáltalánosabb tulajdonságok: az első a szám, a második a mérés, a harmadik az erő-tudományának (algebra, geometria, mechanika) ad tartalmat. A súly, hő, fény tényeivel a fizika

foglalkozik; az egyesülés-szétbomlás tünetényeit a kémia tanulmányozza; a növekedés, érintkezés, szervezés a biológia tárgya; az emberek együttes életét és fejlődését a szociológia foglalja rendszerbe a fejlődés törvényei szerint.

Alapvető tudomány más nem lehet, mint a matematika. — Minden tünetényt egybefoglal s teljes érvényesség, azaz logikai általánosság jellemzi. A többi tudománynak legvégső elveit a mathézis állapítja meg és teszi szemlélhetőkké.

A tünetények kiterjedésének viszonyai adják a geometriát — mozgásainak viszonylatai az erőműtant (mechanika, dinamika). A világtestek e kétféle viszonyainak vizsgálata adja az asztronomiát. A testek általános tulajdonságainak törvényei s e törvényeknek a tömegösszetétel és a halmozottság állapotában való megnyilatkozása adják a fizikát. Mivel másodrendű tényezők (surlódás, közegellenállás stb.) a törvények független megnyilatkozásán esetleg változtatnak — a fizika alsóbb rangu, mint az asztronomia. Főfeladata a tények igazolása (megfigyelés, kísérlet). — Ebben megegyezik vele a biológia, melynek tárgya maga az élet.

Az élettörvények nem egyebek, mint az általános természettörvények módosulatai. A szervezőségben az ingerlékenység, érzékenység (irritabilitas, sensibilitas) s ezek magasabb fejlettségével az önkénytes mozgás (spontaneitas) a főtényezők. Ezek választják el a szervetlen léteztől. A szervetlen elemek alkotják a szerves létezőket s ezek okvetlen szervetlen tényezőkre bomlanak. Az élet nem egyéb, mint e szervetlen tényezők szervezkedése a hő és fény, az oxygen-nitrogén és a kovasavak, valamint a mész egymásra hatása következtében. Végső feltételét lehetetlen megismerni. A szervezkedés, valamint a feloszlás örök folyamat; az ingerlékenység illetve érzékenység megszűnhet. (Részek elhalása, az egész halála).

A tudományok rangfokozatában e szerint a biológia alája van rendelve a chemiának, s ez által a mechanikának és a földismeretét hirdető asztronomiának.

Mindezek együtt azt bizonyítják, hogy az emberi élet minden tüneténye a szervezet és közeg kölcsönhatásának eredménye. Mivel pedig az érzésségi, értelmi és törekvésbeli tünetényeket csakis mint eredményeket figyelhetjük meg, a helyes vizsgáló-

dásnak csak két módja lehet. Egyrészt a szervezetbeli föltételek szabatos meghatározása, másrészt e föltételek s az általuk létre hozott tünemények egymásutánjának megfigyelése. A szervezetet alkotó tényezők együttérése (szimpátia) és együttműködése (synergia) — a mely két föltételnek oka ki nem deríthető, de bizonyosan az egyesülő szervetlen tényezőkben rejlik, — eredményezi az életműködéseket. Ezt a láthatatlan okot nevezi a theologia s a közfelfogás léleknek. Ezek szerint egy külön való, anyagtalan én, az anyagi, szervezetbeli énbén. A természet-tudományok eddigi eredményei tiltakoznak e „kettős én“ ellen, már csak azért is, mert akkor az állatban is meg kellene lennie. Ha pedig meg volna — csak olyan lehetne, mint az emberben, mivelhogy emberben, állatban első sorban és legfőképpen abban nyilatkozik meg, hogy a szervezetbeli szükségletek kielégítését keresi és közvetíti. Az ösztön nem egyéb, mint változatlan célu és változatlan eszközökkel munkáló ész; a közönséges értelemben vett ész pedig — a ránk ható, változó létezőkre vonatkozó s igy munkájában változó ösztön. (Cours III. 546).

Ez magyarázza meg különböző s korunkkal, azaz szervezetbeli fejlődésünkkel változó vágyainkat és törekvéseinket.

A milyen törvények szerint halad az egyesnek fejlődése, — ugyanolyan törvények szerint fejlődik az egyedek összesége — a társadalom. E fejlődés alapelve: „vivre pour l'autrui“ — azaz minden egyén másért él. Ez elvnek valóságos megtestesülése „a család“.

Az erkölctan az egyéni érvényesülés korlátozása; más szóval a személyi erőknék a többség, esetleg összeség érvényesülhetése szerint való irányítása. Benne kell lennie az egyéni erők fentartására szolgáló szabályoknak (hygiene) is, mivel az egészséget, a társadalmat egyesek alkotják, s mentől erőteljesebb az egyén, annál jobban és gyorsabban érvényesül az egész is. Mikép az egyes szervezetben az elhasznált részek elhalnak — ugy halnak el a társadalomban is a hasznavehetetlen tényezők (családok, nemzetek).

A társadalom fejlődése — a sokszor emlegetett — három haladás fokozatban nyilatkozik meg, t. i. a theologiai, a metafizikai és a pozitív bölcséletben.

A theologiai fok három korszakot foglal magá-

ban: a fetis; a sokistenhivés (polytheismus) és az egyistenhivés (monotheismus) korát. Ez utóbbiban legfejlettebb és szerkezetre nézve legtökéletesebb a hierarchikus katholicizmus.

A kritika vagy metafizika korát a monotheismusbeli hibákból sarjadó viszályok kezdik meg a XIV—XV. században. Lázadás volt az abszolút tekintély ellen. Ennek eredménye a protestantizmus; a szabad kutatás, a tekintélynyüvétől megmenekült egyéni gondolkodás. De félbemaradt fejlődés; a benne keletkezett szekták okvetlenül annak a bizonyosságai, hogy egyikben sincs abszolút igazság. Az általuk hirdetett alapelvekben való kételkedés szőlította életre a deismust, a minden vallásbeli igazság tagadását. Ez pedig a dolog természete szerint a forradalmaknak volt okozója. Ha nincs vallásbeli igazság, — a társadalmi elvek se föltétlen igazak, azaz az összeségnek joga van a meglévőkénél jobbnak képzelt társadalmi rendet „megkísérelni“. E kísérletek Napoleon gloire-jával egyetemben eleddig kudarccal végződtek.

A pozitív bölcelet kora mindenekelőtt az ipar és kereskedelem s ezekben az exakt tudományok felvirágzásának mozgatója . . . mert átfoglalja az egész emberiséget minden tekintetben, az ember létére és tevékenységére vonatkozólag és mindazon eszközökre nézve, melyekkel a fejlődés indul és halad.

*

Comte vallásrendszerről is gondoskodott. Természetes kívánságunk a mindenség vég-okainak hozzánk való megismerése. Ez — ahogy a mult bizonyítja — megint csak vallásalkotásra vezeti az embert. Ennélfogva a pozitív bölceletnek az is egyik főkötelessége, hogy kész rendszert adjon az emberiségnek. De olyant, mely tartalmában igaz, alakjában pedig legméltóbb az értelmileg legfejlettebb létezőhöz, az emberhez.

A „Cours de philosophie positive“ a tudományt a maga egészében bölceletté akarja tenni; a „Système de politique positive“ pedig a bölceletet vallássá kívánta szervezni. A vallás Comte szerint „az emberi lét teljes összhangzata“, azaz benne egyesül az emberiség legelső kívánsága a legelső érzéssel: a szeretettel. Ennélfogva középpontja maga az emberiség nagy lény (grand être), ami nem más, mint a mult és jelen nagy tulaj-

donságainak átöröklő, változatlan egyetemessége. Ennek a nagy lénynek két egymásra következő léte van: a tárgyias (objektív) azaz muló lét és az alanyi (szubjektív), mely mint ilyen örökké tartó. A halál az objektív létet minden létezőre nézve szubjektivvé változtatja. A Grand être-nek, két társ-lénye van: a Grand Fétiche, (a föld a naprendszerrel, mely a vallás élőszemélyeit képzeltette el); és a Grand milieu (a létezők mindensége), mely a vallás erkölcsstanát szerkesztette meg az emberiséggel.

A pozitív vallás egész létünket magába foglalja és áthatja. A nagy-lény tisztelete abban nyilvánul, hogy az ember javul s ezáltal önmagában tökélesíti az istenséget is. E tökéletesedés egyetlen eszköze a szeretet. A vallásos tisztelet kétféle: személyes és házi. A személyes tisztelet középpontja a nő, mert a Grand être-nek ő a legalkalmasabb jelképe. . . „hitvestárs, anya, kedves egyszemélyben; így a férfi őrzője, segedelme, házi Istene“. A templom szentélyében áll e jelkép: 30 éves asszony, karján kisdédével.

A politika a működő emberiségnek, a költészet a szemlélő, — az erkölcsstan az akaró és érvényesülő emberiségnek tudatos tisztelete. Mindegyiknek megvannak ugyanis megváltozhatatlan elvei; ez elvek végrehajtói a nagyok, kiket a többség csodálattal és bámulattal vegyes félelemmel környékez. A nyilvános tisztelet kilenc szentséget foglal magában: 1) a praesentatiót a papság előtt (pozitív keresztség); 2) a beavatást (installation) 14 éves korban, mikor a gyermek az anya neveléséből a pozitív iskolába kerül; 3) a bebocsátást (admission) 21 éves korban, mikor a hivatalok elnyerésére képesnek nyilvánítják az ifjakat; 4) a destinatiót, mikor az első hivatalba beiktatják; 5) a házasságot (marriage), a férfinak 28, a nőnek 21 évesnek kell lennie; 6) az érettséget (maturité) 42 éves korban; 7) visszavonulást 63 éves korban (retraite), mely időtől fogva csak tanácsadással szolgálja a „templom-tag“ az emberiséget; 8) az átváltozást, (transformation) — a halált — azaz a tárgyias — létből az alanyi létbe való távozást; 9) a bekebelezést incorporationt, mely az elhalálozás után 7 évre történik, amikor nagy szertartással a nagy-lénybe keblezik (a katolikusoknál ma: szentek közössége) az elhunytat.

E vallásnak megfelelő a pozitív nevelés is. Alapelve a már említett „vivre pour l'autrui“; az

egoizmus eltemetése s helyébe a „másokért munkálkodás“ vezetése. (Développer la sociabilité et amotir la personalité).

A szigorúan tudományos képzés előiskolája: a költészet, a zene s a formák (építészet, szobrászat, festészet) művészete. Az esztétikai képzettség elengedhetetlen egyrészt a rövid tartamu élet kellő élvezése, másrészt kellő hasznosítása miatt.

Ilyen nevelés a társadalomnak is új szervezetet ad. E szervezet főorganuma a papság, — fizetése, eltartása az állam joga és kötelessége. Anyagi gondtól teljesen mentesnek kell lennie, hogy a tudományosságot növelhesse. Alakulása társadalmi szükségesség, mert a vallás alapja természetes kívánság.

A papság mellett áll a tőkepezések osztálya, mely az anyagi gondviselés kötelezettségével alakul meg. A gazdagok csak sáfárai a vagyonnak; az emberiség érdek és életközössége azt követeli, hogy a szükségét, a nyomort senki se ismerje.

Az ipar és kereskedelem lévén a vagyon szerzője, munkásait minden osztály megbecsülni és támogatni köteles. Elaggott vagy munkára már képtelen egyénekről az állam köteles gondoskodni — e célból joga van a gazdagok vagyonát a rendes célokra levont összegeken felül is megadóztatni. E tanításaival a pozitív bölcsélet kétségtelenül nagyot lendített a munkásosztály helyzetének javításán. Am a proletár-osztály teljes megszüntetése soha sem fog sikerülni. Nem az elvek, hanem az emberek miatt. De el nem vitatható érdeme a „józan szociálizmus“, melyet „humanus“ elvekkel parkodik megszerezni.

Comte tanítványai.

A mesternek kiadója és egyuttal legelső védelmezője; tanításainak ugyszólván visszhangja: LITTRÉ.

A támadók ellenében ő határozta meg részletebben a pozitivizmus tartalmát, célját és föladatát, kijelentve, hogy a sokat kárhozott materiálizmus-hoz semmi se kötheti, mert hiszen eleve kimondja, hogy a „mindenség vég- és cél-okát“ az ember nem képes feltalálni. Ez a „megismerhetetlen“ a társadalom fejlődésére és kormányzására semmi hatással nincs; ennélfogva az emberi kutatás körébe nem is vonható.

1852-ig megjelent műveiben valósággal eszik a mester szavaira. A *parole de philos. positive* (1859) s főképpen főműve: „*Auguste Comte et la philosophie*“ (1863) s a „*Conversation, Revolution, Positivisme*“ második kiadása azonban lényegesen eltér Comte tanításától. Comte a nemi ösztönt a legönzőbb s így a többire nézve legzavaróbb szervezetbeli erőnek tartotta, mely egyetlen akadály a erkölcsnek; Littré pedig éppen erre alapítja (Schoppenhauerrel) az egész emberi etikát. A Comte-féle hármas törvényt (theol. metafiz. pozitív fokozat) is csak mint a tények történeti összefüggését tartja szabályszerű egymásra következésnek, de a szellemi fejlődés észszerű alaptörvényének el nem ismeri. Comte a maga elveinek bizonyításában a priori következtetéseket is használ (ha t. i. ezek a tapasztalással igazolhatók) — Littré szerint pusztá bizonyítás útján (raisonnement) semmiféle valósághoz el nem juthatunk. A fejlődésből a „tudományok rangfokozatán“, a „fogalmak viszonylagosságán“ s végre, az elvont és összerű (abstr. concret) közt levő különbségen“ kívül alig tartott meg valamit mestere rendszeréből.

Ezzel a változtatással azonban két irányra bontotta Comte rendszerének fejlődését. Ő maga a neologok vezetője lett; ékes előadóképessége sokkal több hivatást szerzett neki, mint az Antoine-val induló ortodoks Comtistáknak mind összevéve. Az erkölcsant, esztétikát és pszichológiát valójában ő fektette azokra a pozitív elvekre, melyeken az utóbbi negyven esztendőn át megépültek rendszereik.

Comte alapelveinek szellemében Antoine tiltakozott a pozitivizmus megbontása ellen; az ortodoks Comtistáknak vezető szelleme azonban LAFITTE volt. Ő se sokáig. 1877-ben Audiffrent és Sémérie francia orvosok, továbbá Congreve volt angol prédikátor már Lafitte-ben is ujitót látnak és kijelentik, hogy Comte elveitől hajszálnyira sem szabad távoznia a valódi pozitív bölcsületnek. Braziliában Lemos Miguel, Chileben Lagarrigue s Angliában főképp Harrison Frigyes (a Westminster Review, Ninteent Century, Contemporary Review-ben) szolgálta ezt az ortodoks irányt, mely a világ egyik legismertebb íróját George Elliott-t (Miss Ewans) is magáénak vallhatta. Ez irány elveinek terjesztésében lelkes része van James Cotter Morrison-nak, ki „The

service of man“ (1878.) c. híres művével, közvetve legtöbbet tett Comte elveinek angol földön történt gyors és mélyreható elterjedésére. De Angliában is, Svédországban s Amerikában is inkább az újvallás hódít, mind az újbölcselet maga. Ezzel a vallással iparkodik minden apostola (Svédországban Nystrom, Amerikában: Constant, Botelho de Magaelhalt, s New-Yorkban főkep az 1885-ben alakult „Society of Humanists“) a társadalmat ujja szervezni.

Lafitte iskolájának tevékenysége a vallásos élet fejlesztésén kívül a nevelésben s az új-politikai rendszer megvalósításában ormólik. A tanítás eszköze az élő-szó s a sajtó. A tagok naponként egy centimest fizetnek.

A „directeur de positivisme“ — a hogy Lafittem nevezik — Comte utolsó munkáihoz ragaszkodva fejti ki a „nagy mester“ elveit. A bölcseletet első-második-harmadik filozófiára osztja. Az első: „Cours de philosophie première“ két nagy kötetben Comte 15 alaptörvényét tartalmazza. Alaptétele különben az, hogy csak a pozitivizmus és a szubjektív szintézis (az egyéni felfogásnak a tapasztalat által igazolt tényei) menthetik meg a társadalmat a materiálizmus örvényétől. E szubjektív szintézis nélkül minden tárgyilagoss (objektív) kutatás: materiálizmus. Akár konkrét (Anaximander, Anaxagoras, Leukippos, Demokritos) akár absztrakt (Pythagoras, Descartes) ez a materiálizmus, az emberiséget legszebb eszméitől fosztaná meg. Ezt a romboló munkát a pozitív bölcselet akasztja meg.

Az ember érzelmi működésére vonatkozó alaptétele az, hogy a szellemi tevékenység is „emésztés-folyamat“ mely az érzékek: idegek által szolgáltatott hatásokat földolgozza. Az indukálás nem módszer, hanem képesség, valóságos értelmi-szerv, mely a változásokban az állandót ragadja meg, s a szétválasztott tények hasonló elemeit fűzi szerves egészbe. A dedukálás is hasonló képesség, mely egyik tüneményt a másikba foglaltan fogja föl s így az általánosság törvényeit megérezve, az egyesekre alkalmazza. A nyelv arra való, hogy a gondolat-tényeket a szóképekkel állandósítsa (fikszirozza). — Az érzelem maga — (indukció, dedukció stb.) az idegek és a mindkét (agy és gerinc)velő sejtjei (8000 millió!) együttes munkájának eredménye. Szóval a szervezet működése, nem egy külön erőé, — a mit léleknek nevez a theolo-

gia. Ez a név csak összefoglalója a szervezet mind-ama működéseinek, melyek a kívülről jövő, vagy belül keletkezett hatásokat dolgozzák fel. Az élet-szervek anyagokat dolgoznak fel; „az értelmi szervek a létező és reánk ható világ külső vagy belső kapcsolatát!“

A második filozófia az erkölcsan. Ennek legnagyobb munkása Antoine: „De la morale positive.“ 1879. c. alapvető művével. Főtétele, hogy az emberiség fejlődése változhatatlan kényszerűség szerint történik. Ez a kényszerűség a természet. Az erkölcsiség e fejlődésben nem más, mint azon egyéni megnyilatkozásoknak szabályozása, melyek az összesség együttes fejlődését végrehajtják. Végcélja az örök béke (l' amour pour principe, — l' ordre pour base, — le progrès pour but.“)

A harmadik filozófia „az egész emberiséget átfogó társadalmis-tudomány (sociologia).“ Tehát az első kettőbeli elméletek gyakorlati megvalósítása . . . az iparnak, kereskedelemnek, földművelésnek „kódexze.“ . . .

Lafitte igazi Comtista; részletekben eltér ugyan az ujitótól, Littré-től . . . de célja ép úgy az egész emberiség java, miként Littré-é.

*

Mill Stuart.

A mai pozitivizmusnak Spencer Herberttel a legnagyobb tekintélyű harcosa. Comte alap-tételeiből vont következtetéseivel tulajdonkép ő építette meg a pozitivizmus logikáját.

Ennek alaptétele hogy nincs más ismeretünk, mint a mit a tüneményekről szerzünk, de ez az ismeret se foglal magában föltétlen igazságot, hanem csak viszonylagos. Ennélfogva sem maga a létezés, sem a tények miértje és mikéntje nem képezik ismeretünk tárgyát, hanem pusztán az egymásután és az egyenlőség viszonylata. Ezek a viszonylatok mindig állandók, ha föltételeik állandók. Ezek az állandó visszatérések, melyek a tüneményeket összekötik — a törvények maguk.

Comte-ot bírálva (tehát Kant módszerét használva) megjelöli a „mester“ rendszerének nagy fogyatkozását is. Ez pedig nem más, mint a „bizonyítás mellőzése.“ Azaz Comte, a maga kutató módszerét annyira tökéletesnek tudja, hogy a logikát merő fikciónak hirdetvén — a „bizonyítás Káno-

nát" egyszerűen mellőzi. Pedig ebben a Kánonban (a bizonyítás feltételeinek összessége) van a módszernek ereje. Ez vezeti rá az okoskodást arra a különbségre, ami az „egymásután“ és „egy-más mellettiség“ törvényei közt, tehát a tünemény és októrvény közt van. Nem azért van éjjel — mert a nappal elmúlt, s nem azért virrad, mert vége az éjszakának. Mind a kettőnek közös oka a föld forgása. Azaz egymásra következés; tehát nem okság, hanem okozat.

Ez a különbség állapítja meg az indukció-kánonát: minden tünemény, vagy minden tüneménynek oka más tüneményben vagy tüneményekben van, a melyekre változatlanul és föltétlenül következik.

Comte az öntudatot hasznavehetetlennek tartotta az érzelmi tünemények magyarázatában. Azaz mind az értelmi, mind az érzelmi működéseket a biológiába utasította. Külön lélektanról Comte egyáltalán nem akar tudni, abban a meggyőződésben lévén, hogy az értelem mindeneget megfigyelhet, csak önmagát nem . . . mivel az önkénytelen reflex-működések azt a folyamatot okvetetlen megszakítják.

Mill Stuart pedig (Sokrates elve) mindenek előtt az „önismeretet“ sürgeti. Más szóval az egyén megfigyelését.

Az egyén a társadalomak összetevő eleme; ennél fogva nem elég, (a hogy a vérbeli Comtisták kívánják) a társadalomnak, mint „egyének-összeségének“ megfigyelése.

A „faj-szerint való törvényszerűség“ nem lehet általános érvényű. A történet tényei az emberi természet törvényeitől függenek ugyan, de az ember nem elvont, általános lény, hanem mindig „egyed“ „összerű“ — — a kit a társadalom alakít és fejlesztett. Más szóval Mill szerint a szociologia se lehet deduktív tudomány.

A hit maga csak akkor válik társadalmi tényezővé, ha az értelmi meggyőződés határozott irányba tereli. Tehát alapja ugyan az érzés, de kialakítója az értelem. Ennélfogva a vallást se lehet deduktív uton valami általános rendszerből kimagyarázni; ellenkezőleg minden külön vallás külön kutatás, boncolgatás (indukció) révén adja az általános, egyetemes lényeket. Mind emez okoskodásoknak próba köve „az okság törvényének egyetemessége.“

Szóval Comte tanítását, mely szerint pusztán a tapasztalati ismeret adhat valóságot s így az elvonás útján készült u. n. logikai ismeretnek abszolút értéke nincs — Mill Stuart megpótolja azzal, hogy igen is éppen a logikai ismeret a próbája. Ennélfogva nagyon is szükségünk van a rendszeres logikára.

Nálunk ugyanily módon jár el Böhm Károly (Ember és világa I., II.) ki a Comtizmust a Kantizmussal törekszik kiegészíteni, azaz a Comte által kizárt szubjektivizmust a logikai ideák révén, (melyek Böhm szerint is alakjai a mi gondolkodásunknak —) össze kapcsolja a tapasztalati (reális) ismeretekkel. Tehát: szubjektív idealista.

Mill St. logikájának is az az alaptétele, hogy: „a külvilágról csakis annyit tudhatunk, a mennyit érzékleteink magukba foglalhatnak.“ De azért Kategóriák-ról beszél, a melyek ezeket az érzékleteket valódi ismeretté alakítják. Ezek 1. az érzések maguk, vagyis a tudat és állapotai 2. az érzéseket tapasztaló szellem, 3. a testek, melyek arravalóságokkal vannak ellátva, hogy reánk valami módon hassanak, 4. az érzések, illetve a tudat állapotainak egymásutánja vagy egyidejűsége, hasonlósága vagy különbözősége.

A belső tapasztalat tárgya nem az érző és akaró Én — hanem érzeteink és akarattényeink; a külső tapasztalásé pedig nem a való testek (azaz nem lényegük) hanem a képek és a velük járó „érzetek“. A lélek az érzetek befogadója (recipiens); a külső tárgyak az érzetek okai.

Az emberi tudás kizárólagos tárgyait csak a tudat állapotai (érzetek, gondolatok, akarás tényei) s ez állapotok viszonyai képezhetik.

Mill St. ugyanazt hirdeti, a mit földije Hamilton tanított; így a Hume óta fejlődött angol szenzualizmus betetőzője.

Hogy a „következményt“, — (mely alapelve szerint nem más, mint az, hogy a kívülöttünk létező világ nem valóság, hanem csak a mi gondolatkihelyezésünk) — mérsékelje, lélektanában iparkodik a létezőket megmagyarázni.

A lélek a tudat állapotainak láncolata, együttesége; összekötött érzetek sora. Ez érzetek állandó lehetőségei a testek. E csoportosulásukban is állandó lehetőségek, tárgyilagossáknak, azaz valóban létezőknek látszanak, mivel az észlelő, illetve fel-

fogó alanytól különvalót tartalmaznak. Közvetlenül azonban nem magukat a létezőket tapasztaljuk, hanem hatásukat s e hatások által előidézett tudás-állapotainkat.

Ha bizonyos tünetmenyek gyakran és mindig osztatlanul jelennek meg bennünk, — az általuk felkeltett érzetek olyan összetett képzetekké válnak, melyek közül minden egyes képes arra, hogy a másikat, illetve a többit felidézze, (undissolved associations). Az érzetek eme szétválaszthatatlan társulásából keletkeznek összes képzeteink, illetve fogalmaink. Ezek a fogalmak tiszta „lelki működés“ eredményeinek látszanak; valójában azonban a tapasztalás adataiból készülnek meg (Locke alapelve). Empirikusak és nem intuitívek. Az anyag az érzéketek állandó lehetősége (permanent possibility of sensation) — a szellem pedig a tudat-állapotok állandó sorozata. Együttesen adják az öntudat tartalmát (thread of consciousness).

Akaratunk soha sem szabad; minden ténye meg van okolva és pedig vagy organizmusbeli érzetekkel, vagy fogalmi kapcsolatokkal. (Determinizmus).

Mindezek szerint Mill Stuart lélektana és logikája „pozitív empiria“. — Az erkölcsstanban az utilitarizmus híve; a politikában az egyéniség elvének hirdetője, ennél fogva a társadalom tudományában a mérsékelt szocializmus apostola.

*

A pozitív-bölcséletnek egyik legfényesebb tollu s mindenestire legötletesebb harcosa a híres irod. történetirő: TAINE HYPOLIT. (Főművei: L'intelligence. — Les philosophies françaises). Gondolataiban a magas röptü szárnyalás, nyelvezetében a stíl megkapó ereje szinte „magikus hatalmat gyakorolt hallgatóira“. Rendszert nem alkotott — a Mill szenzualizmusát fejlesztette ugyszólván a legvégső határokig.

Alaptétele: — csak érzetek és mozgás vannak, se test, se szellem nincsen. Azaz: csak tünetmenyek léteznek. A lényegek (substantia) csak csoport-tünetmenyek, melyek állandó kapcsolatot képeznek. Az én csak érzések és képek gyűjteménye. Egysége és azonossága — csalódás. Az ismeret, a hit mind álomkép . . . illuzió.

Ezért szokták a Taineizmust: „az Én metafizikai illuziójának“ nevezni.

Az ismeretnek más tárgya nem lehet, mint a tények és törvényeik (les faits et les lois). Az erő

két ténynek egymáshoz való viszonya. Az ok maga is mindig tény. A működés oly tények bizonyos csoportja, melyek egy célra törekszenek. Az egyes egymástól függő tények különvalósága.

A mindenség maga egységes, oszthatatlan lény, melynek tagjai a létezők, megnyilatkozásai a tünetmenyek; ezeket a szükségesség kapcsolja együvé. „Ez az örök axioma, mely az elérhetetlen aether fényözönében visszhangzik szüntelen; nincs semmi, a mi ki ne fejezné s mégis nincs semmi a mi egészen magába foglalná. Minden alak az ő egy-egy mozzanata; minden lény az ő mozzanatának egy-egy alakja.“

Mintha Madách szavait hallanók: „Ez a lombik nekem nagyon szűk és nagyon tág.“ (Ember tragéd. A föld szelleme).

A Condillac, Destut de Tracy materializmusa ez, de bőven megpótolva Hegel eszméivel; — pozitív alap, de a Littré köveiből egyberóva.

*

Spencer Herbert († 1903. XII.).

Napjaink tudományos életének, szellemi mozgalmainak legtöbbször emlegetett lángelméje.

Alapelvei nagyjában a pozitív bölcselet-rendszerből sarjadnak, mivel vezető gondolata ugyanaz, melyet Comte és iskolája vallott. E szerint a létezők alkotó elemei megismerhetők ugyan, de se kapcsolódásuk végső oka, se maguknak a létezőknek lényege ki nem puhatolhatók. A tárgyi és alanyi világ önmagában véve szintén megismerhetetlen; mi csak a tünetmenyeket fogjuk föl és ezeknek egymáshoz való vagy reánk ható viszonyait. A tünetmenyek ismerete azonban annyiban állandó, hogy X. (tárgy-behatás) és Y. (lelkünk szervezete) ismeretlen tényezőkből, Z. ismeretes eredmény (a tünetmeny) jó létre. Már most, ha a, b, c, . . . tünetmenyre állandóan ugyanaz az eredmény következik, elég biztos alapunk van, hogy ismereteinknek közös rendszert szerkeszt-hessünk.

Maga a megismerés tehát „azonosságok föl-találása“. Az alanyon kívül álló létezők minden tünetmenye mozgással van egybekötve. A mozgás mennyisége mindig egyenlő az illető anyagmennyiséggel. Ez az erő megmaradásának törvénye (The persistence of force). Kutatásainkban igaz az, a minek ellenkezőjét gondolni nem lehet.

Az erő megmaradásának törvényét igazolja a tapasztalat, hogy a mennyi erő és mozgás van az okban, annyi van az okozatban is.

A fejlődés az anyagnak kiépülése (integration) s a vele járó mozgásnak minden részecskébe való szétszóródása (dissolution). Maga a fejlődés-folyamat minden képzeletet meghaladó időben indult meg. Első eredménye az égitestek keletkezése volt. Ettől kezdve szakadatlan folytatása van, melyben csak egyetlen láncszem az ember és az ember öntudata.

E fejlődés-folyamat igazolható föltételei, illetve törvényei: az anyag összetömörül s a vele kapcsolatos belső mozgás szétszóródik a környezetben: — ugyanazon időben az egynemű (homogén) mindinkább különemű (heterogén) elemeket fejleszt; — a kezdetben határozatlan alakú egész és részek mindinkább határozott alakot öltenek.

Mind eme törvények megint egy alaptörvény megvalósulása: — ez az egyensúly törvénye; azaz minden létező beleilleszkedni törekszik a környezetébe. Ez illeszkedés ritmusos mozgás.

Az élet a vegyi változások szüntelen folyamata.

A környezet, valamint az élő lény belső viszonyainak megfelelése — az életnek nemcsak föltétele, hanem valóságos alkotója. Ennélfogva az élet folyamat nem más, mint a szervezet belső viszonyainak folytonos alkalmazkodása a környezethez. („Struggle for life“ — létért való küzdelem).

Az u. n. lelki tünemények lényegükben élet tünemények, tehát szervezetbeliek. Közvetlen okaik az idegekre ható rázkódások (nervous schock). A belső észlelés csak az érzetekig, illetve ezeknek egymáshoz való viszonyáig hatolhat. Mindennek végső oka az erő (monizmus). De az erőnek végső okát, a véges ember soha föl nem fődözheti.

Hires műveit a „First principles“-t (1860) és a „Data of ethics“-t (1886) mint maga mondja, azért írta, hogy „a természettudomány elveire vallás- és erkölcs rendszert építhessen.“

Az erkölcsstan föelvé nem lehet más, mint a más javára törő önzés (altruisztikus egoizmus). Azaz „tégy mindig a más javára, mert ez magadnak is javadra válik.“ Ez a „Spencerizmus“ (utilitarizmus).

Az egyesek jóléte és az egész társadalom jóléte, a természet követelte „egyetemes alkalmazkodásnak“ eredménye.

A mindenségben minden létező alkalmazkodni

kénytelen egymáshoz; életfolyamatuk össze van kapcsolva; egyik a másikért van; egyiknek pusztulása a másiknak gyarapodása. E folyamat alól az ember sem lehet kivétel, mivel ő is szerves tagja a mindenségnek, sőt éppen végső betetőzője, mert nála alkalmasabb lény nincs, mely a létért való küzdelemben (egyedeiben is) jobban érvényesülhetne. Őt magát mint fajt is, ez a küzdelem (Herakleitos!) hozta létre.

A más javán munkáló önzés a család eszméjében ölt testet. Az lesz a boldog idő, mikor mindenki egy család tagjának érzi magát.

Az akarat nem más, mint az érző és mozgó szervek olyan célra törő együttes munkája, mely cél az egyéni kielégedést befejezi. Annyiban szabad, a mennyiben a legmegfelelőbb célt — keresheti ki.

Egyetlen korlátja van s ez az erkölcsi jó; mely az egyénnek is, az egyetemesnek is valódi élvezetet nyújt.

Az egyetemesnek, azaz a társadalomnak kezdete nem más, mint az egyedek tevékenységének egy többé-kevésbé közös célért való egymás mellé rendelése. E célon kívül minden más „eszme“ . . . az egyéni képzelet alkotása. Tehát: Isten, lélek, halhatatlanság, feltámadás mind-mind valónak hitt álmok, vagy képzelet-kapcsolások állandósulásai. Csak azok hibetnek bennük, a kik eleve azt hiszik, hogy az ember két énből van összetéve, mert a föltámadás eszméje nem egyéb, mint hogy „a belső én távozik a külső énből, de ebbe valamikor megint visszatér.“

Egy „abszolút lény“ a mi gondolkodásunk szerint lehetséges . . . de nem bizonyítható, sem meg nem ismerhető. (Spencer tehát ebben is pozitívista, holott Comte negativista.)

Mindezeket egybevéve a pozitívizmus vezető eszméjét minden tekintetben egyedül Spencer H. iparkodott megvalósítani, mikor minden előző vallásos, erkölcsös és politikai rendszert egy és ugyanazon fejlődés fázisa gyanánt fogva föl, egyetemesített.

*

Magában a filozófia történetében leghivebb harcosa LEWES H. GYÖRGY. — Ismeretes nagy művében pozitív bölcselőnek vallja magát. Angol létre Hume-Hamilton tanítványa ő is; tehát nyílt őszinteséggel hirdeti, hogy „mást nem ismerhetünk meg, mint érzékleteinket.“ (Szenzualizmus).

Ámde ezek alanyi működések eredményei. Hogy tartalmuk valóvá, igazzá legyen, a mi képzeleteink rendjének meg kell felelnie a tüneményrendnek. Ez az örök folyamat: az alkalmazkodás. Vagyis a gondolat mozgása követi a létező dolgok mozgását. A kutatás a t ö k é l e t e s egyezést keresi; ez pedig az igazolás (verification). Ez az objektív — tárgyilagositó — módszer, mely tehát a tárgyak viszonyaiban keresi az igazságot. A megfigyelés meg a hozzátevés csak a dolgok létezését fogja föl, illetve képzeitek viszonyáig tud elhatolni. Ez az alanyi, egyedi (szubjektív) módszer. Amaz minden gondolkodóra nézve egyformán érvényes; emez nem kötelező, mivel az egyén saját ösztönét követve tévedhet (Bacon idolái!). Az objektív módszer azonban magukból a létezőkből indul meg.

Azonban egyik a másiknak próbája; így hát „az okoskodások, következtetések eszményi szemléletei azon részleteknek, melyeket az érzékek nem vesznek észre.“ (Ideálizmus.)

Más szóval e két módszer helyes egybekapcsolása adja csak az igazságot. A reális igazolás ugyanis a következtetést visszavezeti az érzékeletekre; — az ideális igazolás pedig visszavezetés a gondolatig „hogy ennek így kell lennie, mert máskép elgondolni nem lehet.“

Ez a záró-ítélet az „öntudat csalhatatlanságának“ megszólalása. Ez az igazság abszolút tanubizonysága (ha — t. i. a tétel tagadását elgondolni nem lehet); csak relativ tanubizonyság, „ha a tagadás annyira ellene mond a tudásnak, hogy (ha elgondolható is de) nem engedhető meg.“ Ez „a valószínűség ereje.“

Ha tudjuk, hogy minden érzékünk kellő részt vett a felfogó-munkában, s az öntudat maga igazolja az ismeretet, (mivel a tudományban a képzeteknek a tüneményekkel való megfelelésük elegendő bizonyosság) az ilyen ismeretről tudnunk lehet és kell, hogy az — a mi világunk viszonyai közt — az igazságot foglalja magában.

Ez a „természetes igazolás“ . . . az ember és gondolkodásának természetes fejlődés folyamatából sarjad.

Ez vezet rá bennünket, hogy tapasztalatunkat, mely szerint X-nek vagy Y-nak teljesen igaza volt, mikor úgy tudott okoskodni, hogy a tünemények rendje követte az ő gondolatainak rendjét

általánosítsuk s ugyszólván érezzük, mikor van gondolatunk ennyire s ily módon igazolva.

Ez — a természetes gondolkodás folyamat okozta, hogy tetteinket képesek vagyunk a létezők rendje szerint intézni és mértékelni és e méréseink a jövőre nézve is érvényesek. (Comte: Savoir pour prévoir.)

Ez a „mértékelés“ illetve a szervezetbeli szükségletek kielégítésére szolgáló célok és eszközök „értékelése“ ma már egész „bölcseletté“ fejlődik az angol (Bentham Jerem.) szociológiában, igazolván (anyagilag) az utilitarizmust.

Lewest joggal mondhatjuk a pozitivizmus idealistájának. A „bizonyosságról való meggyőződés“ az ő bölcseletében éppen olyan idea, mint a Platon nyomán indult iskoláké s magáé Kanté.

*

A NÉMET POZITIVIZMUS ÉS NEOKANTIZMUS.

Mentől nagyobb tért hódított Comte iskolája, annál nehezebb volt a német Kantizmus fejlesztése . . . a régi alapokon. Németország se menekülhetett a „bűvös köteléktől,“ mely rövid két évtized alatt nemcsak Európát, de Amerikát is átfogta.

A megegyeztetők között legtöbb önállóságra emelkedtek: Dühring és Wundt. Nem Comteot akarták kibékíteni Kanttal, hanem a két rendszernek alapelveit egymás mellett fejleszteni.

DÜHRING a nyersebb és radikálisabb; Wundt az alaposabb és mérsékeltebb.

Comte az „öntudatot“ nem tartotta tényezőnek, az csak a szervezeti összeműködés egy mozzanata, ennél fogva a fogalom-alkotás is szervezetbeli munka és ennek eredménye.

Dühring számos munkájában (Kritische Geschichte der Philosophie — Logik u. Wissenschaftstheorie 1878. — Cursus der Philosophie 1875 és Natürliche Dialektik. 1865) a pozitivizmusból hiányzó logikát akarta megalkotni. „Wirklichkeits Philosophie“-nak nevezik rendszerét, mert „az emberiség nemesebb érzületéből sarjadó fogalmakban látta a szigorúan tudományos élet-alakítás eszközeit.“

Szerinte a tudomány tartalma nem lehet más, mint a természet, a mindenség-szó foglalatja. Tehát változatlan természettörvényeknek van alávetve a tudomány is. A változatlanság jelképe és állandó egybekapcsolója a matematika. A valóság

alanya (Traeger alles Wirklichen) az — — anyag. Az erő ennek az alanynak állapota. Nem mozgás, hanem a mozgásnak, illetve változásnak oka. Az anyag és erő egyenlő értékűek (dualizmus); egyedül viszonyaik változnak az anyag különböző elrendezése szerint. Az élet a kozmikus okozatiság hatása. A mindenség mechanikus rendszer, mely végelemzésében csak az anyagból jöhetett létre, a benne rejlő erők összeműködése folytán.

A mindenség alapképlete (Grund-Schema) nem lehet más, mint a mechanikus erők ellentéte. A határozott számnak törvénye („sem több, sem kevesebb“) értelmében minden olyan fajta kezdetből fejlődött, a minő ma is. Az erő és anyag végtelen. Más végtelen (Isten, halhatatlanság) nincsen.

Az erkölcsnek más célja nem lehet, mint a természet öntudatos nemesítése. Hatalom, tekintély, alaki törvények szerint kötött házasság, istenitisztelel ellenkezik a természettel. (Der Ersatz der Religion c művében 268).

A kívülöttünk levő világ-mechanizmussal idegeink kötnek össze bennünket. A hatásokat ezek közvetítik; viszont ezekkel és ezek által leszünk e mechanizmus cselekvő tagjaivá.

Mindezekből világos, hogy Dühring bölceletében Kantból csak annyi van, hogy „a tapasztalható világon kívül eső okok és kapcsolatok ismeretünk körébe nem vonhatók.“ Hanem D. tovább megy a tételnél: „ha nem ismerhetők meg, — hát nincsenek.“ Azaz valóság-bölcelete a legpozitívabb materiálizmus.

A pozitív bölcelet fejlődésében egyik legérdekesebb jelenség Riehl gondolatmenete. Alaptétele, hogy az öntudat az egyedül megismerhető valóság. (Descartes!) Az érzéki munkásság a külső; az értelmi a belső tapasztalás. Kölcsönös egymásra hatásukat az „öntudat“ végzi el. Tartalma amazokból épül meg; a mi nincs meg ezekben, — nem lehet meg az öntudatban sem. Az öntudat maga pszichofizikai élettünemény, mely az inger és az érzékek munkája közé van ékelve. A mi benne az érzéshez és észrevevéshez tartozik, az valóság; de tárgyilagossá igazzá csak az által válik, hogy öntudatunk ilyennek igazolja. Riehl maga (Der philosophische Kriticismus) kritikus realizmus-nak nevezte rendszerét.

Ellentéte LAAS („Idealismus und Positivis-

mus“). A világ — ugymond — nem egyéb, mint érzés meg észrevétel-valóságok, illetve lehetőségek foglalatja; azaz foglalatja a viszonylagosságoknak s ezekről alkotott képzeleteinknek. Az anyagi állomány (substantia) éppen oly fikció, mint az anyag-talan vagy szellemi állomány (lélek, Isten).

Protagorast vallja mesterének, kinek elve („mindennek mértéke az ember“ . . .) értelmében, de túlozva a mondás tartalmát, iparkodik újból igazolni a régi themát, hogy csak változás, tűnés-folyás van, más nincs, nem is lehet.

Wundt Vilmos újabban közvetítő kapcsolatot keres a finomultabb pozitivizmus és Kant metafizikai elvei között. A „System der Philosophie“-ben 1889 s az ezóta megjelent műveiben minden tudás alapját az öntudat állapotára vezeti vissza, mint egyetlen tapasztalati tényre. Tehát mint Riehl is, élettani, szervezetbeli működésnek igazol minden u. n. értelmi munkásságot.

E szerint a gondolat, ha az érzékletek útján készült képzeteken felülemelkedik — merő föltétellé, hipotézissé, fikcióvá válik. A képzet maga nem pusztán eredménye az érzékek (idegek, sejtek stb.) munkájának, — hanem egyuttal az ismeret-tárgya (képzettárgy) is, mely magában egyesíti a létező dolognak tulajdonságait, magát a dolgot és a róla alkotott jelentő képet. A külső világ ennél fogva számunkra csak képzeleteinkben létezik, — azaz gondolatainkban olyannak jelentkezik, a minőnek mi felfogjuk. Lényegében azonban lehet, hogy egészen más. Maga az ismeret kétféle: észrevevő, a külső világ egyszerű befogadása útján. Eredménye a tárgy külsejének képe. Azután értelmi, mely amannak hibáit megjavítja, a képzetek tartalmát, összefüggését és jelentését megadja. E munkája nem más, mint előző tapasztalásból megőrzött képelemeknek, az újonnan kapott érzékletekből készült kép elemeivel való összeillesztése. Szervezetbeli munka, nem egyéb. Eredménye általános fogalom, — amazé egyedi.

E kétféle ismeret kapcsolása adja a harmadik fokot, a szoros értelemben vett ész-ismeretet, melynek tartalma tehát nem egyedi tárgy, hanem képzet-elemek összesége. E kapcsolások egyformaságát nevezzük logikai törvénynek.

Ezen az uton alakultak meg fogalmaink a kozmoszról, a világmindenségről is. Ezek vagy a világ mennyiségére, térbeli és időbeli alakjára vonatkoznak

(real-transcendens tartalom), vagy e tartalom minőségére és meghatározottságára (létezés-történet, anyagokozatiság). Az idő és térbeliségben velük elhaladunk a végtelenig, az anyagiság és okozatiságban a határozatlan-ig (in indefinitum). Az ok és okozat kapcsolata nem abszolút, hanem történetes (Ereignisse). — (Kozmologikus alapelve).

Az u. n. lelkiműködések (ismerés, érzés, akarat) lényegökben egyfajú szervezetbeli munkásságok. Külön lélek, — mintegy szellemi én — nincsen; a lélek szó nem jelent mást, mint az öntudat összes állapotainak közvetlen egységét. (Pszichológiai alapelve).

Öntudatunk az egyetlen tapasztalati tény. Azonban épp öntudatunk kényszerít bennünket arra, hogy magunkat az egyetemes világ egy alkotó egyedének tartsuk, azaz öntudatunkat úgy tekintsük, mint egy, bennünket is magában foglaló öntudat (magában egész) részecskéjét. A mi annyit jelent, hogy akaratunk is csak viszonylagos egyedi akarat; valójában azonban „elemi akarategységekből“ álló szervezetnek, illetve a szervezet alkotó egységének tekintendő. Ez a tudat vezet a szervezet-összeséghez (Gesammtorganismus), illetve a tudatos „akarategységekből“ álló személy-összeséghez (Gesamtpersönlichkeit). A személyes halhatatlanság éppen olyan agyrem, mint a személyes Isten. (Metafizikai alapelve).

Wundtnak élettani kutatásai, pszicho-fizikai kísérletei, az emberi képességek munkáját illető buvárkodása nemcsak „új iskolát“ teremtettek, hanem a szociológia sok régi dogmáját megdöntötték. A „nemzeti lélek“, a „néplélek“ — mint azonos érzésekből fakadó megnyilatkozásai bizonyos számú egyedek összeségének — az ő nagy elvei révén jutottak bele a legújabb kor büntető-jogi és nevelési rendszerébe.

A Kant, Schopenhauer és Wundt főelvei csodálatos békeességben férnek össze Schellwien Rób. műveiben (Der Geist der neueren Philosophie 1896. Das Gesetz der Causalität in der Natur 1898). E mellett a pozitív alapelvek is meg-megszólalnak bennök. „Az Isten az ősteremtő, az ember az után-teremtő“ . . . A mindenség egyetlen elemezhető végelve: az érvényesülésre törekvés, tehát az akarat. Ez önmagából fejt ki a fölismerés, a cselekvés alapeszméit, amik nem egyebek, mint az akarat együttható s így vele egyidőtt keletkező tényezői . .

Németország az eklektikusok hazája; minden új rendszernek többé kevésbé az előzők adnak életet. Kant kritikizmusával vértézve indul minden új gondolkodó a gondolatok-harcába, így természetes, hogy a közös alapot s a közös eszméket minden egymásra következő rendszerből ki lehet mutatni. Így van a pozitívizmus fejlődése is.

Eredetiségben és ötletességben ez a fejlődés egészen más volt Olasz- és Oroszországban.

Siciliani (Sul rinovamento della filosofia in Italia 1878.) indítja meg a „nagy szellemi harcot“, mely „a multak minden tévedését van hivatva megjavítani“. A pozitívizmus szinte hihetetlenül gyorsan hódította meg a déli forrongó szellemet. Az angol pozitívizmust és a francia empirikus elveket csak részben vette át, — inkább a Galilaei természettudományi és Vico erkölcsstani eredményeire építette meg sajátos nemzeti érzéssel vegyült új-bölcseletét. Még új módszert is alkalmazott: az eduktív módszert, melyben „az indukció és dedukció valósággal áthatják egymást.“

Mint egykor Descartes a „Cogito ergo sum“-mal, úgy Vico is ilyen kriteriummal iparkodott bizonyosságot — igazolást adni az ismeretnek. Ez a kriterium: „conversione del vero con fatto“ (a ténynek egyezése az igazzal). A lélek lényegében csak fejlődés, „termény“, de nem átalakulás. Az érzék maga válik képalkotó képességgé és jelentést adó képességgé, azaz észszé. A szervezetbeli ösztön a fokozatos kialakulásban vágy, szeszély, szenvedély; az akarat az ész pedig az „igazat termeli önmagából“. Az alany — a gondolkodó; a tárgy a gondolható. Ez a lélektani háromság! A szellem nem szubstantia, nem önmagában létező állomány, hanem — képesség és törekvés. (Conato).

Siciliani a Vico alapelvét tehát mindenekelőtt az emberi képesség és emberi munkásság vezető okainak felderítésére alkalmazta. Természetes, hogy szenzualizmussá vált bölcseletének.

Ardigo (La psicologia come scienza positiva 1870. La morale dei positivisti. 1885) ezen a nyomon indulva hirdeti, hogy „egyedül az érzéki észrevétel a valóság, az igazság“. Az öntudat az érzéketek révén önkéntelen, szervezeti uton támadó elvonások összesítése. Csak anyag és erő van; ezek összeműködése a mindenség, de ennek vég-oka ismeretlen.

Ő is, Angiulli is az „evolúció“ hivei . . . lélek-

tanban, szociológiában egyaránt. Angiulli (a nápolyi egyetem bölcs. tanára („La filosofia et la scuola“ 1889,) híres művében azonban metafizikai alapot rak a pozitivizmus alá, mivel hogy „a tapasztalat és a valóság megegyeztetésének szükségét érezzük, de másként végre nem hajthatjuk“.

A pozitivizmus eredeti szellemében működnek Dominicis, Buccola, főkép Mantegazza és Herzen biológusok. Folyóirataik közül világhírűek: Archivio di psichiatria; Scienza penale et antropologia criminale.

*

Oroszországban az „új-bölcselet“ első terjesztője Pissaseff volt. Eklektikus ő is. Kant és Hegel alapelméit iparkodik beleoltani a pozitivizmusba. Ma Tolstoj és Gorkij Maxim legismertebb apostolai.

Romániában Conta a jassy-i egyet. bölcs. tanára, s a kjövenhági (Kopenhága) egyetemen Höffding; Hollandiában Opzovmer terjesztik nagy buzgalommal.

*

A POZITIVIZMUS A GYAKORLATI TUDOMANYOKBAN. Comte és Spencer elvei: az „evolucio“ hatása alatt egészen új világ-nézet is keletkezett, mely a természet törvényeit, az átalakulás folyamatát magára az emberre is — szellemi és erkölcsi életére egyaránt — alkalmazza, s ezt az emberiség történetének adataival (statisztika stb.) igazolja.

E felfogás szerint isteni gondviselés, szabadakarat nincs; minden emberi cselekvés a természet törvénye értelmében történik. Az ember a világ-egyetem egyik egyede, tehát kozmikus lény, a kire ép úgy hatnak a kozmikus erők, továbbá a föld tagosultsága, éghajlatának változásai a környezet (milieu), mint akármelyik más létezőre. Ennélfogva rajta is az anyagi fejlődés (evolució) törvényszerűségei érvényesülnek. Fejlődése eszerint örökös változatlan folyamat; haladása nem más, mint az esetleg változó körülmények hatása alatt történő alkalmazkodás. A létezők miriádjai és alakjuk sokfélesége a képzelőképeséget; — egymásra hatásuk és egyformaságaik pedig az értelmet fejlesztették ki véghetetlen idők előtt. A mindenségbeli viszonyok ránk hatása ingerli az értelmet, hogy e viszonylatokat maga is létrehozza, illetve hogy felhasználja. (Emberi alkotás; ipar, művészet termékei).

Az erkölcs, a természetes fejlődés szabályozása; legfőbb célja az emberiség közös boldogsága, s erre

való leghatalmasabb eszköze: a szeretet. (Új-humanizmus).

Buckle (*Histori of civilisation . . . 1882.*) Sir M. Haine (*The aarles of the carly history of institutions. 1875.*) Argyll herceg (Dublin, Review 1888) s főkép Bagehot (*Physics and Politics. 1885*) mind az evolúciót hirdetik, ezernyi ezer megfigyelés adataival igazolva, hogy „a természetes kiválasztás és öröklés elveinek“ az összes fajok, tehát az ember életében is uralkodniok kell!

Carlyle (*On Herves, Hero worship, and the Herois in History 1872*) éppen az evolúció elvei révén hirdeti, hogy az embernek leküzdhetetlen kötelessége a természet törvényeihez alkalmazkodni, „csak akkor halad az igaz, a győzelmes uton, ha a mindenség reális céljaira közreműködik.“

Wappert, Drobisch — német földön — hasonló irányban törekednek a pozitív bölcsélet elveit a tudomány egyes szakaiban érvényesíteni. Különösen Drobisch hatalmas logikája. (*Logik I. II. Grundriss d. Philos.*) hatott a statisztika rendszeres művelésére.

Richet Károly a párisi orvosi intézet tanára s a „*Revue scientifique*“ szerkesztője (Letourneau ideg-buvárlatainak eredményeit összegezve) pozitív alapon az emberi értelem munkásságát igyekszik megmagyarázni.

A lélekkifejlődés — ugymond — mindegyre bonyolultabb vegyi tünemények sorozata. Az idegsejt izgathatósága (irritabilité) az első mozzanata. Ezt követik az egyszerű reflexműködés, aztán az együttható (synergikus) mozgások, melyeket közönségesen ösztön, öntudat, érzékelés, emlékezés, ész és akarat néven emlegetünk. Az idegsejt valójában igazi gyűjtőkészülék. Az ismétlődő behatások behagyazódnak a sejtbe . . . s ebből sarjadnak az u. n. velünk született hajlamok (tendance) és az összes vezető érzet-képek, melyeket eszméknek nevezgetünk.

Az „erkölcs“ is ilyen cselekvésbeli vezető-képek összesége.

Bresson (*Les trois évolutions*) ezeket az élettani elveket „az egyetemesnek“ . . . a társadalomnak fejlődésére alkalmazva, hirdeti, hogy a „morál eszményképe más nem lehet, mint az egoizmus kibékítése az altruizmussal.“ Azokat az egyedeket, kik a más javára munkálásban örömeiket

nem lelik, a fajkiválasztás természetes uton kiküszöböli. Egyébként pedig „az emberiség sorsát nem valami gondviselő kéz intézi. hanem az emberiség egyetemeségének lendítő ereje, melynek éltetője az állati erő“. Ez az erő magától munkál a kiválasztás, az alkalmazkodás által ott, hol a faj, az éghajlat és egyéb természeti tényezők a fejlődésnek alkalmas talajt szolgáltatnak.

Általában a tudomány minden szakában ott munkál már a pozitívizmus; átgyurva a régi elméleteket, vagy teljesen megdöntve a valamikor örökéletűeknek hitt alapelveket.

*

A büntető jogban 1889, azaz a római bűnügyi kongresszus óta állott be az új korszak . . . szintén az evolúció, illetve a pozitívizmus igazolásaival. Két tábor küzdött itt egymással, Az egyik a bűntény belső okait pathologiai elváltozásokban vagy öröklött szervezeti tényezőkben (járomcsont túlságos kiállása, nyakszirtecsont lemélyedése, orrnyílás tágulása stb) . . a másik fél pedig lélektani (nevelés, társulás, tanulás) okokban kereste.

Lassagnac, Bajenov, Royer Clementin, Ferri és Contague állottak szemközt egymással. A két első fiziológiai, a többiek szociológiai hatásokban látták a helyes magyarázatot. 1890 ben Szt. Pétervárott folytatódott a kongresszus és folytatódott vele a harc is, mely azonban az egész vonalon Lombroso elméletének, helyesebben általános elveinek győzelmével végződött.

A Lombroso-féle új iskola, valóságos büntető jogi anthropológiát szerkesztett, mely hódítva járja be a világot. Egy-egy tulhajtását lenyövi az idő, de alapjában annál erősbbe válik. Ez iskola szerint nincs akaratszabadság; a bűn biológiai, lélektani és társadalmi hatások kényszerű tünete . . . sőt pozitíve véve a dolgot, bűn egyáltalán nincs, mert az nem más, mint az egyén érvényesülésének szükségzerű folyamata

Mivel azonban ez az érvényesülés veszélyezteti a többséget, esetleg az egyetemet . . . azért kell útját állani, esetleg kellő megtorlással sújtani.

Lombroso elméletét a „L'uomo delinquente“ 1889. c. műve tette közkeletűvé. Ennek felfedezése: a „delinquente nato“, a született bűnös, az állatember, akinek szervezeti alakulása miatt „második természete“ a bűnösnek bélyegezett cselekvés.

Akinek legnagyobb szerencsétlensége, hogy szület-
hetett. (Zola: *Bet'humaine*).

A torino-i Bocca cég ugyszólván az egész világot elárasztja a Lombroso szellemében irt kisebb nagyobb művekkel s így nem csoda, hogy nagy ellenfelének Colajanni-nak, (ki a társadalmi-neveltség-beli különbségekben keresi a bűnösség csiráit) nem sikerül fölébe emelkedni.

A „pazzo morale“ (az akarat örültje), a „moral insanity“ betegje, kik erkölcsi fogalmak alkotására képtelenek, a modern büntető kodekszekben igazi „eleven tiltakozások“ a régi felfogás ellen. Minden újságot — divatot — ami hirtelen és nagy erővel tolul a megszokott rend helyébe, — túlozni hajlandó az emberi természet. A meglepetés korszaka szerencsére rövid; a gyakorlatban bevált elvek tovább fejlesztik a rendszert, a többbit elsőpri az élet. Így van és lesz ezzel az új-rendszerrel is.

A Lombroso, Krafft-Ebing iskolának nagy ellenfelei: Tarde (*Revue Philosophique*) és Benedict bécsi egyet. tanár. De az új áramlatot ők sem lévén képesek megállítani, hát inkább megalakusznak vele. Elismerik, hogy a naturalis dispozi-
ció nagyban hozzájárul a bűn végrehajtásához, . . .
ám a bűnt magát tisztán „lélektan“ tehát fel-
fogásbeli és akaratati ténynek minősítik.

A magyar jogászegyesület 1891-ben szintén a „szabad akarat“ és a „teljes lelki felelősség tana“ mellett foglalt állást, elvetvén a pozitív elméletet. Hanem azóta nagyot fordult a gyakorlati élet — Pulszky Ág. Beöthy Leo, Schwarz Gy. Pikler Gy. Schlechter M. Oláh Gy. nagy szakkészültséggel terjesztették a „gyanus“, a „kárhozatos“ Spencerizmust. A törvényszéki elmekörtan rendszeressé tétele — a humanizmus sokszoros áldásával — ugyszólván az egész új nemzedéket minden főkérdésben pozitívvá nevelte.

P. Bourger, Sainte Beuve és Taine evolúció és milieu elmélete nálunk józan mérsékléssel s a „savoir pour prévoir“ értelmében olvadt össze a törzsökös Comte—Spencer alapelvekkel.

Ez a sokoldalú eklektikus bölcselkedés, melyet azonban az ítéletmondásban, a tapasztalható viszonyok bírálatában s az ezekből alkotható következtetésekben önálló és eredeti gondolkodás vezet, irodalmunkban Bodnár Zsigmond műveiben (Szellemi haladásunk törvénye; — Az erkölcsi törvény magya-

rázata; — Az eszme magyarázata; — Eszményeink stb.) nyilatkozik meg.

*

A pozitív bölcselkedésnek egyik legérdekesebb s eddig magában álló szelleme NIETZSCHE Frigyes († 1900. aug. 25.) A „nagy különösködő,“ az „inkarnatus atheista“ — a hogy ellenfelei (Stein Z. berni egyet. tanár és Benningsen R. képviselő, ki a parlamentben is felszólalt ellene) — titulálták. Inkább művész, mint bölcselő; mestere a nyelvnek, a ki azt hirdeti, hogy „az erős lélek maga szab magának törvényt“, hogy „egy többet ér, mint millió“, hogy az erkölcsi törvény „csak a nemtelen, aljas tömeg korlátozására való.“ Tulajdonkép a durvább Darwinizmus alapelveit fejti tovább. A fajok leszármazásának logikai következménye nála az egyén kultusza, az olyan egyéné t. i. „kiben az erő a léthez való jogosultság nyilvánvaló kifejezése.“ Mert a sok apró faj csak arra való, hogy valami kiváló egyént hozzon létre, s hogy ezt az erős egyedet táplálja, mely könyörtelenül legázolja a többit, mivelhogy „nem érzi magára kötelezőnek a jónak — rossznak, jognak — erkölcsnek fogalmait.“ A többség az átlagos emberek összessége; e fölött áll az „Übermensch“ az erőnek megtestesülése (Caesar, Augustus, Napoleon, Columbus, Galilaei, Edison, Bismark stb.) a ki új meg új lökést ad az emberiség fejlődésének. A keresztény morál a türelem és lemondás etikája, tehát nem felel meg az egyén érvényesülésének, mert ez a természet törvénye, az ethika csak korlátozás. A természet-törvény értelmében „die Gewalt geht vor Recht“. A hit csak „maskerade Umvestung“; az erkölcsi törvény „die blonde Bestie“ a mely csak arra való, hogy magát az embert cáfolja meg. Híres művei: Menschliches — Allzumenschliches. 1880. Die fröhliche Wissenschaft 1882. Buch für freie Geister 1879. Die Götzen Daemmerung 1889. a Jenseits von Gut und Böse 1886, mely a stilusnak igazi remeke. Legelterjedtebb azonban: Also sprach Zarathustra 1883. mely apró axomiákban, gnomákban hirdeti tragikus végű szerzője elveit. („A mi nagy az emberben, az nem ok; hanem a hir csupán.“ „Szeretem a nagy magvetőket, mert ők a sóvárgás nyilait a másik part felé.“)

*

A pozitivizmus természetesen az „exact“ tudományokban aratja legnagyobb diadalait. Alig elvétve akad egy-egy idealista; a nagy többség Comtenak s még inkább Spencer Herbertnek tanítványa. (Bain: *The emotions and the will, Mental and moral science*; Maudsley: *The physiology of mind* 1876. *Natural causes and seemings* 1877. — Darwin, Huxley, Brehm, Bastian: *Psychologie auf den Material des Völkergedankens* 1884 Lubock. Müller Miksa — Réville *Les religions des peuples non civilisés* 1883, — Renan, Tiele, Labanca: *I. Cristianismo primitivo* 1886. — Guyan: *L'irreligion de l'avenir*. stb.)

A nevelés rendszerét Angliában, Amerikában már áthatotta Spencer H. szelleme, s ez első sorban a vallás nélkül való, tehát tisztán észszerű (racionális) erkölcstant hirdeti. Dühring, Laas, M. Nordau („*Die conventionellen Lügen der Culturmenschheit*“) Bain (*Educations a science*) Compayré (*Cours de pédagogie theorique pratique* 1886) — Robin L (*instruction et l'education* 1880) Häckel és nálunk Felméri Lajos Neveléstana mind az új világnézet terjesztői . . . hogy milyen sikerrel, eléggé jellemzi az, hogy Spencer Herb. *Education intellectual, moral and physical* műve 1890-ben 20,000 példányban került forgalomba s azóta XXXIV. kiadást ért; Compayré *Elements d'instruction civique et morale* 1886 óta száznegyedik kiadásban forog közkézen.

Irodalmunkban a megszűnt magyar Philos. Szemle (Böhm K., Bokor J.) Schmitt Jenő, Sebesztha K. s a nemrég elhunyt jeles publicista Silberstein Ötvös Adolf voltak merész úttörői és szószólói.

A neveléstudományba is beültették: Felméri L. és Kármán M. Amaz „tisztá hevületében“ az egyetemes pozitív alapra „nemzeti reménykedések és óhajok színes köveit rakta föl“. Más szóval, a válóuton az idealizmusba sietett. Kármán a Herbert elveinek tüzeben öntötte mindmáig szilárd egészbe a Spencerizmus „egyént, nemzetet és emberiséget közös célokra tanító“ nagy eszméit.

Nálunk azonban lassabban foglalt tért; inkább rejtve hódít magában a szaktudományban, a böl cseletben. Nagy akadályai a felekezeti torzsalakodással tele közélet, mely ma is dogmák miatt áll elkeseredett tülekedésben; s még nagyobb akadály, hogy theologusainkat kivéve, a nagy többség nem részesülhet filozófiai nevelésben. Így nem ismerheti

a multat; nem tudhatja meg a jelen nagy eszméit. Ha pedig akad egy-egy merészebb szárnyalású, önállóságra törekvő szabad szellem . . . a kritikának első dolga keresztül gázolni rajta s fitymálva, gunyolva állítani a dogmákból rótt pellengérré.

Legönállóbbak B ö h m K á r o l y, ki tankönyveiben (Tapasztalati lélektan, Logika s alapvető nagy művében „Az ember és világa“ I–II. s a Magy. Philos. Szemlében, legújában „Az értékelés tana“ c. akad. székfoglalójában) — a pozitivizmust Kant alaptételeivel próbálta kiegyeztetni. Így a materializmust az idealizmussal békélteti meg. A felfogásbeli egységet pedig a szubjektív értelmi munkásságból és az érzékek (én állapotai) adataiból szerkeszti meg.

Az ismerés mechanizmusában is szinte szokatlan és eleddig nem méltatott m o z z a n a t o t állít az ismeretes funkciók közé: — a nem tudatosan kihelyezett képet, mely az érzéki adatokból készül meg, de a felfogó alany erejével válik önállóvá s a külső létezők magyarázójává. „Ez az a láthatatlan alap, melyre az öntudat építi meg a maga csodás épületét.“ Ezen az alapon próbálja Spencer Herb. tudománytanát is reformálni.

Comte és iskolájának legalaposabb ismertetője K o z á r y Gy. (Korunk bölcselete.)

Pauer Imre „Az ethikai determinizmus“ c. művében és metafizikai értekezéseiben egészen az angol (Mill, Spencer) pozitivisták tanítványának bizonyult. Jászy Oszkár, Jász Géza, Gaal Jenő, Medveczky Fr. — a szociológiában — Öreg János, Simon I. Sándor, Schmitt Jenő, Posch Jenő, a logikai problémákban; — Babics Kálmán, Alexander Bernát, Pekár Károly, Bihari Péter, az esztétikában; Lechner László, Oláh Gy., a biológiában; Margó Tivadar a zoológiai élettanban igyekeztek Comte és Spencer elveit győzelemre juttatni. A kisebbek száma légió.

BEZÁRÓ.

Napjainkat a gyakorlati élet nagy kérdései foglalkoztatják. A nyelv szerint való különválás, a vallás szerint is különválásra ad mozgó okot; ebben a kettős törekvésben hullámszik egyrészt a fajok, másrészt az osztályok egymásért és egymás ellen

való tülekedése. Népek és nemzetek ép úgy védekeznek egymás ellen, mint benn egy-egy nemzet életében a társadalmi osztályok. Ebben a „létért való küzdelemben“, a tisztán okoskodó (spekulatív) filozófiálás egyrészt a régi kérdésekből aikat ujabbakat, anélkül, hogy reájuk teljesen kielégítő feleletet adna; másrészt valamennyit egy alapra és főkérdésbe tereli vissza, de véglegesen meg nem oldhatja. Ebben a munkájában a vert nyomokon vissza-visszatér; a százados sáncokat erősítgeti és új töltést építget a vallás alapelveiből, a vallásos hagyományok vezető eszméiből faragott kövekből. S ezt az erősséget a természettudományok szinte csodás eredményei hasztalan csapkodják zúgó habjaikkal. A legutolsó „való“, „tényleges“ eredmény csak a tapasztalhatók világát zárja be; a mögötte még elgondolható, tehát lehetséges világ annál ellenállhatatlanabbul készíti a gondolkodást a „végtelenbe való pillantásra“. A pozitív filozófia nem vállalkozik a teremtés, a világ végső okainak felderítésére; ebben meddőnek tartván minden képzeletszövegető okoskodást. A részéről megállapított végső eredményeken túl tehát a vallásos bölcselkedés kutat a még lehetséges, még elgondolható okok után. E törekvés tartalom szerint szinte szemelláthatólag ketté osztja a filozófiálást. Az egyik a valóságot (Wirklichkeitsphilosophie); a másik a lehetőséget (Möglichkeitphilosophie) boncolgatja. Ebben az utóbbiban azonban az előbbinek minden tényleges eredménye benne van, hogy annál valóbb-színűbbé tegye következtetéseit.

Másrészt azonban a vallásos bölcselkedés sem zárkozhatik el a mindennapi élet ugynevezett társadalmi kérdései elől, azért ezeket magába olvasztani törekszik. Ez a törekvés pedig óhatatlanul két táborba osztja az írókat: keresztény és nem keresztény szocializmust hirdetvén. Mindegyik a „tisztá ember-szeretetre“ építgeti meg rendszerét, de — sajnos — a szeretet a rendszer érvényesítésében csak pusztá szónak bizonyul.

A kétféle szociálizmus egyesítésén dolgozik a nemzetközi szociálizmus. De mert az emberi cselekvések és érzések leghatalmasabb rúgóját, a vallást kihagyja a különben „fölséges gépezetből“, csak küzdelmet idéz föl. Az óhajtott örökbékével s a béke áldásaival biztatja ugyan az emberiséget, de megadni képtelen.

A közjó, az emberiség együttes haladása, a nemzet befeléléható és erősödő (intensiv) fejlődése a közkeletű jelszavak, melyek napjainkban a gyakorlati filozofálást megtermékenyíteni törekuszenek. Szakadatlan sorban tűnnek föl a kisebb-nagyobb művek, hogy rövidebb hosszabb életű elméleteikkel a közszükség kielégítésén fáradozzanak.

Majd a tőke mindenhatóságát hirdetik (benne a szabadkereskedelmet s az ipar korlátlan szabadságát), majd meg a munka fölségjogait vitatva a munkások millióinak érdekeit hangoztatják. Amaz a sokszor emlegetett „klasszikus nemzetgazdasági elmélet“; — legnagyobb apostolait Adam Smithet, David Ricardot, Frederic Bastiatot, Cairnest ma a kisebb-nagyobb epigonok egész tábora követi, elveiket az élet legaprólékosabb viszonyaira magyarázva. A másik elmélet apja La s a l l e Ferdinánd (Macht und Recht 1868. Arbeitersprogramm 1862. stb.) a munkásvédelemnek volt első szószólója. M a r x K. (Das Kapital 1883) nevéhez fűződik a mai ugynevezett nemzetközi szocializmus, a „vörös internacionale“, mely a tőkét tartja a munkások legnagyobb ellenségének s így ellene forradalmat hirdet. E forradalmat Bakunin, L. Aug. Blanqui és Grave iparkodtak szervezni, természetesen annál óvatosabb és erősebb ellenállást keltve a meglevő társadalmi rend részéről. Nem egyedül a munkásosztálynak védelmére, hanem az egész társadalom átgyúrására vállalkoztak a kommunisták: a birtok közösség, az egyetemes munkakötelezettség elveivel a jogegyenlőséggel, a „nyomor gyermekeinek“ lassanként való felgazdagításával. Legnagyobb szószólóik: R. Owen, Etienne Cabet, Louis Blanc. Fourier és Proudhon. Céljuk a mai társadalmi osztályok teljes felforgatása s a romokból egy egészen új, „emberi szervezet“ alkotása. Ebben a szervezésben azonban jó messze távoznak egymástól. Fourier 400—400 családból álló ugynevezett falanszokba osztaná az emberiséget: közös lakó- és dolgozóhelyiségekben eleve meghatározott munkát végezne mindenki. Minden szükségletéről maga a falanszter gondoskodik; a pénz nem kell, tehát jövedelemre sincs szükség. Egyébként pedig úgy folyik az élet, ahogy Madách Embertragédiája falanszter jelenetéből jól ismerjük.

A többi is hasonló álomország. Valamennyi között azonban legeredetibb Bellamy Edw.

(Visszapillantás 2000-ből 1887-re) iparköztársasága, melyben teljes egyenlőséget élvez mindenki; rangot csak a köznek, az egyetemesnek szolgálatában végzett munka minősége ad. Ez pedig „átszármazó és haladó“; senki se örökölheti.

Ezekkel a materiális, anyagi átalakító törekvésekkel szemben szólal meg a John Ruskin reformációja, mely a szépérzék, az esztétikai gyönyörködés fejlesztése révén akar egy nemesebb, tisztább társadalmat szervezni. Ez a szervezés azonban nem egyesek, nem elszigetelt osztályok munkája, hanem az egyetemes egészé, — — más szóval az államé.

Ez elméletek közül irodalmunkban s ezen a réven társadalmunkban egyik sem vert mélyebb gyökeret. Azóta, hogy 1898-ban Schmitt Jenő „Állam nélkül“ című heti lapja a bíróság beavatkozása következtében megszűnt, a tulajdonképeni szociális filozófiának „radikális“ sajtóeszköze nálunk nincsen. A gyakorlati nemzetgazdaságtannak, a szociális jogelméleteknek annál több a szószólója. Ezek között itt elegendő a közelmúltból Gf. Széchenyi Istvánra, B. Eötvös József, B. Kemény Zsigmondra — és napjainkban Schwartz Gyulára, Balog J., Ráth Z., Mandello Gy., Lázár Pálra végre a napi sajtónak e társadalom erősítő munkában fáradhatatlan harcosaira hivatkozni.

A tiszta, absztrakt filozófia ugyszólván teljesen visszavonult oda, honnan valaha világot hódító útjára megindult: a vallás szent csarnokaiba. Prózában beszélve: a felekezeti és egyetemes theologia szakfolyóirataiba.

Tainevel szólva: ha majd az okvetetlen sokfelé ágazó tudományszakok megint elvesztik az egységes középpontot, ismét csak az absztrakt filozófiálás vezetni egybe valamenyiöket. Barthelemy St. Hilaire. (A filozófia viszonya a természettudományokhoz és a valláshoz) és Drummond Henrik (A természet törvénye a szellem világában) ezt az egységítést már megkezdették

NÉVMUTATÓ.

Abaelard	66	anyagi teremtés	105
abszolút Én (Fichte)	92	apatia	22, 59
(Schelling)	94	Apácai Csere J.	13, 73
(Hegel)	95	Apollonios	34, 61
abszolút idealizmus	96	a priori ismeretelemek 11,	
„ jó	21	81, 88, 90, 110	
„ lét, létező	106	a priorizmus az etikában 36	
„ szubstancia	37	Aquino sz. Tamás 30, 66	
	73 78 98	arab filozófusok	12, 66
aeonok	65	Archimedes	34
a filoz. beosztása	8, 65	Archytas	44
„ „ célja	4	Arkesilaos	60
„ „ forrása	6	Aristoteles 6, 8, 10, 11,	
„ „ irányai	35	12, 15, 17, 21, 25, 30, 54, 170	
„ „ jelentése	7	Aristoxenos	26
„ „ tartalma	8	aszkezis	61
akarát	9, 104, 136, 141	atarakszia	22, 59
„ igenlése — tagadása 104		atheizmus	37
akarát szabadsága 22, 24,		atom, atomizmus 15, 47,	
101		48, 107	
akozmizmus (Spinoza) 74		Augustinus 5, 30, 32, 65	
aktualitás elmélet	37	auktoritás elve	6
alaki logika	14	azonosság filozófiája	
alexandr. iskola	61	(Fichte)	92
alkalmazkodás elmélet 135		azonosság az abszolút	
Alt - hegelianerek	98	létben	94
altruizmus	37	Baader	95
analitika	12, 82	Bacon	7, 13, 17, 71
Anaxagoras	30, 48	Bagehot	144
Anaximander, Ana-		Bakunin	151
ximenes	42	Barthelemy St. Hilaire 152	
Angiulli	142	Batteux	27
angol intuicionisták	23	Baumgarten	26, 28
„ moralisták	76	Beck	89
„ szenzualisták 10, 13,		Bellamy	151
132, 136		Beneke	19, 100
Anselmus	30, 66	Beneke iskolája	100
antik filoz. jelleme	70	Berkeley	10, 76, 107
antinomiák	93	biologia	16
Antisthenes	52	Blanc Louis	151
Antoine	130	Blanqui	151
antropologia	17	Bodin	33
antropocentrikus filozó-		Bodnár Zs.	146
fia	41	Boileau	27
anyag	9, 133, 139	boldogság	60

Bombastus Paracelsus	68	Diogenes	52
Bonnet	19	disharmonia	27, 46
Bossuet	32	dogma	6, 46
Bólyai	34	dogmatizmus az isme-	
Böhm K. 3, 24, 118, 132	149	retelméletben	37
Böhme J.	70	dolgok lényege	51, 53, 55, 99
Bresson	144	dór iskola (krotoni)	43
Brigg	34	Drobisch	144
Budai F.	90	Drummond	152
Buddha	30	Du Bois R.	114
Buhle	89	dualizmus a lélektanban	18
Buttler	23	„ a metafizikában	35
Büchner	113	„ a végök elmélet-	
Cabet	151	ben	46, 48
Campanella	69	Dubos	27
Cardanus	68	Dühning	138
Carus	95	Eckhardt	67
Charron	22	eduktív módszer	142
Chateaubriand	116	egoizmus	39, 102
Cherbury	31	egyetemes filozófia	8
Chrysispos	12	Egyiptom filozófiája	40
Cicero	7, 21, 24, 30, 60	eklektikus filozófia	60
Cinikusok	51	eklektikusok	60, 79, 104, 143
Cinizmus	52	eksztázis	62, 66
Classen	112	eleai iskola	44
cogito ergo sum	72	élettan	16
Colajanni	146	emberi élet	123
Comte Ag 17, 31, 33, 119, 121		Empedokles	46
Congrève	128	empirikus filozófia	71
Cousin	116	„ ismeret elmélet	37
cselekvő világlélek	68	„ kriticizmus	76
Cudworth	23	„ spirituálizmus	76
Cusa M.	16	enciklopedisták	77
Darwin Charles	17, 114	Enesidemos	60
De Bonald	116	Epiktetos	61
dedukálás	12	Epikuros	59
deizmus	36	epikureusok	7, 22
De Maistre	116	Erdélyi J.	98
Demokritos	15, 47	erisztika	52
démonok	44	erő	9, 139
Descartes 13, 17, 31, 34, 72		értelmi szervek	129
determinizmus	22, 37	eszes akarat	103
dialektika	8, 11	eszes végök	48
Diké	46	esztétika	8, 26, 32
dinamikus elv	17	etika	8, 21, 38, 51
Ding an sich 9, 83, 90, 101		etikai apriorizmus,	
Diodoros	52	empirizmus	23

etikai determinizmus	22, 37	gyakorlati cél a filozofia-	
" evolucionizmus	39	fiában	57
eudaimonia	21, 39	harc ideálisták és	
Eudemos	57	materiálisták közt	112
Euklides	34	harmonia	27, 43, 46
euthymia	48	Haeckel	115
Én érvényesülése	92	Harrison	128
" öntevékenysége	93	Hartley	19
Ész	18, 48, 102	Hartmann	9, 20, 102
ezoterikus, ekzoterikus		hédonizmus	39, 52, 103
erkölcs	22	Hegel	13, 28, 31, 32, 95
evolucio elmélet	135	Helmholtz	11
falanszter	151	Helvetius	24
fatalizmus	50	Herakleitos	18, 21, 45
Fechner	19, 29, 107	Herbart	7, 13, 19, 23, 25, 28
Felméri	148	Herder	32
Feuerbach	113	Hermes	89
Ficinius M.	68	hét görög bölcs	42
Fichte	90	hindu filozófia	40
filantrópok	79	Hippias	50
filoz. elválasztása a tu-		Hippo	40
dományoktól	113	hit	111, 131
filoz. fejlődésfokok	117	Hobbes	24, 75
Fischer Kuno	28, 110	Holbach	16, 24
fizika	8	Horatius	61
fogalom	14	Horváth Ján.	90
forma dat esse rei	16	Hugo Grotius	25
formális empirizmus	23	humanizmus	68
formalizmus	12	Hume	9, 10, 31, 76
Fourier	151	Humbold V.	11
Frank	70	Hunfalvy P.	35
Fries	89	Hutcheson	27
Galenus	18	Huxley	9, 115
Galilei	16	Hypathia	63
Gauss	34	Hyppolit	65
Geulinx	73	idea	87, 101
Gibbon	33	ideális filozófia	72
Giordano	69	idealizmus	54
gnózis, gnosztikusok	65	identitás filozófia	92
gondolkodás	14, 55	idola	71
gondolk. a lélek moz-		igazság	5, 134
gása	57, 137	bizonyossága	137
Gorgias (első nihilista)	49	indeterminizmus	22, 37
Grand Être	125	indukció	12
Grave	151	individuális én	99
Greguss A	28	individualizmus	39
Gyarmathy S	35	inkarnáció	6

innata idea	72	különös rendszerek	14
intellektualizmus	37	Laas	139
intuicionizmus	38	Lactantius	65
ion iskola	42	Lafitte	128
ironia	93	Lamarck	114
ismeret elmélet	10, 37	Lange	111
„ tényezői	10	Laromiguière	116
isteneszme	66	Lasalle	151
isteni szikra	46	legfőbb lény	36
ítéletkapcsolás	11, 83	Leibniz	10, 18, 31, 78
Jakobi	87	lelki tünetmények	18, 135
Jamblichos	63	lélek	18, 48, 54, 58, 99,
jogbölcselet	8	100, 124, 132, 144	
Jouffroy	115	lélek halhatatlansága	54
jövő filozófiája	111, 117	lélektan	8, 11, 17
Julianus Apostata	63	lélektani logika	14
Jung-Hegeliánerek	97	Lessing	27, 32, 79
jus	25	Leukippos	47
Justinianus	63	Lewes	136
Kant	9, 11, 13, 16, 23,	Liebmann	110
25, 28, 31, 80, 82, 91, 119		Lipsius	112
Karneades	60	Littre	127
kategoriák	11, 55, 82, 91, 132	Locke	10, 18, 24, 75
kateg. imperativus	23, 84,	logika, logikai kánon	7,
86, 88		11, 13, 131	
katarzis	63	Lombroso	24, 109
katékon	22	Longinus	26
Kármán M.	148	Lotze	19, 104
Keppler-Kopernik	16	L'uomo delinquente	145
kettős Én	85	Lucretius	59
kinaiak filoz.	40	Luther-Melanchton	70
Kleanthes	58	Maculay	33
Koestlin	28	Madách	134, 151
Konfúcse	30	magyar Hegelisták	98
Kozáry Gy.	149	Maine de Biran	116
kozmozcentrikus filozófia	41	Malebranche	73
kozpolitizmus	59	Mantegazza	143
középkori filoz. jelleme	70	Márton István	89
Krafft Ebing	24, 109	Marx K.	151
Kratylos	46	matemat. megoszlása	34
Kritik der reinen Ver-		„ módszer	73
nunft	81	„ naturalizmus	
Kritik der praktischen		(Hobbes)	75
Vermunft	84	matéria	9, 133, 139
Kritik der Urtheilskraft	85	materiális empirizmus,	
kritikus ismeret elmélet	37	apriorizmus	23
Krug	89	materiálizmus kezdete	15

materiálizmus absztrakt		neo-pythagoreusok	61
konkrét	129	Objektív etika	39
materiálizmus durva		objektívizmus (Locke)	76
enyhe	113, 114	Oken L.	95
"	francia	ontologia	9
"	új v. német	orosz eklektikusok	143
megaraiak	51	orphikusok	47
megismerés	66, 134	Owen	151
megváltás	64, 104	önismeret	50, 131
Melissos	45	öntudat	83, 90, 108, 137,
Mendelsohn	28		139, 141, 142
metafizika	5, 7, 8, 9, 35, 83	önzés	102
metaf. mechanizmus	36	örök béke	130
" teleologia	36	panenteizmus	109
" öt alapfelfogás	35	panlogizmus	96
metamorfozis	47	panteizmus	36, 45, 94
metempszihozis	44	papság a pozitíviz-	
mértékelés	24, 138	musban	127
milieu (Taine)	29	Parmenides	45, 47
miletosi triász	42	patrisztika	64
Mill Stuart	130	pazzo morale	146
mindenség gyűrűje	40	Pázmány P.	31
misztika	7, 66	Paulsen	111
modern bölcselkedés	68	Petrus Lombardus	66
Moléschott	113	Petrus Ramus	12, 68
Mommsen	33	perfekcionizmus	39
monas	78	pesszimizmus	102, 103
monizmus	35—46, 103	Phaedo	51
Montesquieu	77	phaenomen	38
moral	107	Philolaos	44
Morrison	128	Philon	62
munkások sorsa a poziti-		philosophical	7
atív filozófiában	127	Philos. des Unbewussten	20
Musonius	61	Platon	6, 8, 10, 15, 17,
Müller Miksa	35		21, 26, 30, 34, 52
művészet	95, 101	Plotinos	26, 63
Newton	34	pneumatologia	17
német filoz. jelleme	77, 80	politika	21
német eklektikusok	79	Pomponatius	68
néplélek, — (tan)	34, 141	ponderatio	24
Nietzsche	147	populáris pszichologia	29
Nirwana	102	Porphyrius	63
noetika	8, 10	pozitívizmus	117
nominálizmus	12	pozitívizmus alapeszméi	
nous	18, 48	a régebbi filoz.-ban	118
nyelvhúvárlat	34	pozitívizmus idealistája	138
neo-platonikusok	63	" neologiaja	128

pozitiviz. ortodoksziája	128	Sokrates	6, 21, 50
„ materiálistizmus	130	spekuláció	5
pozitivizmus a büntető		Spencer H.	9, 17, 24, 34, 114, 134
jogban	145	Spinoza	24, 74 (-izmus) 75
Prodikos	50	Spiritualizmus	18, 20
Protagoras	49	Stahl	95
protestantizmus	69, 125	statisztika	144
Proudhon	151	Stilpo	51
pszichológia	16, 18, 20	stoikusok	7, 22, 58
pszichofizikai paral-		Stout	21
lelizmus	19	Strato	57
Pulszky Á.	25	struggle for life	45, 135
Pyrrho	60	Suarezius	30
ráció elve	6	Sulzer	28
racionálizmus	19, 37	szabad elhatározás (l. in-	
reálék (Herbert)	99	determinizmus)	
realitás	9	szellem	133
realizmus	12, 37	szellem, statisztikája és	
reflekszió	9	dinamikája	19
Rebmke	21	szentségek a pozitív	
Reichlin	110	vallásban	125
Reid	23	szt. péterváribűnügyi	
Reinhold	89, 110	kongresszus	145
relatív szép	27	szkepszis (rég) 60 új (77)	
religio	5, 6, 30	szkeptikus ismeret elmélet	
reneszánsz	69		37
reveláció	6, 65	szillogizmus	11
Reviczky Gy.	101	szimetria	43
Riehl	139	szociológia	8, 130
Richet	144	szociol. dinamika és	
Ritschl	111	statika	33
Rocholl	32	szociol. organizmus	34
romantikus filozófia	92	szubjektivizmus (l. Descar-	
Rousseau	33, 77	tes, Kant Fichte, Schel-	
Rozgonyi József	90	ling, (Hegel)	[132
Ruskin J.	152	szubjektív ideálizmus	96,
Saint Simon	120	„ etika	30
scientia saecularis	7	„ noetika	37
Scotus Erigena	65	Schelling	17, 28, 92
Seneca	14, 21, 30, 60	Schellwien	141
Sessa (a sakk feltalá-		Schiller	88
lója)	34	Schleiermacher	31, 34, 92
Sextus Empiricus	60	Schmitt Jenő	152
Siciliani	142	Schopenhauer	9, 23, 28, 100
skolasztika	12, 65	Schultz	89
skóla doktorai	66	Schütz	89
skót iskola	76		

Schwenkfeld	70	új-kantizmus	109
Tacitus	32	új-metafizikusok 116	
Taine 29, 33 (-izmus) 133		(ellenhatás u. o.)	
Tarde	146	Ulrici	109
Tauler	67	univerzalizmus	39
társadalmi bölcelet	8	új-reálizmus	100
társadalom kezdete	136	új-szocializmus	150
társadalmi fejlődés elve 124		utilitarizmus	39, 134
teleologische Urtheils-		Übermensch	147
kraft	86	Überweg	100
Telesius	16	Vallás, bölcelete 5, 8, 29	
Tenneman	89	„ a pozitivizmusban 125	
teremtés	103	vagyonos osztály a	
természet bölcelet 8, 14		pozitivizmusban	127
„ magyarázat 15		Vaithinger	111
természetes kiválasztás 115		Vámbéry	35
Tertullian	65	vég-ok (világvégoka) 42, 43,	
Thales	42	44, 45, 46, 47, 48, 54, 105	
theocentrikus filozófia 41		vég-ok (ismeret vég-	
Theophrastos	57	oka)	72, 73, 80, 90
theologia	5, 30, 70	Vico Giambattista 33, 142	
theosophia	70	világ	65
Thrasymachos	50	világégés (ekpürózis) 46	
Thukydides	32	világlélek	62, 94
Tindal	31	virtuális ismeretelemek 10	
tiszta igazság	94	Vischer	28
Toland	31	vissza Kanthoz	110
történet bölcelet	8	Vogt	113
„ idealistái, mate-		Volkman	21
rialistái	32	Voltaire	32, 77
transcendens ismeret		voluntarizmus	36
elemek	38, 80	Wagner J.	95
transcendens dialektika 83		Wallace	115
„ réalizmus 102		Weber-Fechner pszi-	
Trendelenburg	107	chofizikai törvénye	108
tudat (L. öntudat) 19, 141		Withney W.	35
tudattalan ismeret		Wolff Kr. 13, 17, 31, 79	
elemek	9, 103	Wundt 9, 21, 29, 109, 140	
tudomány	4	Zeller	107, 110
tudom. csődje 109, 113		Zenon (az első dialek-	
tudom. felosztása	55	tikus)	12, 45
„ kritika kezdete 60		Zimmerman	28
„ rendszere a po-		Zolbe	113
zitivizmusban	122	Xenophanes	44
új-kor bölceletének			
jelleme	70, 122		

TARTALOM MUTATÓ.

I. Általános tudnivalók.

1. **Bölcseletkedés ;** kezdő mozzanatai, történeti forrása. Célja, kezdete. Racionális-és pozitív vallás. A filozófia név jelentése és tartalma a történeti fejlődésben 4
2. **A filozófia tartalmának megosztása.** A metafizika, a noetika (ismeretelmélet) és történeti fejlődésük. A logika: Aristoteles Organonja. A logika mai tartalma: Wolff Ker. Kant, Hegel, Herbart, J. Stuart Mill 8
3. **A különös vagy alkalmazott bölcseletkedés.** A természetbölcselet, kezdete, történeti fejlődése, hatása. A lélektan, kezdete, fejlődése. Fiziológiai lélektan. A lélek a theologiában s a mai pozitív pszichológiában. Az ethika, jelentése, tartalma. A klasszikus, a keresztény és a modern ethika. A belátás (intuitio) és a mértékelés (ponderatio, utilitarizmus) elmélete. Determinizmus, indeterminizmus. — A jogbölcselet: a jog forrása, tartalma. Ius naturae, ius civile v. gentium, — a tételes jog. A jogbölcselet rövid fejlődése. — Az esztétika; a szép és felfogása. Objektív és szubjektív szép. Tartalmi és alaki szép. Az egyéni állapot. Taine milieu-je az esztétikában s az evolúció. A vallásbölcselet célja és eszközei; fejlődése 29
A történetbölcselete s a szociologia. Spencer Herbert társadalmi evolúció elmélete. A társadalom statikája és dinamikája. A fejlődés három fokozata 32
A filozófia két legrégebben „elvált“ alapvető tudománya: a matematika s a nyelvbumvárlat 34

4. A bölcselkedés irányjai s ezeknek elágazása a vezető elvek szerint:

- a) a metafizikában a végső ok quantitas-a, qualitas-a (klasszikus metafizika); továbbá az isten, az emberi akarat és az emberi lélek felfogása folytán 35
- b) a noetikában az ismeret forrásának, érvényességének, tartalmának felfogása szerint 37
- c) az etikában az erkölcsiség (ethos) végső mozzanatának, indító okának, tárgyának, végre céljának felfogása szerint 38

II. A bölcselkedés története.

1. A klasszikus filozófia korszakai.

- Első korszak Anaxagorasig.* A természet keletkezését magyarázó iskolák. A végső ok: konkrét 42
- Ion iskola:* Thales, Anaximander Anaximenes (a miletosi triász). Hippo és Apolloniai Diogenes 43
- Dór iskola* Pythagoras, Architas, Philolaos (metempsychosis) 43
- Eleai iskola:* Xenophanes, Parmenides, Zenon (az első dialektikus); Melissos 44
- Herakleitos:* Világ-égés. Az emberi lélek isteni szikra. Kratylos 45
- Empedokles:* A négy ős-elem s a két őselv 46
- Orphikusok* (metamorphosis) 47
- Atomisták:* Leukippos, Demokritos 17
- Anaxagoras:* a mindenség végső oka: a rendező értelem (νοῦς) 48
- Második korszak a szofistáktól Aristotelesig* 49
- A szofisták:* Protagoras (az ember a mértéke mindennek). Gorgias (az első nihilista). Prodikos, Thrasymachos, Hippias. Filozófiai fatalizmus. A szofisták hatása 49
- Sokrates:* a fogalom, a tudás a mértéke mindennek. Az erény 50
- A félszeg Sokratikusok:* a megarai Euklides, Diodoros, Stilpo; — az elisi Phaidon; a cynikus Antisthenes, Diogenes; — és a cyrenei Aristippos 51
- Platon:* az ideák, a teremtő értelem; a lélek; az állami rend 52

<i>Aristoteles</i> : a tiszta fogalom. Fizikája, etikája; hatása	54
<i>Aristoteles epigonjai</i> : Teophrastos, Eudemos, Strato (az első igazi materialista)	57
<i>Harmadik korszak Plotinosig</i>	58
<i>A stoikusok</i> : Kleantes, Krysippos. Az ismeret vizsgálása. Etikájuk, apathia	58
<i>Az epikureusok</i> : a kánon, a gyönyörűség; ataraxia	59
<i>A skeptikusok</i> : Pyrrho, Karneades, Enesidemos, Sextus Empirikus; a tudományos kritika kezdete	60
<i>A római bölcselkedés</i> : Cicero, Seneca. Marcus Aurelius, Musonius, Epiktetus	60
<i>Az alexandriai bölcselkedő iskola</i> : a neopythagoreusok és a neo-platonisták. Philon és Plotinos. A filozófia visszatér a vallásba	61

2. A kereszténység és a filozófia.

a) A patrisztika: a gnosztikusok; szent Agoston	64
b) A skolasztika; tanítása, érdemei, hatása	

3. A modern bölcelet.

Humanizmus, reneszánsz, reformáció. Antik és modern bölcselkedés.	68
<i>I. korszak Bacon és Descartestől — Kantig</i>	71
<i>Bacon</i> : a realiztikus irány	72
<i>Descartes</i> : a racionalisztikus irány	72
„ <i>Ocassio</i> “-nisták: Geulinx és Malebranche. A velünk született eszmék	73
<i>Spinoza</i> : A matematikai szükségesség; pantheizmusa; ismeret elmélete	74
<i>Az angol nemzeti bölcselkedés</i> : Hobbes: a matematikai naturalizmus. Locke: objektívizmus. Berkeley: szubjektívizmus. Hume: szkepticizmus	75
<i>A francia materializmus</i> : Condillac, Cabanis, Destutt de Tracy. Voltaire	77
<i>Az enciklopedisták</i>	
<i>A német nemzeti filozofálás kezdete</i> . Leibniz: monaszok; harmonia és a szép	78
<i>A német eklektikusok</i>	

II. korszak Kanttól — Hegelig	79
<i>Kant</i> : alapelvei. Az ismeret eredete. A priori és a posteriori ismeretek. A tiszta ész. Tér és idő. Kategóriák. Öntudat. Moralfilozófiai elvei. Kategorikus imperativus. Az ítélőképesség; az esztétikai eszme. Célszerűség. Ész-vallás. Erkölc. Jog. Hatása	
<i>Kant ellenei</i> : Jacobi. <i>Követői</i> : Humboldt V. Schiller. Krug. Fries	87
<i>Kant filozófiája nálunk</i>	89
<i>Az idealizmus</i> :	
<i>Fichte</i> : az egységes Én. Kant és Fichte. Az öntudat; az Én objektivizálódása; az abszolút Én	90
<i>Schleiermacher és Schelling</i> : a világlélek. Pantheizmusa. Objektív idealizmus	92
<i>Hegel</i> : Az idealizmus betetőzése. An sich, für sich, an und für sich. Abszolút idealizmus. Természetbölcselete: panlogizmus	95
<i>Hegel epigonjai</i> : a jung-hegelianerek, alt-hegelianerek. Hegel a mi főiskoláinkon	97
III. korszak Herbarttól napjainkig. A realizmus kora	98
<i>Herbart</i> reálé-lé s a régi iskolák atomja, ideája, monasz-ai. Ellenmondások képzése. A lélek: eszes reále. — Exakt bölcselet	99
<i>Bencke</i> : lélektani alapelvek	100
<i>Schopenhauer</i> : a pesszimizmus. A világ nem más, mint az akarat evolúciója. Ethikája: az én érvényesülése. A Nirwana	101
<i>Hartmann Ed.</i> A lét elve. Transzcendentális realizmus. Pesszimizmusa és hédonizmusa	102
<i>Ujabb rendszerek.</i> A materiális és reális irány egybeolvadása	104
<i>Lotze</i> : abszolút szubstancia, ember, isten. Tanítványai	105
<i>Fechner</i> : az életműködés	107
<i>Új Kantizmus</i> : Lange, Paulsen, Ritschl	109
<i>Új materializmus.</i> Feuerbach, Büchner, Vogt, Moleschott. Ellenhatás: Cousin	112
<i>A pozitivizmus</i> : neve, mivolta, keletkezése	117
<i>Comte Agost</i> : Előzői és rendszerének alaplételei. A tudományok osztályozása. A	

lélek. Az emberi gondolkodás fejlődése.	
A pozitív filozófia vallása, nevelése.	
Szociológiája	119
<i>Comte tanítványai: Neolog és ortodoxsz</i>	
<i>pozitivisták. Littré és Lafitte. Antoine</i>	127
<i>Mill Stuart: a pozitív logika. Lélektana.</i>	
Determinizmusa. Ethikája	130
<i>Taine: metafizikai illuzió</i>	133
<i>Spencer Herbert: A megismerés igazsága.</i>	
A fejlődés folyamata (evolúció). Erkölcstana	134
<i>Lewes György: Szenzualizmus; módszere.</i>	
Igazolás módja. Értékelés	136
<i>A német pozitívizmus és neokantizmus</i>	138
<i>Dühring: dualizmusa és pozitív materálizmusa</i>	139
<i>Riehl: Kritikus reálizmusa. Laas</i>	
<i>Wundt: kozmologikus, pszichológiai és metafizikai alapelve</i>	140
<i>A pozitívizmus a külföldön. Hatása a tudományos életben. Richet, Bresson. A büntetőjog</i>	143
<i>Nietzsche Fr. Übermensch</i>	147
<i>A pozitívizmus a mi irodalmunkban</i>	149
Bezáró	150

Stampfel Károly kiadásában Pozsonyban

megjelent és tőle, valamint minden hazai könyvárústól megszerezhető:

Tudományos zseb-könyvtár.

Minden egyes füzet ára: 60 fillér. = 30 kr.

A „*Tudományos zseb-könyvtár*“ időhöz nem kötött, 60 filléres kis füzetekben jelenik meg s a tudományok minden ágára kiterjeszkedik.

A „*Tudományos zseb-könyvtár*“ idővel mindazt felöleli, a mi az általános műveltség körébe tartozik. A csinos külsejű füzeteket, rendkívüli olcsóságukra való tekintettel, bárki könnyen megszerezheti, aki pedig a hasznos tudnivalók ismeretét a legkényelmesebb módon akarja elsajátítani, az föltétlenül vegye meg a „*Tudományos zseb-könyvtár*“t. A jó magyarsággal és eleven stílusban írt füzetek főbb vonásokban világos képet adnak az illető tudományról és megismertetik az olvasót mindazzal, amit az illető szakmából okvetlenül tudnia kell.

Eddigelé a következő füzetek jelentek meg:

1. Földrajzi és statisztikai tabellák. 2. kiad. Összeállította Hickmann A. és Péter J.
2. Számtani példatár. 2. kiad. Irta Dr. Lévay E.
3. Kis latin nyelvtan. 2. kiad. Irta Dr. Schmidt Márton.
4. Magyar irodalomtörténet. 2. kiad. Irta Gaal Mózes.
5. Görög nyelvtan. Irta Dr. Schmidt Márton.
6. Francia nyelvtan. Irta Dr. Pröhle Vilmos.
7. Angol nyelvtan. Irta Dr. Pröhle Vilmos.
8. Római jog. I. Institutiók. Irta Dr. Bozóky Alajos.
9. Római jog. II. Pandekták. Irta Dr. Bozóky Alajos.
10. Egyházjog. (Kathol.) Irta Dr. Bozóky Alajos.
11. Magyar nyelvtan. Irta Gaal Mózes.
12. Magyar stilisztika. Irta Gaal Mózes.
13. Magyar retorika. Irta Gaal Mózes.
14. A sík trigonometriája. Irta Dr. Lévay Ede.
15. Római régiségek. Irta Dr. Schmidt Márton.
16. Magyarország oknyomozó története. 2. kiad. Irta Cseh L.
17. Kereskedelem története. Irta Dr. Stirling Sándor.
- 18—20. Egyetemes irodalomtörténet. Irta Hamvas József.

21. Nemzetközi jog. Irta Dr. Gratz Gusztáv.
22. Magyar poétika. Irta Gaal Mózes.
23. Planimétria példatárral. Irta Dr. Lévay Ede.
24. A római nemz. irod. tört. Irta Márton Jenő.
25. Német nyelvtan. 2. kiad. Irta Albrecht János.
26. Oszmán-török nyelvtan. Irta Dr. Pröhle Vilmos.
- 27—30. Árúisme-lexikon. Irta Dr. Koós Gábor.
- 31—34. Magyar magánjog. Irta Dr. Katona Mór.
35. Számтан. Irta Dr. Lévay Ede.
36. Logarithmustáblák. Összeállította Polikeit Károly.
- 37—38. Magyarország öskora. Irta Darnay Kálmán.
- 39—40. Magyar büntetőjog. Irta Dr. Atzél Béla.
- 41—42. Bünvádi perrendtartás. Irta Dr. Atzél Béla.
43. Kis növénygyűjtő. Összeállította Dr. Cserey Adolf.
44. Algebra. 2. kiad. Irta Dr. Lévay Ede.
45. A magyar helyesírás törvényei. Irta Gaal Mózes.
46. Ábrázolástan. I. füzet. Irta Dr. Kolbaí Arnold.
47. Ábrázolástan. II. füzet. Rajzok az ábrázolástanhoz.
- 48—49. Növényhatározó. Irta Dr. Cserey Adolf.
50. Stereometria. Irta Dr. Lévay Ede.
51. Világtörténelem. I. rész. Irta Cseh Lajos.
- 52—53. Stilisme. Irta Boros Rudolf.
54. Levelező gyorsírás. Irta Bódogh János.
55. Magyar közigazgatási jog. Irta Dr. Falcsik Dezső.
56. Alkotmányi politika. Irta Dr. Gratz Gusztáv.
- 57, 57a. Magyar pénzügyi jog vázlata. Irta Dr. Bartha Béla.
58. Általános földrajz. Irta Hegedűs István.
59. Ethika. Irta Dr. Somló Bódog.
60. Ásványhatározó. Irta Dr. Cserey Adolf.
61. Zeneműszótár. Összeállította Goll János.
62. A görög irod. tört. Irta Márton Jenő.
- 63—64. A Zománcz. Irta Mihalik József.
65. Vita-gyorsírás. Irta Bódogh János.
66. A magyar váltójog. Irta Dr. Berényi Pál.
67. Világtörténelem. II. rész. Irta Cseh Lajos.
- 68—69. A rajzolás vezérfonala. Irta Boros Rudolf.
- 70—72. Mythologia. Irta Dr. Losonczi Lajos.
73. Általános zenetan. Irta Goll János.
74. Államszámviteltan. Irta Dr. Berényi Pál.
75. Jogbölcsélet. Irta Dr. Somló Bódog.
76. Rovargyűjtő. Irta Dr. Cserey Adolf.
77. Szervetlen kémia. Irta Schwicker Alfréd.
78. Mechanika. Irta Dr. Lévay Ede.
79. Szociológia. Irta Dr. Somló Bódog.
80. Logika. Irta Dr. Schmidt Márton.

81. Akusztika. Optika. Hőtan. Irta Dr. Lévay Ede.
82. Áruüzleti szokások. Irta Matavovszky Béla.
83. A német irodalom rövid vázlat. Irta Albrecht János.
84. Kereskedelmi jog. Irta Dr. Berényi Pál.
85. Elektromosság és mágnesség. Irta Dr. Lévay Ede.
86. Koszmozgrafia. Irta Dr. Bozóky Endre.
- 87—89. Lepkehatározó. Irta Dr. Cserey Adolf.
- 90—91. A testgyakorlás alapelemei. Irta Dr. Ottó József.
92. Kis fizikai földrajz. Irta Dr. Bozóky Endre.
93. Szerves kémia. Irta Schwicker Alfréd.
94. Világtörténet. III. rész. Irta Cseh Lajos.
95. Analitikai síkmértan. Irta Dr. Lévay Ede.
- 96—98. Bogárhatározó. Irta Dr. Cserey Adolf.
99. Meteorologia. Irta Dr. Bozóky Endre.
100. A magyar művelődés története. Irta Dr. Bartha József.
101. Astronomia. Irta Dr. Wonaszek A. Antal.
102. Bevezetés a jog- és államtudományokba. Irta Dr. Kun B.
103. Banktechnika. Irta Juhász K.
104. Kereskedelem-Isme. Irta Dr. Berényi Pál.
105. Gyakorlati olasz nyelvtan. Irta Dr. Cs. Papp József.
106. Fotográfálás. Irta Sajóhelyi Béla.
107. Dramaturgia. Irta Rakodczay Pál.
108. Anthropologia (Embertan). Összeállította Lósy József.
109. Lélektan. Irta Dr. Schmidt Márton.
110. Fizikai zsebkönyv. Irta Dr. Bozóky Endre.
111. Német helyesírás. Irta Albrecht János.
112. Matematikai szünórak. 1. füzet. Irta Mikola Sándor.
113. Aesthetika. Irta Dr. Bartha József.
114. Matematikai szünórak. 2. füzet. Irta Mikola Sándor.
115. Algebrai példatár. 2. kiadás. Irta Dr. Lévay Ede.
116. Görög régiségek. Irta Dr. Schmidt Márton.
- 117—118. Az állatok fejlődése. I. rész. Irta id. Dr. Perényi J.
- 119—120. Magyar protestáns egyházjog. Irta Hörk József.
- 121—123. Gombaisme. Irta Dr. Cserey Adolf.
124. Az állatok fejlődése. II. rész. Irta id. Dr. Perényi J.
125. Építési enciklopédia. I. kötet. Irta Lechner J.
126. Az állatok fejlődése. III. rész. Irta id. Dr. Perényi J.
127. Építési enciklopédia. II. kötet. Irta Lechner J.
128. Kis ásványtan. Irta Dr. Cserey Adolf.
129. Építési enciklopédia. III. kötet. Irta Lechner J.
130. Építési enciklopédia. IV. kötet. Irta Lechner J.
- 131—132. A növények természetrajza. Irta Dr. Cserey Adolf.
133. Magyar közjog. Irta Dr. Balogh Arthur.
- 134—135. Az állatok természetrajza. Irta Dr. Cserey Adolf.
136. Magyar bányajog. Irta Dr. Katona Mór.

137. **Kereskedelmi földrajz.** Irta Pataki Simon.
 138. **Alkotmánytan.** Irta Dr. Balogh Arthur.
 139. **Latin stílusztika.** Irta Dr. Cserép József.
 140—141. **Polgári perrendtartás.** Irta Dr. Pajor Ernő.
 142—143. **Az elektrotechnika.** Irta Dr. Bozóky Endre.
 144. **Keresk. számtan.** Irta Derszib Béla.
 145—146. **A statisztika elmélete.** Irta Dr. Kenéz Béla.
 147—148. **A magyar jelmez és fejlődése dióhéjban.** Irta Nemes M.
 149. **Társadalmi gazdaságtan.** I. (elméleti rész. Irta Dr. Wildner Ödön.
 150. **Társadalmi gazdaságtan.** II. rész. Társadalmi gazdasági politika. Irta Dr. Wildner Ödön.
 151. **Közigazgatástan.** Irta Dr. Balogh Arthur.
 152—153. **Geológia.** I. (általános rész.) Irta Sajóhelyi Frigyes.
 154—155. **Geológia.** II. (a föld története) Irta Sajóhelyi Frigyes.
 156—157. **Filozófia története.** Irta Dr. Serédi Lajos.

A „Tudományos Zseb-könyvtárban“ legközelebb, de időhöz nem kötött, a következő kötetek megjele n és van tervbe véve:

- Geometriai példatár.** Irja Dr. Lévay Ede.
Könyvvitelten. Irja Trautmann Henrik.
Kereskedelmi levelezés. Irja Dr. Heinrich Károly.
Látszattan. Irja Mátrai Vilmos.
Magyar filozófálás története. Irja Dr. Serédi Lajos.
Motivumok különféle Stylek. Irja Dvihalý József.
Neveléstörténet. Irja Weszely Ödön.
Oktat. módszertan. Irja Weszely Ödön.
Paedagógia. Irja Weszely Ödön.
Politikai számtan. Irja Perjécsi László.
Telekkönyv. Irja Dr. Bedő Mór.

A vállalat folytatódik.

 Minden egyes füzet 60 fillér.